

Hacettepe Üniversitesi
Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü

**CUMHURİYET
TARİHİ
ARAŞTIRMALARI
DERGİSİ**

Yıl 8. Sayı 16. Güz 2012

Hacettepe University
The Atatürk Institute for
Modern Turkish History

**JOURNAL of
MODERN
TURKISH
HISTORY**

Year 8. Issue 16. Fall 2012

YÖNETİM YERİ / CONTACT:

Hacettepe Üniversitesi
Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü
Beytepe/Ankara P.K 06800
Tel: (+90) 312 297 68 70 Fax: (+90) 312 299 20 76
Tel (ed.): (+90) 312 297 68 70/129
Web: www.ait.hacettepe.edu.tr
E-mail: ctad.editor@gmail.com

CUMHURİYET TARİHİ ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

ISSN 1305-1458 E-ISSN 2147-1592

Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü'nce yılda iki kez yayınlanan yaygın süreli hakemli bir dergidir. Yayın dili Türkçe ve İngilizce'dir.

The Journal of Modern Turkish History is a peer-reviewed scholarly journal, published biannually by The Atatürk Institute for Modern Turkish History, Hacettepe University. The Journal consists of manuscripts in Turkish and English.

Basıldığı Yer: Hacettepe Üniversitesi Basımevi
06100 Sıhhiye/Ankara
Tel: 0312 310-97-90

Bu dergide yayınlanan yazılardaki fikirler yazarlarına aittir.

The board claims no responsibility for the arguments asserted in the published manuscripts.

CUMHURİYET TARİHİ ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

Yıl 8. Sayı 16. GÜZ 2012

JOURNAL of MODERN TURKISH HISTORY

Year 8. Issue 16. FALL 2012

SAHİBİ / OWNER

Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü adına
Adnan SOFUOĞLU

SORUMLU YAZI İŞLERİ MÜDÜRÜ / MANAGING EDITOR

Seyfi YILDIRIM

EDİTÖR / EDITOR

İdris YÜCEL

YAYIN KURULU / EDITORIAL BOARD

Fatma ACUN
Ayten Sezer ARIĞ
Sadık ERDAŞ
M. Derviş KILINÇKAYA
Mehmet ÖZDEN
Adnan SOFUOĞLU
Seyfi YILDIRIM
Mustafa YILMAZ
İdris YÜCEL

TEKNİK YARDIMCILAR / TECHNICAL ASSISTANTS

Emre SARAL, Çiğdem DUMANLI

HAKEM KURULU / EDITORIAL ADVISORY BOARD

AKBULUT Dursun Ali, Ondokuz Mayıs Üniversitesi.
ARI Kemal, Dokuz Eylül Üniversitesi.
BİLİCİ Faruk, İNALCO.
ÇETİNSAYA Gökhan, YÖK.
DAYI S. Esin, Atatürk Üniversitesi.
ERTAN Temuçin Faik, Ankara Üniversitesi.
GÜNEŞ İhsan, Anadolu Üniversitesi.
GRASSI Fabio, Roma "La Sapienza" University.
KÖSTÜKLÜ Nuri, Karamanoğlu Mehmet Bey Üniversitesi.
PHILLIOU Christine M., Columbia University.
SARINAY Yusuf, TOBB ETÜ.
SEYİTDANLIOĞLU Mehmet, Hacettepe Üniversitesi.
SABEV Orlin, Institute of Balkan Studies.
ŞAŞMAZ Musa, Niğde Üniversitesi.
TURAN Mustafa, Gazi Üniversitesi.

CUMHURİYET TARİHİ ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

YIL 8. SAYI 16. GÜZ 2012

JOURNAL of MODERN TURKISH HISTORY

YEAR 8. ISSUE 16. FALL 2012

İçindekiler/Contents

İdris YÜCEL, Sunuş	1
Makaleler	
Zaur GASIMOV, Anti-Communism Imported? Azeri Emigrant Periodicals in Istanbul and Ankara (1920-1959s)	3
Umut KARABULUT, Türkiye-Avrupa Birliği İlişkilerinin Başlangıcı: Türkiye'nin Avrupa Ekonomik Topluluğu'na (AET) Üyelik Başvurusu	19
Mustafa GENÇOĞLU, Erzurum Vilâyeti Maârif Teftişleri (1910)	33
Mehmet KAYA, Sinem SİKLON, Bazı Osmanlı Gazetelerinde Siyasal Reklam ve Propaganda (1908 – 1918)	61
Seyfi YILDIRIM, Balkan Savaşları ve Sonrasındaki Göçlerin Türkiye Nüfusuna Etkileri	75
Eray YILMAZ, Şevket Süreyya Aydemir ve Milli Sol Yaklaşım	93
Haydar Seçkin ÇELİK, Atatürk Dönemine Dair Literatür Üzerine Bir Değerlendirme	113
CTAD Yayın İlkeleri	143
Yazarlar	145

Sunuş

İdris YÜCEL

Hacettepe Üniversitesi

Osmanlı'dan Cumhuriyet'e dış politika bağlamında miras kalan en önemli unsurlardan birisi şüphesiz denge politikasıdır. Bu anlamda, son asır boyunca Osmanlı yöneticilerinin büyük güçler karşısında ortaya koymaya çalıştığı dengeleyici politikalardan uzun uzadıya bahsetmek bir yana, yakın dönem tarihimizde, örneğin 2. Dünya Savaşı yıllarında Cumhuriyet yöneticilerinin denge oyununu ustalıkla oynamış oldukları görülmektedir. Savaş sonrası dönemdeyse iki bloğun serhatında bulunan Türkiye, Batı bloğunun içerisinde yer alsa da doğal sınırları gereği kuzey komşusu Rusya'yı daima hesaba katmak durumunda kalmıştı. Nitekim antikomünist faaliyetlere bir yandan doğrudan destek verirken, zaman zaman Rusya karşıtı kesimleri diplomatik unsurların da devreye girmesiyle, törpüleme yoluna gitmiştir. Zaur GASIMOV, bu sayıda yer alan çalışmasında Osmanlı'dan Cumhuriyet'e, komunizm karşıtı gelişmeleri, Türkiye'deki Azeri önderlerin basın ve yayın faaliyetleri çerçevesinde kronolojik olarak ele alıyor.

Günümüzde de halen güncelliğini derin tartışmalarla devam ettiren, Avrupa Birliği, ya da o zamanki adıyla Avrupa Ekonomi Topluluğu, üyeliği 1940'ların sonlarından itibaren Türkiye için uzun ince bir yol olmuştur. Yolculuğun uzamasında en büyük etken, muhtemelen, talibin ve bilhassa da matlubun sade bir deyişle kafa karışıklığı içerisinde olmalarıdır. Kimi üye ülkeler Türkiye'nin adaylığına karşı duruş sergilerken bazı ülkeler destek olmuş, Türk kamuoyu ve politik dünyası ise benzer şekilde üyelik taraftarı ve üyelik karşıtlığı yönünde ayrışmalar sergilemiştir. Üstelik, ilk üyelik başvurusunun üzerinden bir yarım asrın çoktan geçmiş olmasına rağmen, ne Avrupa Birliği ne de Türkiye müzakerelerin geleceği hususunda halen net bir vizyona sahiptir. Umut KARABULUT, çalışmasında bu karmaşık ve güncel Türkiye-AB ilişkisinin başlangıç sürecine odaklanarak, kamuoyu ve siyasi partilerin AB üyeliğine dair ortaya koydukları tartışmaları değerlendiriyor.

Bu sayımızda yer alan bir diğer çalışma, Cumhuriyetin kuruluşu arifesinde, Anadolu taşrasındaki maarif üzerine yoğunlaşıyor. Mustafa GENÇOĞLU, II. Meşrutiyet'in ilanını takiben Erzurum Vilayeti'nde gerçekleştirilen maarif teftişlerini, müfettişlerin bölgedeki birinci elden gözlemleri ve tespitleri doğrultusunda ele alıyor. Okullaşma ve örgün öğretim düzeyi, birçok Osmanlı tarihçisinin sıklıkla izahına başvurduğu üzere, *ülkenin içerisinde bulunduğu sair menfi şartlar* dolayısıyla

oldukça ilkel durumdadır. Öte yandan devlet okullarının içerisinde bulunduğu bu durum, aynı coğrafyada, yaklaşık bir asırdır devam eden oldukça nizamlı misyoner ve gayrimüslim okullarının mevcudiyeti karşısında düşündürücüdür.

Bu sayımızda, yine II. Meşrutiyet yıllarına ışıktutan bir diğerkalışma, *Bazı Osmanlı Gazetelerinde Siyasal Reklam ve Propaganda* başlığı ile Mehmet KAYA ve Sinem SİKLON tarafından kaleme alınmıştır. Yazarlar, Cumhuriyet döneminde de mütemadiyen karşılaşmakta olduğumuz basın aracılığıyla, profesyonel düzeyde gerçekleştirilen siyasi propagandanın 1908 sonrasındaki izdüşümlerine dair ipuçları sunmaktalar. Diğerk yandan, Seyfi YILDIRIM, *Balkan Savaşları ve Sonrasındaki Göçlerin Türkiye Nüfusuna Etkileri* başlıklı çalışmasıyla yoğun olarak 1910'lu ve 1920'li yıllarda Balkan topraklarından Anadolu istikametine gerçekleşenkitlesel göçleri, genel sonuçları ve günümüz Türkiye'sine olan demografik etkileri itibarıyla ortaya koymakta.

Eray YILMAZ, *Şevket Süreyya Aydemir ve Milli Sol Yaklaşımı* başlıklı çalışmasıyla Aydemir'in uzun siyasi yaşamı çerçevesinde, Cumhuriyet dönemindeki milli sol anlayışını analiz etmektedir. Son olarak, Seçkin ÇELİK *Atatürk Dönemine Dair Literatür Üzerine Bir Değerlendirme* başlıklı çalışma ile I. Dünya Savaşı'ndan 1940'lı yıllara kadar olan döneme ilişkin kaynakları resmî yayınlar, süreli yayınlar, biyografiler, anılar, başvuru eserleri ve araştırmalar şeklinde beş alt başlıkta değerlendirmekte.

20 Aralık 2012, Beytepe / Ankara

Anti-communism Imported? Azeri Emigrant Periodicals in Istanbul and Ankara (1920-1950s)¹

Zaur GASIMOV

Leibniz-Institute of European History

GASIMOV, Zaur, Anti-Communism Imported? Azeri Emigrant Periodicals in Istanbul and Ankara (1920-1959s). CTAD, Year 8, Issue 16 (Fall 2012), p. 3-18.

There were four main milestones in Azeri-Turkish intellectual contacts up to the 1960s. First, Istanbul as the Ottoman capital ‘sent out rays’ on the Caucasian Shia Muslims at the end of the nineteenth century. The second wave was in the opposite direction and lasted from 1910s until 1920s. In the 1940s, the third wave of the Azeri anti-Communists – mostly graduates from Russian and European high schools and experienced in politics – arrived in Istanbul and Ankara, coming this time from Paris and Warsaw, where they had stayed throughout the 1930s. In the 1950s and 1960s, there is a forth wave. The same network developed an authentic Turkish anti-communist ideology combining elements of the Turanism, Kemalism with its own geopolitical aspirations and visions.

Keywords: Anti-Communism, Cold War, Azerbaijan, Emigration, Entangled history

GASIMOV, Zaur, İthal Antikomünizm? İstanbul ve Ankara’da Muhacir Azeri Süreli Yayınları (1920-1959). CTAD, Yıl 8, Sayı 16 (Güz 2012), s. 3-18.

Azerbaycan ile Türkiye arasındaki entelektüel ilişkilerde 1960 yıllara kadar dört safhadan söz edilebilir. İlk olarak, Osmanlı’nın başkenti İstanbul, Kafkasya’daki Şii Müslüman aydınları kendisine çekmiştir. İkinci dalga ise ters yönde olup, 1910’lu ve 1920’li yıllara rastlamıştır. 1940’lı yıllarda Rusya ve Avrupa’daki okullardan mezun olmuş Azeri antikomünistlerin ve göçmen politikacıların İstanbul ve Ankara’ya gelmeleri ise bu ilişkilerin üçüncü dalgasıdır. Son olarak, 1930’lu yıllarda Paris ve Varşova’da siyasi göçmen olarak hayatını sürdüren Azeri antikomünistler, kendi görüşlerini 1950’li ve 60’lı yıllarda Turancılık, Kemalizm ve diğer ülkücü unsurlarla sentezleyip hakiki bir Türk

¹ I would like to thank my colleague Tara T. Windsor, PhD candidate, (University of Birmingham, UK) for improving of my English text.

antikomünist ülkünün yaratılmasında etkili olmuşlardır.

Anahtar Sözcükler: Antikomünizm, Soğuk Savaş, Azerbaycan, Mühaciret

Introduction

In 1988 two French specialists in German linguistics, Michel Espagne and Michael Werner, published their *oeuvre* on German-French transfers in the eighteenth and nineteenth centuries. They showed how the ways and fluxes – the transfers² – of information tied Germany and France together within intellectual discourses and how ideas circulated between two countries' intellectual milieus through the centuries. Emerging in France, this approach became extremely popular in Germany in the last decade, even if within 'classical' fields of historical research, such as (Western) European History.³ Elaborated originally for a better understanding of cultural encounters and reciprocal imports and exports of ideas, this approach attempts to assert the cultural transfer and to identify its principal agents, spaces, and medium of dissemination.

The aim of this paper is to analyze how anti-Communist thought imported itself in Turkey before the Cold War began and how evolved during the Cold War on the basis of the transfer approach. Turkish-Azerbaijani historical and intellectual thought is a good example of entangled history, even if scholars have not looked at it from this perspective. At least in Western research, Turkish studies have been conducted in the framework of Middle East & Oriental Studies, while the Caucasus and Azerbaijan have been subjects of research within Eastern European and Russian Studies. A dialogue between both disciplines leaves much to be desired. This article hopes to contribute and to motivate a cross-cultural historical research, which should take the Turkish-Azerbaijani interconnected history as a part of Eurasian history into consideration.

In 2005, a historian from Baku, Jamil Hasanly, who is fluent both in Turkish and in Russian, published a book under the title "Soviet Union – Turkey. A Proof-stone of the Cold War". This monograph was based on a huge amount

² I neglect here the detailed description of the background of transfers and the so called local transfers, which took place in the so called border spaces (German Grenzräume) in the cities like Warsaw (the Polish orientalists, Pilsudski-close intellectuals, intellectual opposition around of National-Democrats etc.) or in Paris (Action Francaise discourse, Paul Valéry's Europe-debates or the legacy of Ernest Renan's perception of nation, which had a crucial significance for the later views of Ziya Gökalp and Ahmet Ağaoğlu).

³ The approach of Espagne and Werner was elaborated further in Germany by Hartmut Kaelble (2006) and other historians.

of archive materials from Baku, Tbilisi and Moscow. It was probably the first work illuminating Turkish-Soviet relations from the point of view of Cold War Studies, a specific field within the modern history research (German *Zeitgeschichte*). An overview by Bülent Gökay⁴ on the Soviet Eastern Policy and Turkey delivered an interesting description of Turkish-Soviet bilateral relations and Turkish communism. In fact, there are three historiographies on the topic of Turkey as an area and the Cold War as a Soviet-Western antagonism: the Western, the Soviet and Turkish studies. The Western scholars focused much more on the depiction of the geopolitical role of Turkey and less on the evolution of the Turkish-Soviet relations, which are at the center of attention in this article. There were of course some exceptions. Charles Warren Hostler published in 1957 his *Turkism and The Soviets, The Turks of the World and Their Political Objectives*. The book was translated into German and published in 1960 under a shorter title: *Türken und Sowjets*. It was based on the propagandist publications of Turkic emigrants in interwar Europe and was devoted more to the analysis of Pan-Turkism than to the issue of the role of Turkey in the Cold War. In 1987, the US-American historians Basil Dmytryshyn and Frederick Cox published documentary record on the Soviet Union and the Middle East in 1987, with a considerable number of treaties and records between Ankara and Moscow in English translation, albeit with almost no accompanying analysis.⁵ The Soviet historiography, in contrast, delivered a huge number of publications on Turkey, its relations with the Eastern Block as well as with the West. The majority of them were Marxist in character, using Marxist-Leninist jargon. Nevertheless, some of these publications consisted of rich documentary and detailed description of the political, economic and cultural contacts between the Soviet Union and Turkey in the inter-war period⁶ and after the Second World War.⁷ There were a number of publications, memoirs⁸ and essays on Soviet

⁴ Bülent Gökay, *Soviet Eastern Policy and Turkey, 1920-1991. Soviet foreign policy, Turkey and communism*, Routledge, London and New York, 2006.

⁵ It was not a ground-breaking publication at all, as the majority of these documents were published in Moscow in Russian before.

⁶ Of particular importance is the monograph of the Azerbaijani historian Yusif Bagirov. See, Yusif A. Bagirov, *İz istorii sovetско-turetskikh otnoshenii. 1920-22 gg.* Akad., Baku, 1965.

⁷ In 1982, the Academy of Sciences in Tbilisi, Soviet Georgia, issued a collection of articles under the title "The Great October and Turkey". Among the authors one could find prominent Russian, Georgian, Azerbaijani and Armenian historians and linguists. See, *Velikiy oktyabr i Turtsiya (Sbornik statei)*, Metsniereba, Tbilisi, 1982.

⁸ The memoirs of some "transfer" intellectuals are of particular importance. See Cafer S. Kırimer, *Bazı Hatıralar*, Emel Türk Kültürünü Araştırma ve Tanıtma Vakfı, İstanbul, 1993. The memoirs of the Soviet ambassador to Turkey Semyon Aralov, who served in Ankara in 1922-23, delivers an interesting insight into the Soviet view of the political processes in Turkey. See, Semyon Aralov, *Vospominaniya sovetского diplomata 1922-1923*, Izdatelstvo instituta mezhdunarodnykh otnoshenii, Moscow, 1960.

Russia's policy towards Ankara, Atatürk's relationship to Moscow and so on, written partially by leftist intellectuals in Turkey.

Kamuran Gürün⁹ delivered a more thorough analysis of the Turkish-Soviet relations in 1920-53, although he did not use the Soviet archives and the Russian secondary literature on this issue.

This paper focuses on the analysis of the evolution of Anti-Communist thought – one of the main features of the Cold War – within the Azeri émigré periodicals in Turkey in the context of the development of Turkish-Soviet relations. Not only political articles, but also newspaper columns will be incorporated into the analysis.

The Azeri émigré community in Turkey contributed to the Turkish anti-communism heavily by 'importing' their own experience and knowledge on Marxism, Communism and Russia via their periodicals, conferences and other activities. The main feature of the political background of the Azeri intellectuals in exile was obvious: anti-Russian resentments and antipathies became one of the reasons for the vehement anti-communism. Simultaneously, we can see a sort of an entangled history (*histoire croisée*) of the Azeri and Turkish intellectuals' spaces, which produced the anti-communist mood in the 1950-1960s.¹⁰ Maybe, it is even possible to detect a common Azeri-Turkish intellectual space.

When writing on the cultural aspects of the Cold War in Turkey, the aspect of the transfer of ideas assumes a particular meaning. The Cold War was not only an all-spheres antagonism and military rivalry between the USSR-led communist regimes in Eurasia and the US or NATO-led Western countries with their free market economies. The Cold War was also a competition between the ideas, which were promoted by the intellectual milieus in Washington, Berlin and Paris from one side and Moscow – from another side. Turkey, its cultural and intellectual centers was from the very beginning of the Cold War a battlefield of these ideological competitions. The local intellectuals of Istanbul, Izmir and Ankara – the Turkish intelligentsia *aydınlar* – were torn mainly between post-Ottoman nostalgia, on the one hand, and Turanism, on the other hand, which might deliver a new form of integration or cultural engagement of Turkey in a Turkic (Turkish-speaking) world. The first option was not a specific construct of ideas but more a post-imperial syndrome, a sort of internal dispute over the own national past and search for answers to the

⁹ Kamuran Gürün was a Turkish politician, diplomat and historian. He did not belong to the leftist intellectuals. His main field of research was the history of Turkish-Armenian relations. Kamuran Gürün, *Türk-Sovyet İlişkileri (1920-1953)*, TTK, Ankara, 1991.

¹⁰ The best sample for that was Samet Ağaoğlu (1909, Baku - 1982, Istanbul), the son of Ahmed Ağaoğlu, who visited the Soviet Union in the 1960s and described his impressions in the book *Sovyet Rusya İmparatorluğu* (1967).

question why the Ottoman Empire disappeared.¹¹ The post-Ottoman nostalgia and Turanism had a huge ideological base, which emerged as a result of transfer and circulation of ideas within the late Ottoman Empire (for example, Thessaloniki-Istanbul-Diyarbakır) and from outside, especially from France¹² and by 'Russian Turks'. The development of Turkish nationalism was closely tied with ideas from the Russian Tsardom at the end of the nineteenth and the beginning of the twentieth century. The so-called 'Russian Turks' or 'Russian Muslims' from Kazan, Baku and Crimea visited and stayed in Istanbul in the 1900s and 1910s.¹³ In the 1920s, the Azeri political emigrants (Mehmet Emin Resulzade (1884-1955)¹⁴, Ali Bey Hüseyinzade (1854-1940), Ahmet Ağaoğlu (1869-1939), Ahmet Caferoğlu (1899-1975)) – graduates of the high schools and universities of Baku, Paris, Breslau etc. – continued or even revived their activities in Istanbul and later in Ankara by printing and disseminating numerous émigré periodicals in Turkey as well as in Europe. Their main ideological opponent was communism, which had established itself in Azerbaijan in 1920. In these journals, anti-communist ideas together with the Turanist views were mixed with local Turkish nationalism, which was represented by the *Türk Ocakları* and *Türk Dernekleri* institutions all over the country. At the same time, it was a large community of Turkestani, Tatar and particularly Azeri intellectual residents of Istanbul and Ankara, who integrated their worldview and visions of Russia into the emerging Turkish Turanism. Supported by Poles and by the Turkish government, these intellectuals combated the ideological foundation of Soviet Communism and therefore contributed simultaneously to the further development of Turanism, launched by Halide Edip Adivar and Ziya Gökalp and Yusuf Akçura (the intellectual

¹¹ The same situation one could witness in Vienna of the 1920s or among the Russian emigrants in Paris and Prague, who were obliged to leave the Bolshevik Russia for Europe. The movement of Eurasianism in 1920-30s, which was anti-Communist but Russian imperial thought, was actually a reaction on the post-imperial search for a new identity for the former Russian empire. More about the Russian Eurasianism see St. Wiederkehr, *Die Eurasier-Bewegung*, Böhlau, Köln, 2007.

¹² Sorbonne was probably the most important place of impulses for the Turkish radical thought at the beginning of the 20th century. Ziya Gökalp, and also the Azeri intellectual Alimerdan Topçibaşı, Ahmet Ağaoğlu, the Crimean Tatar Cafer Seydahmet Kırmıner and many others studied here. Renan's idea of a nation and culture was perceived by them and re-thought. At the same time, their vision was not a mere multiplication of the French discourses but synthesized with their own perspective. Kırmıner and Ağaoğlu were well acquainted with the debates of the Russian social-democrats and had a rich experience of life in Crimea and the Caucasus.

¹³ See, Volker Adam, *Russlandmuslime in Istanbul am Vorabend des Ersten Weltkrieges. Die Berichterstattung osmanischer Periodika über Russland und Zentralasien*, Peter Lang, Frankfurt am Main, 2002.

¹⁴ Even if the Azerbaijani historiography accepts the form Məhəmməd Əmin Rəsulzadə, I use here the Turkish version Mehmet Emin Resulzade.

milieu of *Türk Yurdu*¹⁵). In this light, the issue of ‘imported communism’ can be seen as an example of an entangled history or *histoire croisée*, because of the very strong ties and almost no borders within the history of ideas in the inter-war period but also after the World War Two Istanbul and Ankara. Their intellectual milieus were forums for the transfer of ideas from the Western European metropolis, as well as from Soviet Russia itself, mostly from Moscow but also from Baku, which had older ties with Istanbul.¹⁶

Turkey of the early 1920s was an emerging state – a newly born republic, which was torn by the war and characterized by a completely fragmented post-Ottoman society. The ending of the ‘Ottoman’ foreign policy was a strategic choice of the Kemalist elites, who struggled against the former allies of the Ottomans, against France and England and additionally against the Greeks. The Soviet Union, an heir of the Tsarist Empire, became a new partner for Turkey. From the eleventh century until 1991 Russia and Turkey had never had such a close relationship as in the interwar period, and particularly in the 1920s. The struggle against the ‘Western imperialists’ became the slogan which was sounded in the both ‘new’ capitals of the former Empires, in Ankara and in Moscow. However, the relationship between Kemalists and Bolsheviks was not without problems, for several reasons. Kemalism had strong anti-Imperialist and modernist elements but it was not at all communist or even Marxist. Furthermore, in a speech in 1929 Atatürk criticized Communism heavily. The Turkish Communist Party and its members were persecuted. The leader of the Turkish communist Mustafa Subhi was murdered in 1921. The communist newspapers *Aydınlık*, *Yeni Dünya* and others were closed down in 1925. All important meetings of the Turkish communists were held either in Moscow or in Baku, and not in Istanbul or in Ankara.

A further problem was the disharmony of geopolitical interests of Turkey and Soviet Russia. On the one hand, Turkey was interested in Russian military aid to defeat the Greeks, British and French troops on its soil, a goal shared by Moscow, as it did not wish to be encircled by the countries, where London and

¹⁵ See Arslan Tekin and İzgöer Ahmet Zeki (ed.), *Akçuraoglu, Yusuf: Türk Yılı 1928*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2009.

¹⁶ It is a paradox but the reciprocal influence could be seen not only in the development of the Turanism but also in the field of the Turkish communism. In the 1920s, one could see not only Azeri anticommunist in Istanbul and Ankara but also a Soviet Azerbaijani embassy with an ardent communist intellectual Ibrahim Abilov as its ambassador. See, Betül Aslan, *Türkiye-Azerbaycan ilişkileri ve Ibrahim Ebişov (1920-1923)*, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2004. The memoirs of daughter of Abilov were published in 2003 in Baku. See, Anadolu Abilova, *Ibragim Abilov – azərbaydzhanskij drug Atatürka*, AzAtam, Baku, 2003. Aclan Sayılğan delivered an interesting overview about the Turkish students studied at the Moscow-based high schools and about their carriers after the return to Turkey. See, Aclan Sayılğan, *Sovyetlerde eğitim ve Türk öğrencileri: Komintern okullarından Lomumba Üniversitesine*, Mars Matbaası, Ankara, 1967.

Paris would be dominant.¹⁷ On the other hand, a huge section of the Turkish elite was unhappy to accept that the whole of Turkestan and the Caucasus including Azerbaijan, Batum, the whole region of Muslim Ajara and Dagestan had become a part of the Soviet Union. In September 1918, Turkish troops together with Azerbaijani units took Baku by defeating the local communists, but a year and a half later, in April 1920, Turkey had to accept the capitulation of the Azerbaijani Democratic Republic and its occupation by the Red Army.

The ideological cleavage between Russian Communism and Turkish national ideology of the 1920s was huge. Anti-Russian resentments among Turkish intellectuals and elites were traditionally very high. Simultaneously, very little was known in Ankara of the 1920s about what was going on in Russia at that time. In contrast to Germany, France and Poland, the *Darülfünun* of Istanbul had almost no traditions of Slavonic or Russian studies. This situation began to change in the second half of the 1920s and in the 1930s.

The Azeri intellectual and politician Mehmet Emin Resulzade, who was head of the Azerbaijani government in Baku until it was overthrown by the Bolshevik Red Army, which had occupied the city on April 28, 1920, arrived in Istanbul in 1922. It was not his first visit to the metropolis at Bosphorus. He had spent his exile in 1909-1913 there, writing for Ottoman and Persian journals about the political and social developments in Tsarist Russia. In Istanbul, just freed of the Entente occupation, Resulzade founded the journal *Yeni Kafkasya*¹⁸, which existed until 1927. This journal became an important forum for anti-communist political emigrants from the Soviet Caucasus and Central Asia.

At the same time, it tried to synthesize the anti-communism with elements of the Turanism, which was quite popular among the Istanbul intellectuals at that period.¹⁹ The journal was also popular among Turkish intellectuals: the prominent Turkish writer and politician Yakup Kadri Karaosmanoğlu (1889-1974) was among its readers, for example.²⁰ As a result of pressure from the Soviet embassy on the Turkish authorities *Yeni Kafkasya* was closed in 1927, but in the same year the same network members founded a new paper called *Azeri-*

¹⁷ Neither France nor England accepted the Bolsheviks takeover during the Independence War in Turkey in 1920-23. London offered the diplomatic relations to the Soviet Russia only in February 1924.

¹⁸ Detailed about "Yeni Kafkasya" see Adem Can, "Yeni Kafkasya" Mecmuası, *bilgi* 41, 2007, pp. 109-122.

¹⁹ On November 1, 1924 Resulzade together with the whole editor team of *Yeni Kafkasya* visited the grave of Ziya Gökalp in Istanbul. His speech here was reprinted in Azerbaijan (See, Ziya Gökalp'ı Terhim, *Azerbaycan* 8/32, 1954, 4-5.) In 1930, Resulzade published a book on his vision of Panturanism, which was a reaction on the critics of Turan ideas by the Armenian intellectual in Europe, Zarevand (Nalbandyan) in his book *Turçija i Panturanizm*, Paris, 1930. See, M. Rasulzade, *O panturanizme*, Comité de l'indépendance du Caucase, Paris, 1930.

²⁰ *Yeni Kafkasya*, *Azerbaycan* 1, Eylül, 1952, pp. 12-14.

Türk, which was closed in 1929 as well. The closure of one paper resulted in the emergence of a new one, merely under a different title. After *Azeri-Türk*, a paper called *Odlu Yurt* was founded in Istanbul in 1929. The Turkish authorities accepted the pressure from the Soviet side and tried not to disturb relations with Moscow, but they also unofficially tolerated the existence and activities of the anti-Soviet diaspora groups and exile circles on its soil. Perhaps the ban of the anti-Soviet activities on the Turkish soil was regulated by the Soviet-Turkish treaties (particularly the treaty of 1925). The Soviets strengthened their struggle against non-Russian anti-communist groups in 1930. One of the leaders of the Georgian Mensheviks abroad, Noe Ramishvili was killed by the Soviet agents in Paris in this year. Turkey had to dispel major leaders of the North and South Caucasian emigrants. In 1930, a group of these leaders (e.g. Mehmet E. Resulzade and his entourage) had left for Poland, which conducted the so-called Promethean policy against the Soviet Union. This policy was based on the financial, logistical and ideological support of the Non-Russian independence movements within the USSR and outside of it. Warsaw backed the cultural activities of the Ukrainian, Caucasian and Tatar exile communities based in Poland itself, as well as in Paris and in Istanbul. Turkey was included by the Polish intellectuals (Włodzimierz Bączkowski and Leon Wasilewski) and politicians (Józef Piłsudski, Roman Knoll and Tadeusz Hołówko) in their own geo-cultural and geo-political plans already in the 1930s. This part of Polish intellectuals dreamt of a new geopolitical network (Poland and France, together with Turkey, Hungary and Romania), hoping to hinder Soviet expansion towards the West. In Polish geopolitical thought, which was a combination of federalist and commonwealth ideas, Turkey played an important role. Tied by close cooperation with the Balkans (particularly Romania) and with the Caucasus and with Ukraine, Poland had to become a new regional power (Polish *moocarstwo*) in post-war Europe after the Versailles Treaty was signed. The Azeri politicians in exile, but also the Crimean Tatars (Seydahmet Kırimer) and Turkestanis (Mustafa Çokay) played an important role in linking Warsaw and Istanbul and tried to use this mutual support for the realization of their own plans.

The anti-communism of *Odlu Yurt*

Odlu Yurt was according to its self-description, a monthly paper of the Azerbaijani National Party. It declared its goal as a struggle against the “Red Occupiers’ Totalitarianism”, which was “an enemy of democracy, democratic nationalism...”²¹. Mehmet Emin Resuluzade was its chief editor and the newspaper can be seen as an heir of a number of exile journals which existed in

²¹ Ağustos Zaferi Münasibetile, *Odlu Yurt* 20, 1930, 329.

the 1920s. The main tenet of information and columns here was the propaganda of the decline of communism and the presentation of its brutality to the Turkish(-speaking) community in Turkey and worldwide. One of the editorial articles was “Communist regime is declining”²² in March 1930. The paper reported on the life of the Azeri emigrants (mostly members of the vehement anti-Communist Musavat Party²³) in Turkey and Europe, but the main trend was devoted to the analysis of international and regional politics. Among the authors were prominent Azeri and Georgian political emigrants in Berlin and Paris such as Hilal Munsch, ²⁴ Mirza Bala, Mir Yakup ²⁵ and Akhmeteli, and also prominent Turkish intellectuals and linguists of Azeri descent such as Ahmet Caferoglu²⁶, as well as Tatar intellectuals from Crimea such as Cafer Seydahmet (Kırımlı)²⁷ and Hamdullah Subhi (1885-1966)²⁸.

The short comments in the newspaper were devoted to Soviet policy in the Ukraine, the Caucasus and Central Asia ²⁹: the authors stressed the collectivization, Russification and repressions against the non-Communists. A topic which was intensively discussed was the scale and nature of anti-Communist rebellions in the USSR, and also the development of the Polish-Soviet relations. In an article entitled *Lehistan ve Rusya* (Poland and Russia) one could see an interesting and relatively profound analysis of Roman Dmowski – Józef Piłsudski debate over Russia and Bolshevism.³⁰ Due to the fact that the Azeri intellectuals collaborating with *Odlu Yurt* were located in Berlin, Istanbul, Warsaw and Paris, and were socialized and primarily educated in Baku of *fin-du-siècle*, they were fluent not only in Russian and Turkish, but also in Persian. Therefore, there were numerous articles (mostly of Cafer Sadık) not only about

²² Buhran İçerisinde Çabalayan Komünist Rejimi, *Odlu Yurt* 13, 1930, 1-4.

²³ Musavat Party (*Musavat* old-Azeri for *equality*) was a nationalist Azerbaijani political party, which was founded in 1911 in Baku. Resulzade joined it in 1913, when he returned to Baku from the exile in the Ottoman Empire and Persia.

²⁴ Hilal Munsch studied at the Humboldt University and stayed in Berlin after the Azerbaijani Democratic Republic was occupied by the Red Army in April 1920. Due to him the analysis of the German dailies flew into Istanbul-based *Odlu Yurt*.

²⁵ Mir Yakup (also Mir Yacoub) was an Azeri historian in Paris. He issued a number of booklets and articles on the Caucasian history. Simultaneously he organized several public presentation of the Soviet policy in the Caucasus.

²⁶ Ahmet Caferoglu, Tarihte Azerbaycan-Rus münasebatı, *Odlu Yurt* 13, 1930, pp. 32-35, further *Odlu Yurt* 14, 1930, pp. 91-94.

²⁷ Azerbaycan'ın İstiklali, *Odlu Yurt* 16, 1930, pp. 152-153.

²⁸ H. Subhi, Subhi beyin mühim bir makalesi, *Odlu yurt* 21, 1930, pp. 376-380.

²⁹ Türkistanda Sovyet hakimleri, *Odlu Yurt* 14, 1930, pp. 102-103.

³⁰ Lehistan ve Rusya, *Odlu yurt* 18, 1930, pp. 255-259. Interesting also Muhacirler arasında. Varşovadan mektup, pp. 318-320.

Soviet policy in Iran³¹, but also concerning the “Image of Turkey in the Bolshevik press”³².

In May 1930, *Odlu Yurt* published a short article on the festivity to mark the 12th anniversary of the proclamation of Azerbaijani Independence in 1918. Besides Mehmet E. Resulzade, Ahmet Caferoğlu, Mirza Bala and Mir Yakup also Mehmet Ağaoglu, a prominent Azeri-Turkish Art Historian was present at the festivities.³³ *Odlu Yurt*'s network is a good example of the entanglement of Azeri-Turkish thought and of the transfer of a particular kind of profound anti-Communism. Mirza Bala published an editorial on the October Revolution, in which he analyzed the discourses of Russian and Georgian social-democrats such as Noe Jordania. Bala's conclusion was in a traditional anti-Communist tone: “Russia remained also after the revolution a country of slaves, a prison of nations. It has the same regime of exploitation and brutality. The hatred against the Russian statehood is still dominant.”³⁴

After *Odlu Yurt* was closed by the Turkish authorities, the Azeri anti-Communist press was transferred to Berlin and Warsaw. The Journal *Istiklal* and a monthly paper *Kurtuluş*³⁵ were founded in the German capital; the *Musavat Bulletin* was a press-organ of the Musavat Pary, in effect of the Azerbaijani government in exile. Mirza Bala, Mehmet E. Resulzade, A. Vahab Yurtsever and others as well as the German Orientalists Gotthard Jaeschke, Johannes Benzig, Herbert Duda, Gerhard von Mende, Bertold Spuler and Herbert Janski and the Polish intellectual Włodzimierz Bączkowski³⁶ were amongst the most active contributors to the reviews. In Turkey itself, where the political activity of Azeri and other anti-communists was no longer possible, the prominent linguist of Azeri descent, Ahmet Caferoğlu, founded in 1932 the

³¹ C. Sadık, “İranda bolşevik nüfuzu”, *Odlu Yurt* 13, 1930, pp. 46-47, “İranda: İran ve Bolşevikler”, *Odlu Yurt* 14, 1930, pp. 105-108. Also by him “İran ve Sovyetler”, *Odlu Yurt* 20, 1930, pp. 349-354.

³² A.-T., “Bolşevik matbuatında Türkiye”, *Odlu Yurt* 14, 1930, pp. 95-97.

³³ *Odlu Yurt*, 16, 1930, cover page.

³⁴ Mirza-Bala, “Oktobr inkilabı”, *Odlu Yurt* 22, 1930, pp. 393-397

³⁵ The official name was Kurtuluş. Azerbaycan Milli Kurtuluş hareketinin Organı Aylık mecmua and the place of redaction was Berlin-Charlottenburg. Resulzade was the Başmuharrir, so the editor-in-chief of the journal.

³⁶ Włodzimierz Bączkowski was the editor of one of the most famous anti-Soviet review in inter-war Poland *Wschód* (Orient: 1930-39); he edited also the *Problemy Europy Wschodniej* (The Problems of the Eastern Europe). After the WWI he moved to the Near East, where he continued to write the anti-communist articles and booklets. His book *U źródeł polskiej idei federacyjnej* (Jerusalem 1945) was the result of his reflections of the Polish traditions of federalism and Polish geopolitical thought, to which he had actively contributed in the interwar period. In 1947, he issued *Towards an Understanding of Russia*, which was translated into Arabic in 1948 and a year later into Turkish. In 1951, he published in Beirut his book *Russia and Asia*, which had distinct anti-Russian elements.

popular-scientific journal *Azerbaycan Yurt Bilgisi*³⁷, which tried to disseminate anti-Soviet thought³⁸ through its articles on Turkology and Oriental Studies, which were the journal's main fields of interest. *Azerbaycan Yurt Bilgisi* became an influential scientific journal, although it was closed in 1934. The Founder of the modern Turkish historiography Fuat Köprülüzade, Ahmet Zeki Velidi Togan and others were among its contributors.³⁹

The End of Prometheanism

After Poland was occupied by the German and Soviet troops in September 1939, most of the Azeri émigrés escaped to Romania and Turkey. A section of the Azeri emigrants in Berlin which showed certain sympathies with National Socialism stayed in Germany: they were later engaged in recruiting soldiers for the Wehrmacht among the Soviet-Azerbaijani war captives.

Resulzade only obtained permission to enter Turkey in 1947. A number of periodicals were re-opened in Istanbul, which once again became a center of anti-Communist thought. One of the reasons for this was an absolute deterioration in Soviet-Turkish relations in the second part of the 1940s. It is known that Stalin launched a number of territorial claims concerning Eastern Anatolia (mainly Kars and Ardahan regions) by arguing that these territories should be 'given back' to Soviet Armenia and Georgia. Therefore, after World War II an atmosphere favorable to anti-Communist activities was created in Turkey. One reason for this was Soviet policy itself, but also the radical change in the US policy as a result of the Truman Doctrine (1947) and the foundation of NATO (1949), which was supported by the Menderes-Bayar government.

New 'Old' transfer: from Poland to Turkey

In 1952, the Azeri emigrants in Turkey founded a new monthly journal in Ankara entitled *Azerbaycan*, which became a press-organ of the Azerbaijani Cultural Association, which had been founded in 1949. In the first issue of *Azerbaycan*, which was still printed in Paris, the prominent Azeri intellectual C. Kazum Bek posted: "Moskovayı merkez eden Bolşevizm, dünyayı tehdit eden emperyalizmin en müthişi, en tehlikelidir" (Bolshevism, which turned Moscow to a center of imperialism that endangers the world, is the most terrible and dangerous).⁴⁰ Anti-Communism and criticism of Soviet policy were again the

³⁷ Detailed about *Azerbaycan Yurt Bilgisi* see Bülent Şen, "Publications and Activities of Azerbaijani Intellectuals in Turkey", *Azerbaycan Yurt Bilgisi*, *Ipeke Yolu* 3-4, 2009, pp. 50-8.

³⁸ See, Dr. A. Caferoğlu, "Azeri edebiyatında İstiklal mücadelesi izleri", *Azerbaycan Yurt Bilgisi* 11, 1932, pp. 361-371, continuation: 12(1932), pp. 426-434.

³⁹ Prof. Dr. M. Köprülüzade, "Fuzuli'nin yeni eserleri", *Azerbaycan Yurt Bilgisi* 12, 1932, pp. 447-448.

⁴⁰ Bir daha Wiesbaden konfransı, *Azerbaycan*, Mayıs 1952, p. 13.

main themes of the articles and columns of this review. Simultaneously, a stronger integration of modern Turkish discourses took place. Milli Varlığı Koruma (The Defence of the National Existence) was the editorial topic in the summer of 1953: “The Turkish nation, which is disseminated in the different parts of the world- with the exception of our Turkey – suffers from the cultural hits from every side.”⁴¹ According to the editors, Turkishness in the Caucasus and Central Asia was in danger, mainly because of the Russification policy in the Soviet Union.⁴² Similar to the majority of Polish, Caucasian and Baltic inter-war discourses, the Azeri intellectuals saw a direct link between Tsarist policy and Soviet strategy. The policy of the “Communist Russia, its policy towards the elimination of Turkishness (Türklüğü imha politikası) became even more severe and stringent.”⁴³

Photos of Atatürk⁴⁴ were present in the pages of the journal from the very beginning. In the issue of 1953 one could see a re-print of the portrait of Atatürk, which had been published in the Berlin-based Azeri journal *İstiklal Gazetesi* in 1933.⁴⁵ The editors were eager to present the continuity to the inter-war period. The editorial of the November 1955 issue was devoted to Ölmez Atatürk⁴⁶ (Immortal Atatürk), the editorial of September-October 1955 to the 32 anniversary of the Turkish Republic⁴⁷. In addition, the journal reviewed anti-communist publications issued in other European countries. Of particular interest is the transfer of ideas such as anti-communism from the Munich Institute of Study of the USSR.⁴⁸

After Mehmet Emin Rasulzade died in Ankara in March 1956,⁴⁹ Ahmet Yaşat became an editor-in-chief of the journal. It is impossible to overlook the continuity of the anti-Soviet and anti-Communist approaches of *Azərbaycan*; it reproduced the main ideas of the *Odlu Yurt*, and also of the Warsaw-based *Wschód*, Paris-based *Le Prométhée*.

⁴¹ Milli Varlığı Koruma, *Azərbaycan* 3, 1953, p. 1.

⁴² Ibid.

⁴³ Milli Varlığı Koruma, *Azərbaycan* 3, 1953, p. 2.

⁴⁴ *Azərbaycan* 8/32, 1954, p. 1, *Azərbaycan* 1/Kasım/1952, p. 1. But also in *Kurtuluş* 49, 1938, cover page.

⁴⁵ *Azərbaycan* 7/19, 1953, p. 3.

⁴⁶ *Azərbaycan* 8, 1955.

⁴⁷ Türkiye Cumhuriyeti'nin 32nci Yıldönümü, *Azərbaycan* 6-7, 1955, p. 1.

⁴⁸ Dergiler Arasında: “Dergi”, *Azərbaycan* 8, 1955, pp. 25-30.

⁴⁹ After Resulzade died, the *Azərbaycan Kültürünü Tanıtma Derneği* organized the mourning festivity in the Hilton Hotel in Istanbul for 500 persons, actually, a really great action. Resulzade worked under semi-official circumstances in Istanbul of the 1920s, had to leave the city in 1929 and was allowed to return in 1947. The mourning action was on a very high level and financed by the Turkish authorities.

The Azeri journals based in Istanbul and Ankara in the 1950s had close ties with the anti-Soviet think tanks in Europe, particularly with the Munich-based Institute for the Soviet Studies. Numerous articles written by Mirza Bala (and also by the German Orientalist Prof. Gotthard Jaeschke) were translated into Turkish and published in *Azerbaycan* as reprint of the Russian and English publications in the journal "United Caucasia", which were issued in Munich⁵⁰. At the same time, the journal *Azerbaycan* was in permanent contact with the *Türk Milliyetçiler Derneği*, The Society of the Turkish Nationalists, which had been founded in 1951.

The Turkish authorities' policy towards the Azeri emigrant and intellectual activities in the 1950s was entirely different from the situation in the 1920s and 1930s. On June 6 1952 the Azerbaijani Diaspora Community organized a ball in Ankara's Orduevi. Hamdullah Subhi Tanriöver, Sadri Maksudi Arsal, Latif Aküzüm and others joined the dinner.⁵¹

In the early 1956 issue of *Azerbaycan*, one could find a broad article on the Soviet Colonialism,⁵² written by A. Vahap Yurtsever. The same author had published an article two years before on the "Enslaved nations' Front"⁵³, which was actually a direct transfer of the vocabulary used by Wschod and Le Prométhée in the 1930s. In the early 1955 issue, Mirza Bala published the text of his speech which he had held at the Munich Radio under the title "There is no freedom in Azerbaijan".⁵⁴

The articles of the anti-communist Ukrainian intellectual Mykola Abramczyk⁵⁵ were also reprinted in *Azerbaycan* regularly. Abramczyk was a chief of the League for the Liberation of the Peoples of the USSR, also known as Paris Block.⁵⁶ This organization was founded in 1953 in Paris by the representatives of the Caucasian, Ukrainian and Belarusian emigrants. The booklet of the well-known Polish intellectual and activist of the Promethean movement, Włodzimierz Bączkowski, was reviewed in *Azerbaycan*, after the 25-page booklet was issued under the title *Soviet Russia New Colonial Empire*.⁵⁷ Contact to Polish intellectuals remained close. The Polish writer and dissident

⁵⁰ For example, the article on the history of Azeri Emigré Press of Mirza Bala was published and issued in Turkish in a short version *Azerbaycan Muhacirlik Matbuatının Otuz Yılığ*, *Azerbaycan* 7/19, 1953, pp. 8-12.

⁵¹ *Azerbaycan* 1, Temmuz 1952, pp. 13-15.

⁵² Sovyet sömürgeciliği, *Azerbaycan* 10-11, 1956, pp. 3-5.

⁵³ A. V. Y., Mahkum Milletler Cephesi, *Azerbaycan* 8/32, 1954, p. 3.

⁵⁴ M. Bala, Azərbaycan'da Azadlık zoktur, *Azerbaycan* 10-11, 1955, pp. 6-7.

⁵⁵ "Paris Bloku"nun Mesajı, *Azerbaycan* 7-8-9, 1960, pp. 19-20.

⁵⁶ His speech was originally published in Munich-based journal "Problems of the Peoples of the USSR".

⁵⁷ Soviet Russia New Colonial Empire, *Azerbaycan* 10-11-12, 1961, pp. 48-50.

Marek Hlasko published his view on the communist regime in Poland and Soviet policy towards the country, criticizing the relationship between the free-thinking intellectuals and the party authorities in People's Republic of Poland.⁵⁸ In 1962, the editors began to translate some articles from the international press devoted to the trials in the Soviet Union. Under the title "Zayıf noktalar" (Weak points) an article of *Le Figaro* journalist André Francois Poncet about Moscow's policy towards the non-Russian peripheries was published, and also an article from the Beirut newspaper *El Hayat* about the Cairo Congress of the Writers from Asia and Africa. The first article was selected for publication because Poncet mentioned explicitly that Azerbaijan, Georgia etc. gained independence from Russia in 1918 and depicted critically the policy of Russification in the Ukraine. The second article was the editors' attempt to show Soviet attempts to present themselves as a new symbolic power among the so-called Third World Countries. A Turkish anti-communist writer Mustafa Zihni Hızal⁵⁹ published in *Yeni İstanbul* a longer article on the Paris Bloc, which was re-printed in *Azerbaycan*. He presented the history of the organization, its structure and stressed its anti-Soviet and anti-communist goals, which he justified as a wish to restore the lost national sovereignty and statehood. Besides Hızal, the professor of history Tahir Çağatay became a regular author for *Azerbaycan* in the 1960s. Here, he criticized Soviet historiography of Central Asia and reacted to publications in Soviet orientalist journals⁶⁰, and made proposals for how to organize activities in the Turkish exile.⁶¹

A. Vahap Yurtsever, who wrote about the close relationship and significance of Atatürk for the Turks outside of Turkey in 1952,⁶² became even more active in the second half of the 1960s. *Komünizmle Savaş* (Struggle Against Communism) was the title of his article in the issue of 1965.⁶³

In 1966, the editors of the journal changed its design proclaiming on the cover page: "Azerbaycan is a monthly review not only of Azerbaijanians but of all Turks. The journal remains the main organ for ideas of independence of Azerbaijan and World Turks (Dünya Türkleri)". The main question of the issue was "What should be the new foundation for the struggle against Communism?" The editors called upon the Atatürk view (Atatürkcü) and welcomed their readers to deliver their opinions and ideas on the problem of

⁵⁸ Millet Olmanın Küçük Bir Belgesi, *Azerbaycan* 10-11-12, 1962, pp. 44-45.

⁵⁹ M. Zihni Hızal, "Rus Mahkumu Milletlerin Kurtuluş Birliği (Paris Bloku)", *Azerbaycan*, pp. 31-34.

⁶⁰ T. Çağatay, "Sahte Bir Merasimin Açıkladığı Gerçekler", *Azerbaycan* 7-8-9, 1963, pp. 10-16.

⁶¹ T. Çağatay, "Sovyet Rus Eksperimenti İflas Yolunda", 5-11, and in the same issue of him: "Sevgili Yurddaşlarımız Türkistanlılar", *Azerbaycan* 10-11-12, 1964.

⁶² A. Vahap Yurtsever, "Atatürk ve Dış türkler", *Azerbaycan* 1, kısım, 1952, pp. 3-5.

⁶³ A. Vahap Yurtsever, "Komünizmle savaş", *Azerbaycan* 4-5-6, 1965, pp. 6-13.

the struggle against communism. The ideology of the Musavat Party, which was anti-Marxist from its very foundation in 1911, was presented as genuinely anti-Communist by Tahir Çağatay, who tried to link it with Turanist ideas.⁶⁴ The article of the Turkish writer and publicist Tekin Erer "Who is a communist?"⁶⁵ is to be found in the same issue, which presented a broad spectrum of criticism of Communism by various Turkish and Azeri intellectuals. A short essay of the Turkish lawyer İsmet Giritli "The Communist Tactics"⁶⁶ was reprinted in *Azerbaycan* in 1966.

Conclusion

The Azeri intellectuals penetrated into the Turkish discourse of Turan at the very beginning. They became the part of it and the views on Russia were in accord with the Kemalism and Turan idea of Gökalp and Adıvar, even if Kemalism and Turanism were to some extent incompatible. The Azeris enriched and instrumentalized the Turan idea to some extent in presenting themselves as being from Turan, together with their anti-Russian and anti-Communist prejudice and views.

The Azeri intellectuals integrated their knowledge of Russia, which was based on the study and experience they could gather during their life and study in the Russian Caucasus, Petersburg or in Crimea, into the Turkish intellectual milieu, which had a negative attitude to Russia because of Russian-Ottoman wars in the past but which did not have much information on Russia, its history, culture, language and literature. The work of the Azeri intellectuals in Istanbul was different than in France or elsewhere, where Russian studies had a longer tradition and Russian culture was known and esteemed.

Chronologically, one had witnessed four main waves in Azeri-Turkish intellectual contacts up to the 1960s. The first one began at the end of the nineteenth century: Istanbul as the Ottoman capital 'sent out rays' on the Muslim Caucasus. The second wave was in the opposite direction and lasted from 1910s until 1920s. In the 1940s, the third wave of the Azeri anti-Communists arrived in Istanbul and Ankara, coming this time from Paris and Warsaw, where they had stayed throughout the 1930. In the 1950s and 1960s, the same network developed an authentic Turkish anti-communist ideology combining elements of the Turanism, Kemalism with its own geopolitical aspirations and visions.

⁶⁴ T. Çağatay, "„Müsavat“ Partisi ve Türkçülük Mefkuresi", *Azerbaycan* 1, 1966, pp.14-6.

⁶⁵ T. Erer, "Komünist kimdir?", *Azerbaycan* 1, 1966, 17-8.

⁶⁶ İsmet Giritli, "Komünis Taktikleri", *Azerbaycan* 167, 1966, 36-7.

Bibliography

- ABİLOVA Anadolu (2003) *Ibragim Abilov – azərbaydzhanskij drug Atatiürka*, AzAtam, Baku.
- Academy of Sciences in Tbilisi, Soviet Georgia (ed.) (1982) *Velikiy oktyabr i Turtsiya* (Sbornik statey), Metsniereba, Tbilisi.
- ADAM Volker (2002) *Russlandmuslime in Istanbul am Vorabend des Ersten Weltkrieges. Die Berichterstattung osmanischer Periodika über Russland und Zentralasien*, Peter Lang, Frankfurt am Main.
- AĞAOĞLU Samet (1967) *Sovyet Rusya İmparatorluğu*, Baha, Istanbul.
- ARALOV Semyon (1960) *Vospominaniya sovetского diplomata 1922-1923*, Izd-vo Instituta mezhdunarodnykh otnoshenii, Moscow.
- ASLAN Betül (2004) *Türkiye-Azerbaycan ilişkileri ve Ibrahim Ebilov (1920-1923)*, Kaynak Yayınları, Istanbul.
- BĄCZKOWSKI Włodzimierz (1945) *U źródeł polskiej idei feredacyjnej*, Reduta, Jerusalem.
- BĄCZKOWSKI Włodzimierz (1951) *Russia and Asia*, Reduta, Beirut.
- BAGIROV Yusif A. (1965) *Iz istorii sovetско-tureckikh otnoşenij v 1920 – 1922 gg.: (po materialam Azerbaydzansk. SSR)* Akad., Baku.
- CAN Adem (2007) “„Yeni Kafkasya“ Mecmuası”, *bilig* 41, 2007, pp. 109-122.
- ESPAGNE Michel and WERNER Michael (ed.) (1988) *Transferts. Les relations interculturelles dans l'espace franco-allemand (XVIIIe et XIXe siècle)*, Editions Recherches sur les Civilisations, Paris.
- GASANLY Dzhamil (2008) *SSSR-Turcija. Ot nejtraliteta k Kholodnoi Voine, 1939-1953*, Tsentr propagandy, Moscow.
- GÖKAY Bülent (2006) *Soviet Eastern Policy and Turkey, 1920-1991. Soviet foreign policy, Turkey and communism*, Routledge, London and New York.
- GÜRÜN Kamuran (1991) *Türk-Sovyet İlişkileri (1920-1953)*, TTK, Ankara.
- HƏSƏNLİ Cəmil (2005) *SSRİ- Türkiyə: Soyuq müharibənin sınaq meydanı*, Adiloğlu, Baku.
- KAELBLE Hartmut (2006) „Herausforderungen an die Transfersgeschichte“, *COMPARATIV* 16, Heft 3, pp. 7-12.
- KAELBLE Hartmut (2006) Die Debatte über Vergleich und Transfer und was jetzt?, <http://hsozkult.geschichte.hu-berlin.de/forum/id=574&type=artikel> (accessed 15.11.2011).
- KIRIMER Cafer Seydahmet (1993) *Bazı batırlar*, Emel Türk Kültürünü Araştırma ve Tanıtma Vakfı, İstanbul.
- RASULZADE Mamed Emin (1930) *O panturanizme v svyazi s kavkazskoi problemoi; s predisloviem N. Zhordania*, Comité de l'indépendance du Caucase, Paris.
- ŞEN Bülent (2009) “Publications and Activities of Azerbaijani Intellectuals in Turkey: Azerbaijan Yurt Bilgisi”, *İpək Yolu* 3-4, pp. 50-58.
- TEKİN Arslan and ZEKİ İzgöer Ahmet (ed.) (2009) *Akçuraoglu, Yusuf: Türk Yılı 1928*, TTK, Ankara.
- WIEDERKEHR Stefan (2007) *Die Eurasier-Bewegung*, Böhlau, Köln.

Türkiye-Avrupa Birliği İlişkilerinin Başlangıcı: Türkiye'nin Avrupa Ekonomik Topluluğu'na (AET) Üyelik Başvurusu

Umut KARABULUT

Pamukkale Üniversitesi

KARABULUT, Umut, Türkiye-Avrupa Birliği İlişkilerinin Başlangıcı: Türkiye'nin Avrupa Ekonomik Topluluğu'na (AET) Üyelik Başvurusu, CTAD, Yıl 8, Sayı 16 (Güz 2012), s. 19-32.

Avrupa Birliği (AB) üyeliği, Türk dış politikasında önemli yere sahip konulardan biridir. Bazı dönemler önceliğini kaybetse de hiçbir zaman gündemden düşmemiş, Türkiye'nin “Batılılaşma” hedefi ile koşut olduğundan bu hedefe ulaşmada belirleyici rol üstlenmiştir. Süreç içerisinde, birlik üyeliğinin getireceği başarıya paralel, üyelik konusu daha güncel bir çizgiye oturmuş ve gündelik siyasetteki ağırlığını arttırmıştır. Kimi zaman seçim kazandıran, kimi zaman da hükümetleri zora sokan bir niteliğe bürünmüştür. 12 Eylül 1980 sonrası Anavatan Partisi'nin iktidara gelmesiyle hız kazanan Türk-AB ilişkilerinin temelini, 31 Temmuz 1959'da, Demokrat Parti atmıştır.

Bu çalışmayla birlikte, Türkiye'nin AB'ye üyelik başvurusunun hangi amaçlarla yapıldığı, Avrupa Ekonomik Topluluğu (AET) ile ilişkilerin dönem içerisinde Türk dış politikasındaki yeri ve başvurunun kamuoyunda yarattığı tartışmaları belirlemek amaçlanmıştır. Böylece üyelik hedefinin ilk yıllarındaki genel durum ortaya konacaktır. Birlik için o zamanki ismi olan Avrupa Ekonomik Topluluğu (AET) ifadesi kullanılacaktır. Basındaki yorumlar alıntılarında ise özgün metinde yer alan “Müşterek Pazar” ifadesi değiştirilmeyecektir.

Anahtar Sözcükler: Avrupa Ekonomik Topluluğu (AET), Avrupa Birliği (AB), Müşterek Pazar, Türk Dış Politikası, Avrupa.

KARABULUT, Umut, The Beginning of Turkey-EU Relations: Turkey's application for Membership in the European Economic Community (EEC), CTAD, Year 8, Issue 16 (Fall 2012), p. 19-32.

Accession to the European Union (EU) has been one of the most crucial topics of the Turkish foreign policy. This topic, albeit sometimes not having a priority, always remained as a current issue and played a determinant role in Turkey's objective of

Westernization. Within this process, parallel to the success that the accession would bring, it became more ascendant in current politics. It acted as the sword of Damocles as a determinant either for the election victories or as a trouble-maker on the head of the parties. The foundation of the Turkey-EU relations was first laid by the Democrat Party in July 31st, 1959 and these relations began to get deepen by the time the Motherland Party (ANAP) came into power in the 1980's. This study aims to determine the reasons that led Turkey to apply for the EU membership, the place of the relations with the European Economic Community (EEC) on Turkish foreign policy and the repercussions of this application in the public opinion. Therefore it is going to be given a general overview on the early years of those relations. In the citations taken from the newspapers of the period the expression *common market* is used for defining Turkey's counterpart while the author himself rather prefers to use *the EEC*, the predecessor of the EU.

Keywords: European Economic Community (EEC), European Union (EU), Common Market, Turkish Foreign Policy, Europe.

Giriş

İkinci Dünya Savaşı'nın ardından eski gücünü kaybeden Avrupa devletleri, bu güce müstakil bir şekilde ulaşamayacaklarını anladıkları için birlik olma yönünde harekete geçmişlerdir. Bu girişimlerin ilki, İngiliz Başbakanı Winston Churchill'den gelmiştir. Churchill, 1946 Eylülünde, Zürih Üniversitesinde yaptığı konuşmada, "*Avrupa ailesinin olabildiğince geniş tutularak, bir barış, güvenlik ve özgürlük alanına dönüştürülmesini ve bir Avrupa Devletler Birliği oluşturulmasını*"¹ önermiştir.

Bu konuşmanın yapıldığı tarihlerde güvenlik konusu, Avrupa için hayli önem kazanmıştır. Sovyetler Birliği'nin etki alanını Batıya doğru genişletmesi ve Kızılordu'nun gücü, 1947 Haziranında "Marshall Planı"nın açıklanmasına yol açmıştır. Plandan yararlanacak Avrupalı devletler ise Marshall yardımını örgütlemek için "Avrupa Ekonomik İşbirliği Örgütü"nü (OEEC) kurmuşlardır (1949).² Bu örgüte bağlı olarak "Avrupa Ödemeler Birliği" ve kliring sisteminin kurulması ile üyeler arasında gerçekleşen serbest ticaret anlaşmaları, birliğe hizmet eden gelişmeler olarak dikkat çekmiştir. Ayrıca aynı yıl Avrupa Konseyi de kurulmuştur.

Marshall Planı ve NATO örgütleri, Avrupa devletlerinin kendilerini güvende hissetmelerine yol açsa da, bir diğer sorun, uluslararası politik liderliğin nasıl geri alınacağıdır. 1939'dan önce bu güce sahip olan Avrupa, şimdi bunu Moskova ve

¹ Beril Dedeoğlu, "Avrupa Birliği'nin Bütünleşme Süreci I-II", *Dünden Bugüne Avrupa Birliği*, Der: Beril Dedeoğlu, Boyut Yayınları, İstanbul, s. 46.

² Sir William Nicoll, *Understanding The European Union*, Longman Pres, England, 2001, s. 11.

Washington'a kaptırmıştır. Yeniden başat güç olma konusunda ortaya atılan ilk etkin düşünce, Fransız Ekonomik Planlama Komisyonu Başkanı olan Jean Monnet'den gelmiştir. Monnet; *"devletlerin egemenliklerine dokunmadan, belirli faaliyetleri yürütmeye yetkili kılınacak uluslararası kuruluşların yaratılması ve bunların başarılı olması halinde, zamanla uluslar üstü yetkilerle donatılabileceklerini"* ³ savunmuştur.

Monnet'e göre oluşturulması gereken ilk uluslararası birlik, kömür ve çelik alanında olmalıdır. Fransa ve Almanya, savaşmaları için gerekli olan kömür ve çeliği, uluslar üstü bir otoriteye devrederse savaşın önüne geçilecektir.⁴ Bu düşünceden etkilenen Fransa Dışişleri Bakanı Robert Schuman, kendi adıyla anılan ve birlik düşüncesini somutlaştıracak bir deklarasyon yayımlamıştır (9 Mayıs 1950).⁵ Deklarasyona Almanya, Belçika, Hollanda, Lüksemburg ve İtalya olumlu cevap vermişlerdir. Bu altı devlet Paris'te, "Avrupa Kömür ve Çelik Birliği"ni (AKÇT) kurmuşlar (18 Nisan 1951) ve ulusal meclislerin bu anlaşmayı onaylaması ile Avrupa Kömür ve Çelik Topluluğu ortaya çıkmıştır (25 Eylül 1952).⁶

Birlik kurma yolunda çabalarını hızlandıran Avrupa ülkeleri, başarısız Avrupa Savunma Topluluğu (1952) ⁷ ve Avrupa Siyasal Birliği (1953) denemelerinden sonra, "Avrupa Atılımı" adlı altında bir ilke kararı almıştır. (1955).⁸ Karar uyarınca, Topluluğun kuruluş yöntemlerini saptamak ve Avrupa ekonomisinin tüm sektörlerini kapsayacak bir bütünleşme planı hazırlamak amacıyla bir komite kurulmuştur. Bu komitenin hazırladığı rapor (Spaak Raporu), temelde hiçbir Avrupalı devletin tek başına sahip olamayacağı ekonomik ve nükleer güce sahip olmak için birleşme gereğini ortaya koymuştur. Raporun yayımlanmasından sonra gerçekleşen görüşmeler, Roma Antlaşmaları ile somutlaşmış ve ekonomik alanda "Avrupa Ekonomik Topluluğu: AET (The European Economic Community: EEC)" ile atom enerjisi alanında "Avrupa Atom Ajansı (The European Atomic Energy Community: Euratom)" kurulmuştur. (25 Mart 1957).⁹

³ Oral Sander, *Siyasi Tarih II (1918-1994)*, İmge Yayınları, Ankara, 2001, s. 343-344.

⁴ S. Rıdvan Karluk, *Avrupa Birliği ve Türkiye*, Beta Yayınları, İstanbul, 2005, s. 3.

⁵ Nicoll, *age.*, s. 14.

⁶ Norman Davies, *Avrupa Tarihi*, Çev. Ed: Mehmet Ali Kılıçbay, İstanbul, İmge Kitabevi Yayıncılık, İstanbul, 2006, s. 1152.

⁷ Kemal İnât, "Avrupa Politik İşbirliği'nin Doğuşu", *Avrupa Birliği Üzerine Notlar*, Ed: Oğuz Kaymakçı, Nobel Yayıncılık, Ankara, , 2005, s. 12.

⁸ Baskın Oran, *Türk Dış Politikası I, Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar, 1918-1980*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2001, s. 809.

⁹ Sander, *age.*, s. 345-346.

Avrupa'daki İktisadi Birlikler ve Türkiye'deki Tartışmalar

Avrupa Ekonomik Topluluğu (AET) veya Türk kamuoyunda yer alan ismiyle “Müşterek Pazar”, liberal altı Avrupa ülkesini örgütlemiş olsa da bunların dışındaki benzer Avrupa ülkeleri bu birliğin dışında kalmıştır. Çok geçmeden başını İngiltere’nin çektiği alternatif bir oluşum hareketi görülmüştür. Adına “Küçük Serbest Ticaret Bölgesi” (veya basında yer aldığı şekliyle “Küçük Bölge”) denilen birlik ortaya çıktığında bu birlikler karşısında Türkiye’nin durumu kamuoyunca tartışılmaya başlanmıştır. Çünkü Türkiye, her ikisinin de dışında kalmış nadir OEEC üyesi ülkelerden bir tanesidir. (Diğerleri Yunanistan, İzlanda, İspanya ve İrlanda’dır.)

Basında AET ile ilgili çıkan haberlere de bu bağlamda rastlanmaktadır. Türkiye’nin her iki birliğin dışında kalması kamuoyunun ilgisini çekmiş ve bu durum sıkça işlenmiştir.¹⁰ Türkiye ile birlikte Yunanistan’ın da benzer durumda olması nedeniyle iki ülke ortak politikalar takip etmiştir. NATO ve OEEC’ye başvuran ikili, kendilerinin ve diğer az gelişmiş Avrupa ülkelerinin durumlarının göz önüne alınmasını ve gruplaşmalardan zarar görmemek için bir çözüm bulunmasını istemişlerdir.¹¹ Basında yer aldığı biçimiyle, Türkiye’nin bu birliklerin dışında kalmasının coğrafi izahının olmadığı, örneğin Kuzey ülkelerine Türkiye kadar uzak Portekiz’in Küçük Bölge’nin içinde yer aldığı ve Portekiz’in gelişmiş bir ekonomiye de sahip olmadığı vurgulanmıştır.¹²

Türkiye’nin bu birliklerden birine üye olma ihtimali de kamuoyunca değerlendirilmiştir. “Ulus” gazetesinde yayımlanan makalesinde Bülent Ecevit, Batı Avrupa topluluğuna üye ülkelerin, ekonomilerini zamanla birleştirme yolunda giriştikleri bu birliklerden birine üyeliğin, hem Türkiye’ye hem de birlik üyelerine yük olmaksızın gerçekleşmeyeceğini savunmuştur. İktidar tarafından sık sık “Ortadoğu’nun Amerikası” şeklinde nitelenen Türkiye’nin bu birliklere ayak uydurmak için gerekli asgari seviyeye bile çok uzak olduğu vurgulanmıştır.¹³ Türkiye’nin üyeliğinin iktisaden değilse de siyaset gereği gerçekleşebileceğini savunan bir yazıyı ise Doğan Avcıoğlu kaleme almıştır. Avcıoğlu, İkinci Dünya Savaşı sonrası beliren Anglo-Amerikan hâkimiyetini kırmak isteyen Fransız Cumhurbaşkanı De Gaulle’ün Müşterek Pazar’ı, Fransa’nın Akdeniz hâkimiyetini gerçekleştirmek için bir araç olarak gördüğünden söz etmiştir.¹⁴

¹⁰ *Hürriyet*, 25 Haziran 1959.

¹¹ *Akşam*, 20 Temmuz 1959.

¹² Memduh Yaşa, “Avrupa’da İkinci İktisadi Birlik”, *Hürriyet*, 3 Temmuz 1959.

¹³ Bülent Ecevit, “Avrupa’da İktisadi Birleşme ve Türkiye”, *Ulus*, 1 Ağustos 1959.

¹⁴ Doğan Avcıoğlu, “Ümitler Generalde”, *Akıs*, Cilt XVI, Sayı 269, 4 Ağustos 1959, s. 19.

Yunan Başvurusunun Türk Kamuoyunda Yarattığı Etki

Yunanistan'ın Temmuz ayı içerisinde Müşterek Pazar'a başvurusu, Türkiye'de ilgi ve endişeyle karşılanmıştır.¹⁵ Avrupa'nın iki ekonomik birliğe ayrılması sonucunda kendisini dışlanmış ve yalnız hisseden Türk kamuoyunun, Yunan başvurusu sonrası bu hissiyatı daha da artırmıştır. Belki de bu yüzden henüz ortada bir Türk başvurusu yokken ve bu konu o güne dek hiç tartışılmamışken, basında, birliğe girilemediğine dair yorumlar yer almıştır. Buna göre Yunanistan'ın müracaatının prensip itibarıyla kabul edildiği, Türkiye'nin ise ekonomik durumundaki istikrarsızlık yüzünden birliğe alınmayacağı haberine yer verilmiştir.¹⁶ Dışişleri Bakanlığı'nın yalanladığı bu haberin¹⁷ gazetelerde yer alış tarihinin, Türkiye'nin birliğe başvurduğu tarihe denk gelmesi Türkiye'nin birliğe olan ilgisini ortaya koyar niteliktedir.

Yunanistan'ın AET'ye başvurusu ve başvurunun kabul görmesi sivil toplum kuruluşlarını da harekete geçirmiştir. Odalar Birliği, Yunanistan'ın Müşterek Pazara girmesi halinde, Türkiye'nin ihracatına etkilerini etüt ettiği bir rapor hazırlamıştır. Rapora göre Yunanistan, öncelikle turizm konusunda gelişme gösterecektir. Yabancı sermaye akışından da olumlu etkilenecek ayrıca tütün, üzüm gibi Türkiye ile ortak ihraç ürünleri açısından da tercihli duruma geçecektir. Yunan sanayisi başlangıçta Avrupa karşısında sıkıntılar yaşayacaktır da bir süre sonra bu durum aşılabacak ve Yunan sanayisi güçlenecektir.¹⁸

Türkiye'nin AET'ye Başvurusu ve Başvuruya Yönelik Tepkiler

Türkiye'nin AET'ye başvurusu ilk kez dış basın tarafından duyurulmuş¹⁹ ve bu gelişme Türk Dışişleri Bakanlığı tarafından teyit edilmiştir.²⁰ Türkiye'nin, Yunanistan'ın peşi sıra başvuruda bulunduğu bahseden haberde, Türk Hükümeti'nin OEEC Komisyonu Başkanı Alman Prof. Walter Hallstein'e bir mektupla başvuru yaptığı söz konusu edilmiştir.²¹

Türkiye'nin başvurusu iktisadi birlik hareketlerine ilgiyi daha da arttırmıştır. Türkiye Büyük Millet Meclisi (TBMM) tatilde olduğu için başvuru Meclis'te görüşülememiş ancak Meclis'i açış konuşmasında Cumhurbaşkanı Celal Bayar, "...Müşterek Pazar üyeliğimiz ziraat ve sanayimizin gelişmesine fayda sağlayacaktır"

¹⁵ Mehmet Ali Birand, *31 Temmuz 1959'dan 17 Aralık 2004'e Türkiye'nin Büyük Avrupa Kavgası*, İstanbul, 2005, s. 51-52'de Yunan başvurusuna Türk hükümetinin verdiği tepki geniş biçimde ele alınmıştır.

¹⁶ *Akşam*, 30 Temmuz 1959.

¹⁷ *Milliyet ve Akşam*, 31 Temmuz 1959.

¹⁸ *Cumhuriyet*, 1 Ağustos 1959.

¹⁹ *The Times*, 5 Ağustos 1959.

²⁰ *Zafer*, 7 Ağustos 1959.

²¹ *The Times*, 5 Ağustos 1959.

diyerek Türkiye'nin başvurusunda önem atfettiği noktalara dikkati çekmiştir.²² Başvuru, basında ve çeşitli sivil toplum kuruluşlarında ilgiyle izlenmiştir. Hürriyet ve Zafer gazeteleri Türk başvurusunu olumlu karşılamışlar, ²³ Cumhuriyet gazetesi de bu yönde bir eğilim göstermiştir. Demokrat Parti (DP)'yi destekleyen Zafer gazetesinde başvuru ve birliği tanıtıcı haberlerin sıklığı ve manşetten verilmesi dikkat çekicidir.²⁴ Bununla birlikte basında bazı yazarların çekimser ve muhalif yazılarına da rastlanmaktadır. Akşam gazetesi tarafsız bir politika izlemiş, Cumhuriyet Halk Partisi (CHP)'nin yayın organı durumundaki Ulus gazetesi ise başvuruyu hem yanlış bulmuş hem de başarıya ulaşması zor bir çaba olarak yorumlamıştır. Akis, Kim ve Forum dergileri genelde muhalif yorumlara yer vermekle birlikte birliği tanıtıcı yazıların sıklığı dikkat çekicidir. Odalar Birliği konuya ekonomik saiklerle yaklaşarak başvuru ve sonrasındaki süreci olumlu yorumlamıştır. TEKSİF gibi bazı işçi sendikaları ise konuya işçi hakları açısından bakarak işçi sınıfının süreç içerisinde uğrayabileceği zarar tartışmıştır.²⁵

Yunan başvurusunun 25 Temmuz'da prensip olarak kabul edilmesinin ardından Türkiye'nin de birliğe derhal kabul edileceği yönünde bir algı doğmuştur. Birliğe yönelik ilk değerlendirmelerin genelde bu çerçevede olduğu görülmüş ve Türkiye'nin uyum ve üyelik süreçlerini nasıl atlatacağı tartışılmıştır. Örneğin, Cumhuriyet gazetesinde yer alan bir makalede, AET'ye girişin isabetli bir seçim olduğu, böylelikle Türkiye'nin tarım ürünlerinin dış pazarlarda kolaylıkla alıcı bulacağı belirtilmiştir. Bununla birlikte intibak süresinin nasıl olacağı sorusu sorulmuştur. Kademeli bir geçiş sürecinden bahsedilerek Türk gümrüklerinin kısa bir sürede Müşterek Pazar ülkelerine açılmayacağı aktarılmıştır.²⁶

Türkiye'nin AET'ye Üyelğine Yönelik Görüşler

Genel Değerlendirmeler

Türkiye'nin üyelğine yönelik değerlendirmeler yukarıda özetlenmiş olmakla birlikte, bu değerlendirmelerin içeriklerine bakmak faydalı olacaktır. Başvuru sonrası basında, AET'yi tanıtıcı yazılar daha fazla yer bulmuştur.²⁷ Cumhuriyet gazetesinde yer alan bir yorumda Türkiye'nin Müşterek Pazar'a girme

²² TBMM, *Tutanak Dergisi*, Sayı 15, Cilt 10, 1 Kasım 1959.

²³ *Hürriyet ve Zafer*, 6 Ağustos 1959.

²⁴ *Zafer*, 7 Ağustos ve 12 Eylül 1959.

²⁵ *Ulus*, 27 Kasım 1959.

²⁶ Mazhar Kunt, "Avrupa Müşterek Pazarı", *Cumhuriyet*, 6 Ağustos 1959.

²⁷ Umut Karabulut, *Türkiye Cumhuriyeti Hükümetlerinin Avrupa Birliği Politikaları 1983-2004*, Dokuz Eylül Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi, İzmir, 2008, s. 16-17.

meselesinin ticari çevrelerde günün meselesi olmaya devam ettiğinden bahisle, üyeliğe taraftar olanların fazlalığına dikkat çekilir.²⁸ Üyeliğin sağlayacağı fayda ve zararların tartışıldığı bir başka yazıda, birliğe üye ülkelerin kendi aralarında Avrupa Yatırımlar Bankası adında bir banka kurduklarından ve üye ülkelerin bu bankanın kredi olanaklarından yararlandığından bahsedilmektedir. Bununla birlikte üyelik sonrası uygulanacak ortak gümrük tarifeleri sonucunda yerli sanayinin himayesiz kalarak ağır bir darbe yiyeceği ihtimaline dikkat çekilmiştir.²⁹

Forum dergisinde yer alan bir değerlendirme yazısı konunun siyasi ve kültürel yönüne dikkat çekmiştir. Türk dış politikasını tamamen Batı Avrupa'ya bağlamanın Dünya politikasında, lehte olmayacak sonuçlara yol açabileceği belirtilerek, Türkiye'nin AET üyeliğinin İngiltere'nin hoşuna gitmeyebileceği ve İngilizlerin Kıbrıs politikasını değiştirebileceği endişesine yer verilmiştir. Ayrıca Fransa gibi “*sabıkah, emperyalist ve sömürgeci bir ülke*” ile yapılacak işbirliğinin, tarafsızlar ve Asya-Afrika bloğu karşısında olumsuz bir etki yaratma ihtimaline değinilmiştir. Yine Batı Avrupa camiası ile Türkiye arasındaki dil, din, örf ve adetler ile kültür, sanat ve hayat felsefesi bakımından mevcut farkların doğuracağı çeşitli sosyal problemleri de göz önünde bulundurmak gerekmektedir. Bu değerlendirmeye yönelik örnekte,

*“Avrupa Birleşik Devletleri günün birinde tabakkuk edipte biz de bunun bir parçasını teşkil ettiğimiz zaman, 200 milyonluk koca bir Hristiyan camiası içinde 25-30 milyonluk Müslüman ve Şarklı bir ‘azınlık’ muamelesi görmeyeceğimiz, yani bir gün Fransa’nın şimal Afrika’daki müstemlekeleri halkına reva gördüğü veya ABD’nin bazı güney eyaletler halkına tatbik ettiği ayırıcı muameleye tabi tutulmayacağımız nasıl garanti edilebilir?”*³⁰

denilmiştir. Konunun pek çok yönüyle değerlendirildiği bu makalede, Türkiye'nin AET üyeliğinin, düşünülenin aksine Türkiye'nin zararına olabileceği değerlendirilmiştir.

Forum dergisinde ayrıca, grev hakkı ve bağımsız sendikacılık gibi sosyal politika konularına dikkat çeken bir yazı yayımlanmıştır. AET içinde işgücünün serbest olarak yer değiştirmesi, yerleşmesi ve çalışması esası kabul edilmiş olduğundan Türkiye’de grev yasağının devam ettirilmesi ve sendikacılık hareketlerine müdahalelerde bulunulması durumlarının ortadan kalkacağı öngörülmüştür. Ancak bir tarım ülkesi olan Türkiye’nin 10-12 yıl gibi kısa bir süre içerisinde sosyal politika normlarını kabullenmesini beklemenin doğru

²⁸ *Cumhuriyet*, 21 Ağustos 1959.

²⁹ *Cumhuriyet*, 21 Ağustos 1959.

³⁰ Besim Üstünel, “Avrupa Müşterek Pazarı ve Türkiye, Meselenin Üç Cephesi”, *Forum*, Cilt: XVII, Sayı 137, 1 Aralık 1959, s. 9-12.

olmayacağı ve Türkiye'nin uzun bir intikal devresine ihtiyacı olduğu vurgulanmıştır.³¹

AET'yi tanıttığı bir yazısında Doğan Avcıoğlu, Türkiye'nin AET ile ortaklık durumunun iki seçenekten bir tanesine tabi olduğundan bahsetmiştir. Buna göre birinci seçenek ortaklık kurmak diğeri ise tam üyeliktir. Ancak Türkiye'nin tam üyelik şartlarını yerine getiremeyeceğinden bahseder. Avcıoğlu'na göre, dış ticaretin 12-15 yıllık bir devre zarfında adım adım tamamen serbest bırakılması, mevcut sanayinin tasfiyesini ve ileride sanayileşmekten vazgeçmeyi gerektirecektir. Hâlbuki nüfusu hızla artan Türkiye'de tek kurtuluş çaresinin hızla sanayileşmek olduğunu söyler. Bunun için, içte ve dışta sanayinin himayesi gereklidir. Ortaklık biçimindeki üyeliğin ise avantajlarına rağmen tehlikeli olduğu görüşünü belirtmiştir. Sanayileşen bir ülkenin yarım yüzyıla denk bir süre boyunca sanayisini geniş bir şekilde himaye ve teşvik etmek zorunda olduğu AET ülkelerine anlatılabilirse, ortaklığın avantajlı hale gelebileceğini belirtir.³² Avcıoğlu, Türkiye için en avantajlı senaryoyu şu şekilde belirler: AET içinde Türkiye'nin ihtisaslaşmaya gitmesi, en avantajlı bulunduğu sanayi kollarına önem vermesi Türkiye'yi avantajlı kılacaktır. Örneğin, Almanya uçak sanayinde gelişirken Türkiye'nin en avantajlı görüldüğü gıda sanayine önem vermesi, yatırımlarını buna göre yönlendirmesi gerekmektedir. Yine de bu planın 10-15 senelik bir süre zarfında değil, daha uzun bir vadede gerçekleşmesi şarttır. Aksi takdirde Türkiye, sanayisini koruyamayacağından, bir ziraat ülkesi olarak kalacaktır.³³

Üyelğe Yönelik Olumlu Değerlendirmeler

Türkiye'nin AET'ye üyeliğine dönük olumlu değerlendirmede bulunanların temel gerekçesini Türk sanayisinin ve ekonomisinin daha güçlü bir hale gelecek olması teşkil eder.³⁴ Ayrıca, üyelik hakkı elde edildikten sonra pahalılık ortadan kalkacak, hayat şartları iyileşecek ve döviz sıkıntısı ortadan kalkacaktır. Her şeyden önemlisi dünya ekonomisinin gidişine ayak uydurulacaktır.³⁵ Cumhuriyet gazetesinde Burhan Felek imzasıyla çıkan bir yazı bu yöndeki değerlendirmelere güzel bir örnektir:

“...Derken İkinci Cihan Harbi..., biz yerli mamullerimizi kullanmaya mecbur olduk. Bu mahrumiyet devresinde de bir takım sanayi kuruldu. Arkadan demokrasi, enflasyonist politika yüzünden ithalat durunca batıra gelmeyecek esyayı yapmak üzere

³¹ Cahit Talas, “Sosyal Politika Bakımından Müşterek Pazar ve Türkiye”, *Forum*, Cilt XI, Sayı 132, 15 Eylül 1959, s. 7-9.

³² Doğan Avcıoğlu, “Müşterek Pazar Meselesi”, *Akis*, Cilt: XVI, Sayı 269, 22 Eylül 1959, s. 17-19.

³³ Avcıoğlu, *agm.*, s. 17-19.

³⁴ *Zafer*, 26 Eylül 1959.

³⁵ Feridun Ergin, “Müşterek Pazar ve Biz”, *Cumhuriyet*, 30 Ağustos 1959.

fabrikalar kuruldu. Daha şimdiden bu fabrikalar ve sanayi sallanyor. Yani ithal malların gelme ihtimali bu kabil sanayiye titretiyor. Müsterek pazarın zararı işte bunlara. Elinden tutularak yürüyebilen, daima kötürüm bir sanayiye lüzum yoktur. Bunlar fenkalade şartlar altında kuruldukları zamandan beri ettikleri karla yetinip ortadan kalkacaklardır. (Ali Bey'in çengel sakızı fabrikası kapanırsa memleket batmaz). Şimdi dünya ihtisas tarafına gidiyor. Bizim de öyle olmamız lazım. Acemi ve tamahkâr fabrikaların mamullerinden neler çektiklerini bana anlatan mektupları neşretsem iflas ederler. Bunlar başıboş, kötü mal yapıp pahalıya satan bir takım müesseselerdir ki milli iktisadiyata zararları vardır. Milli sanayi dediğimiz nihayet milletin kârına inkişaf eden sanayi olmalıdır. Biz mütemadiyen cılız bebek mi besleyeceğiz? Ne zamana kadar bu sanayi himaye ile yaşayacak ve niçin böyle yaşayacaktır?”³⁶

Üyeliğe Yönelik Olumsuz Değerlendirmeler

Türkiye'nin AET üyeliğini olumsuz değerlendirenlerin oranı az olmakla birlikte daha kapsamlı yorumlarda bulunmuşlardır. Bu grupta olanların iki temel gerekçesi vardır. Bunlardan ilki, Türkiye'nin mevcut ekonomik şartları nedeniyle AET'ye üyeliğinin zaten asla gerçekleşmeyeceğidir. Çünkü Türkiye'nin son yıllarda takip ettiği enflasyoncu politika, Avrupa entegrasyonuna katılımı zorlaştırmaktadır. Yurt içi maliyetlerin yüksekliği nedeniyle birçok sanayi dalının ithal mallarıyla rekabet edemez hale geldiği vurgulanmıştır.³⁷ Cumhuriyet Halk Partisi (CHP) de üyeliğin mevcut şartlarda mümkün olmadığını düşünmektedir. CHP Araştırma Bürosu Müdürü Doç. Dr. Osman Okyar, “Kim” dergisine verdiği mülakatta bu düşüncenin nedenini, son dönemde enflasyonun aşırı yükselmesi, dış borç stokunun artması, altın ve döviz rezervlerinin azalmış olması olarak gösterir. CHP'ye göre bu sorunun çözümü, altından kalkılamayacak şartları kabul etmektense, bir süre daha bekleyip ekonomiye çeki düzen vermek olacaktır.³⁸

Başvuruyu olumsuz değerlendirenlerin ikinci gerekçesi, AET üyeliğinin Türkiye'ye vereceği zararlardır. Bu noktada üzerinde en çok durulan konu, zayıf bir sanayiye sahip olan Türkiye'nin, bütünleşme sonrası gümrük oranlarını sıfırlayacağı için, ithal mallarıyla rekabet edemeyecek olması ve yerli sanayinin çökme ihtimalidir. Türkiye'nin durumunun Yunanistan'la kıyaslandığı bir yazıda, Yunanistan'ın ekonomik durumunun son dönemde düzeldiği, enflasyonun azaldığı, Yunan parasının uluslararası değerinin yükseldiği ve yerli sanayinin birçok alanda yabancı sanayi ile rekabet edebilecek düzeye geldiği belirtilmiştir. Türkiye'nin durumu ise bunun tam tersidir.³⁹ “Ulus” gazetesindeki makalesinde Doğan Avcıoğlu, sanayinin çok uzun yıllar boyunca himaye ve teşvik

³⁶ Burhan Felek, “Müşterek Pazara Girersek”, *Cumhuriyet*, 31 Ağustos 1959.

³⁷ *Forum*, Cilt XI, Sayı 130, 15 Ağustos 1959.

³⁸ *Kim*, Sayı 71, 26 Eylül 1959

³⁹ *Ulus*, 25 Ağustos 1959

zorunluluğundan bahseder. Türkiye'nin AET'ye üyeliğinin ancak sanayisini bir müddet himaye etme hakkı kazandıktan sonra gerçekleştirmesi gerektiğine dikkat çeker. 12-15 senelik uyum süresi yerine, Türkiye'ye özgü 25 senelik bir uyum süresi ve yüz milyonlarca dolar yardım vaadi bile sanayileşmeyi temine asla yeterli değildir.⁴⁰ Yerli sanayinin korunmasına dikkat çeken bir başka yazıda bunun ülke için çok önemli bir konu olduğu ve Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde görüşülmesi gerektiği belirtilmiştir.⁴¹

Türk Başvurusuna AET'nin Cevabı

Türkiye'nin AET nezdinde yaptığı üyelik başvurusunun görüşüleceği ilk toplantı Eylül ayı içerisinde gerçekleşmiştir. İtalya Dışişleri Bakanı Pella'nın başkanlığında yapılan Konsey toplantısı, Türkiye'nin Temmuz ayında yaptığı başvuruyu görüşmüş şu bildiriye yayımlamıştır: "...*Türk hükümetinin, Türkiye'nin Müşterek Pazarı kabulü yolundaki müracaatını ittifakla müsaait karşılamaya karar verilmiştir.*"⁴² Bu karar Türk gazetelerinde hayli yer bulmuş ve birçoğunda Türkiye'nin AET'ye tam üye kabul edileceği şeklinde değerlendirilmiştir.⁴³ Karar, Ankara'da da büyük bir memnuniyetle karşılanmış ve en kısa zamanda üyelik için çalışmaların başlayacağı belirtilmiştir. Ülkede oluşan hava, Türkiye'nin üyelik kararının kısa sürede açıklanacağı yönündedir.

Beliren olumlu havaya rağmen konuya temkinli yaklaşanlarda vardır. "Akis" dergisinde çıkan bir yazıda, Türkiye Odalar Birliği'nin yayın organı "İktisat" gazetesine bir beyanat veren AET Konseyi üyesi Vandermaulen'in, "*Türkiye ile henüz zemin yoklama safhasına gelinmiş değildir, görüşmeler başlangıç safhasındadır*" cümlesi, AET'nin Türkiye'nin katılma talebini pek istekli karşılamadığı şeklinde yorumlanmıştır.⁴⁴

Türkiye'nin Üyelğe Yönelik Çalışmaları

Türk başvurusunun olumlu karşılanmasının ardından, taraflar arasında görüşmelere geçilmiştir. Türk hükümetinin üyelğe yönelik çalışmaları ise başvurunun hemen ardından başlamıştır. Maliye Bakanlığı bünyesinde kurulan bir komisyonun çalışmaları Eylül ayında bir rapor halinde yayımlanmıştır. Raporda, gümrük vergilerine değinilmiş ve AET'ye üye altı ülkeden gelecek malların tedrici olarak kaldırılmasının gerekliliğine işaret edilmiştir. Buna göre gümrük vergileri tamamen kaldırılmayacak ancak AET üyesi ülkelere gelen malların gümrükleri yüzde 12 eksik alınacaktır. Ayrıca iç piyasada liberal

⁴⁰ Doğan Avcıoğlu, "Müşterek Pazarın Kapısında", *Ulus*, 12 Eylül 1959, s. 8.

⁴¹ Esat Tekeli, "Son Günlerin Olaylarına Bakış", *Cumhuriyet*, 29 Ağustos 1959.

⁴² *Cumhuriyet*, 11 Eylül 1959.

⁴³ *Akşam, Hürriyet ve Zafer*, 12 Eylül 1959.

⁴⁴ *Akis*, Cilt XVI, Sayı 270, 29 Eylül 1959

ekonomik şartlar uygulanacak ve piyasa üzerindeki kontrollere son verilecektir. Özel teşebbüse geniş ölçüde yer verilecek ve tekel maddelerinden birçoğu da ilerleyen yıllarda özelleştirilecektir.⁴⁵ Görüldüğü üzere Türk başvurusu Yunanistan'ın gerisinde kalmama düşüncesiyle alelacele gerçekleşmesine rağmen, üyelik konusunda kararlılık esastır.

Eylül ayının sonunda gerçekleşecek ilk görüşmeler öncesinde Türkiye'yi temsil edecek heyet belirlenmiştir. Dışişleri Bakanlığı İktisadi İşbirliği Dairesi Genel Müdürü Semih Günver öncülüğünde oluşacak heyete, Türkiye'nin Brüksel Büyükelçisi Rıfki Zorlu başkanlık etmiştir. Türkiye'nin taleplerini ileteceği ve bu taleplerin başında gümrük ve ithalat sınırlamalarının devamı konusunda ayrıcalık isteneceği belirtilmiştir. Hatta basında yer aldığına göre bu dönemde tam üyelik değil, uyum süresi biraz daha geniş tutulacak iştirakçi üye olma hakkı talep edilmiştir.⁴⁶ Bu uyum sürecinde ekonomik durum, AET üyesi ülkeler seviyesine getirilmeye çalışılmıştır. Ulusal sanayinin gelişmesi için ise gümrük ve ithalat sınırlamalarının kaldırılmasında diğer devletlerden daha ağır hareket edilmiştir. Bununla birlikte AET Türkiye'ye, Türk Lirası'nın değeri konusunda liberal politika takip etme zorunluluğunu koşturmuştur.⁴⁷ Görüşmeler sonrası yayımlanan ortak bildiride, AET Bakanlar Konseyi'nin daha önce Türkiye'nin AET'ye üyeliği konusunda aldığı karar gereğince son derece faydalı konuşmalar gerçekleştiği ve iki tarafı ilgilendiren meselelerin gözden geçirildiği belirtilmiştir. Türkiye'nin gümrük birliğinin gerçekleşmesine dönük itirazı, yatırım programı için gerekli yardımın ne şekilde gerçekleşeceği ve Türkiye'nin zirai mahsulleri ile ilgili konular ve ticaret politikasının uyumlu hale getirilmesi konuları ilk görüşmeler sırasında ele alınmıştır.⁴⁸

AET'ye üyelik, sosyal, kültürel ve siyasi olmak üzere birçok konuyu içermekle beraber çalışmalar, Türk ekonomisi ve sanayisi özelinde yoğunlaşmıştır. Özellikle sanayi ve ticaret odaları konuya aktif şekilde katkı vermişlerdir. İstanbul Ticaret Odası'nın oluşturduğu bir ihtisas komisyonu, AET üyeliği karşısında Türkiye'nin durumunu ele almak üzere iş adamları ve teknik elemanlardan oluşan bir ihtisas komisyonu kurmuştur.⁴⁹ Ege Bölgesi Sanayi Odası Başkanı Osman Kibar, basın mensupları ile bir görüşme gerçekleştirerek, "1960 yılı Nisan ayında Müsterek Pazarı fiilen katılmış bulunacağız."⁵⁰ dediği açıklamasında tarih vererek dikkat çekici bir çıkış yapmıştır. Ekim ayı içerisinde Odalar Birliği tarafından Ankara, İstanbul, İzmir, Adana,

⁴⁵ *Ulus*, 6 Eylül 1959.

⁴⁶ *Cumhuriyet*, 13 Eylül 1959.

⁴⁷ *Cumhuriyet*, 13 Eylül 1959.

⁴⁸ *Cumhuriyet*, 1 Ekim 1959.

⁴⁹ *Cumhuriyet*, 6 Ekim 1959.

⁵⁰ *Cumhuriyet*, 7 Ekim 1959.

Mersin ve Bursa’da konferanslar düzenleneceği açıklanmıştır. Odalar Birliği Genel Sekreteri Cihat İren, kamuoyunu aydınlatmak için İTÜ konferans salonunda hayli yoğun katılımlı bir konuşma yapmıştır.⁵¹ Ayrıca, Aralık ayının sonlarında doğru, Türkiye Ekonomi Kurumu tarafından düzenlenen ve yine Cihat İren’in verdiği bir seminer gerçekleşmiştir.⁵² Aynı ay içerisinde yeni yönetim kurulunu seçen Türkiye İktisatçılar Cemiyeti ise AET üyeliği ile ilgili çalışmalarda bulunulmasına karar vermiştir.⁵³ Eylül ayının ortasında AET ile ilk görüşmesini gerçekleştiren Yunanistan’ın sunduğu tekliflerin kabulü Türk kamuoyunun önemli bir kesimini de umutlandırmış ve AET’ye üyeliğin kabul edileceği yönünde bir hava yaratmıştır. Türkiye’nin bu ortaklıktan zarar görmeyeceğine yönelik yorumlar da sıklaşmaya başlamıştır.⁵⁴

1959 yılının sonlarında Türk Hükümeti, 1960 yılından başlamak üzere 10 senelik bir ekonomik planın hazırlanması konusunda çalışmalara başlamıştır. Bu program doğrudan doğruya AET üyeliği ile ilgilidir. Türkiye, daha önce AET ile yaptığı görüşmelerde 10 yıllık bir uyum sürecinin tamamlanmasını ve bu 10 yıllık süre içerisinde iştirakçi üye sıfatıyla bulunmayı talep etmiştir. Buna göre belirtilen sürede uyumun gerçekleşmesi için iki aşamalı bir plan uygulanacaktır. Birinci aşaması 1960-64 yıllarında yapacağı yatırımlarla ilgilidir. İkinci aşamada ise, bu yatırımlardan alınacak sonuç doğrultusunda ekonomik yapıdaki aşamalı değişiklikler bir plan dairesinde gerçekleştirilecektir.⁵⁵ Bu değişiklikler içerisinde, ithalatta yüzde yüze varacak bir liberasyona gidilmesi, paranın konvertibilite olması, ihracatın artırılarak dış ticaret bilançolarının denk hale getirilmesi başlıca esaslardandır. Tüm bu uyumun gerçekleşmesi için AET’den ilk sene için 120 milyon dolar yardım talep edilmiş, 10 yıllık sürenin sonunda bunun 1.200.000.000 dolara denk gelmesi hesaplanmıştır.⁵⁶

Türkiye, bu hesaplar içerisinde girdiği 1960 yılında farklı siyasi gelişmeler yaşamıştır. 27 Mayıs tarihinde yaşanan darbe sonucunda Menderes hükümeti devrilmiş ve AET ile görüşmeler bir süreliğine rafa kalkmıştır.

⁵¹ *Kim*, Sayı 75, 24 Ekim 1959.

⁵² *Hürriyet*, 29 Aralık 1959.

⁵³ *Hürriyet*, 31 Aralık 1959.

⁵⁴ *Hürriyet*, 26 Eylül 1959.

⁵⁵ Türkiye ile AET’nin ortaklığı yönünde en büyük adımlardan birini, 1963 tarihli Ankara Antlaşması oluşturacaksa da 70’li yıllarda ilişkilerde kayda değer bir gelişme yaşanmayacaktır. Yine de bu dönemin bir değerlendirmesi için bkz. Hakkı Uyar, “Ecevit’in 1978’de AET Üyeliğini Reddettiği İddiası, Avrupa Yolunda Kaçırılan Fırsatlar!”, *Toplumsal Tarih*, Sayı 132, Aralık, 2004, 52-59.

⁵⁶ *Cumhuriyet*, 20 Kasım 1959.

Sonuç

Türkiye'nin AET'ye üyelik başvurusu planlı bir çabanın sonucu olmayıp aynı ihraç kalemlerine (tütün ve incir) sahip olan Yunanistan'ın başvurusu sonucunda gelişmiştir. Ayrıca, Avrupa'da meydana gelen iktisadi birlikler sonucunda yalnız kalma endişesi de başvuruda etkili olmuştur. Başvuru, kamuoyunda uzun bir süre tartışılmıştır. Bu tartışmaya basın, sanayi odaları ve sendikalar katılmışlardır. Toplum, bu başvuru karşısında 90'lı ve 2000'li yıllarda olduğu gibi heyecan duymamıştır. Yine de başvurunun yapıldığı dönemde, AET'nin Türk kamuoyunca yeterince tanınmadığı düşünülürse, yapılan tartışmaların oldukça geniş bir çevrede gerçekleştiği düşünülebilir.

Başvuru sonrasında birliği tanıtıcı yazıların sıklığı dikkat çekicidir. Bu yazılarda Türkiye'nin durumuna da değinilmiş ve birlik karşısındaki pozisyonu Yunanistan ile kıyaslanmıştır. Tartışmalarda ele alınan konular, günümüze kadar devam edecek tartışmaların başlangıcını oluşturmuştur. Üyelik karşısında Türk sanayisinin durumu, Avrupa'ya işçi göçü, din ve kültür farklılığının yaratacağı etkiler gibi konular, daha o günden tartışılmaya başlanmıştır.

Türkiye'nin üyelik talebine Avrupa'nın verdiği cevap konusunda kamuoyu ikiye bölünmüştür. Akis dergisinin başını çektiği bazı yayın organları, Türk başvurusunun Yunan başvurusundan ayrı değerlendirildiğini ve Yunan başvurusu kadar kabul görmediğini işlemiştir. Ancak kamuoyunun önemli bir kısmı Türkiye'nin birliğe üyeliğine kesin gözüyle bakmıştır. Türkiye'de 1960 darbesi gerçekleşmeseydi olayın nereye varacağı bilinmez. Ancak Yunanistan'a hayli bonkör davranan Avrupa'nın, henüz sanayileşmemiş iki ülkenin yükünü birden üstleneceğini düşünmek yanıltıcı olabilir.

İlişkilerin başlangıcı için söylenecek son söz, Türkiye'nin AET'ye üyelik macerasının, bugün sanılanın ve söylenenin aksine hiçte yüzeysel başlamadığıdır. Konu, uzun bir süre kamuoyunu meşgul etmiş, Türk hükümeti, çeşitli kademelerince birliğe üyelik için hazırlık yapmıştır.

Kaynaklar

Resmi Kaynaklar

TBMM, Tutanak Dergisi, Sayı 15 Cilt 10, 1 Kasım 1959, s. 7-8.

Kitap ve Makaleler

Akis dergisi (1959).

Akşam gazetesi (1959).

AVCIOĞLU Doğan (1959-c) Müşterek Pazarın Kapısında, *Ulus*, 12 Eylül 1959, s. 8.

- AVCIOĞLU Doğan (1959-a) Ümitler Generalde, *Akis*, Cilt XVI, Sayı 269, 4 Ağustos 1959, s. 19.
- AVCIOĞLU Doğan (1959-b) Müşterek Pazar Meselesi, *Akis*, Cilt XVI, Sayı 269, 22 Eylül 1959, s. 17-19.
- BİRAND Mehmet Ali (2005) *31 Temmuz 1959'dan 17 Aralık 2004'e Türkiye'nin Büyük Avrupa Kavgası*, İstanbul.
- Cumhuriyet gazetesi* (1959).
- DAVIES Norman (2006) *Avrupa Tarihi*, Çev. Ed: Mehmet Ali Kılıçbay, İmge Kitabevi Yayıncılık, İstanbul.
- DEDEOĞLU Beril (2003) Avrupa Birliği'nin Bütünleşme Süreci I-II, *Dünden Bugüne Avrupa Birliği*, Der: Beril Dedeoğlu, Boyut Yayınları, İstanbul, s. 17-41.
- ECEVİT Bülent (1959) Avrupa'da İktisadi Birleşme ve Türkiye *Ulus*, 1 Ağustos 1959.
- ERGİN Feridun (1959) Müşterek Pazar ve Biz, *Cumhuriyet*, 30 Ağustos 1959.
- FELEK Burhan (1959) Müşterek Pazara Girersek, *Cumhuriyet*, 31 Ağustos 1959.
- Forum dergisi* (1959).
- Hürriyet gazetesi* (1959).
- İNAT Kemal (2005) Avrupa Politik İşbirliği'nin Doğuşu, *Avrupa Birliği Üzerine Notlar*, Ed: Oğuz Kaymakçı, Nobel Yayınları, Ankara, s. 9-25.
- KARABULUT Umut (2008) *Türkiye Cumhuriyeti Hükümetlerinin Avrupa Birliği Politikaları, 1983-2004*, Dokuz Eylül Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, İzmir.
- KARLUK S. Rıdvan (2005), *Avrupa Birliği ve Türkiye*, Beta Yayınları, İstanbul.
- Kim dergisi* (1959).
- KUNT Mazhar (1959) Avrupa Müşterek Pazarı, *Cumhuriyet*, 6 Ağustos 1959.
- Milliyet gazetesi* (1959).
- NICOLL Sir William (2001) *Understanding The European Union*, England: Longman Press.
- ORAN Baskın (2001) *Türk Dış Politikası I, Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar, 1918-1980*, İletişim Yayınları, İstanbul.
- SANDER Oral (2001) *Siyasi Tarih II (1918-1994)*, İmge Yayınları, Ankara.
- TALAS Cahit (1959) Sosyal Politika Bakımından Müşterek Pazar ve Türkiye, *Forum*, Cilt XI, Sayı 132, 15 Eylül 1959, s. 7-9.
- TEKELİ Esat (1959) Son Günlerin Olaylarına Bakış, *Cumhuriyet*, 29 Ağustos 1959.
- The Times.gazetesi* (1959).
- Ulus gazetesi* (1959).
- UYAR Hakkı (2004) Ecevit'in 1978'de AET Üyelikliğini Reddettiği İddiası, Avrupa Yolunda Kaçırılan Fırsatlar!, *Toplumsal Tarih*, Sayı 132, s. 52-59.
- ÜSTÜNEL Besim (1959) Avrupa Müşterek Pazarı ve Türkiye, Meselenin Üç Cephesi, *Forum*, Cilt XII, Sayı 137, 1 Aralık 1959, s. 9-12.
- YAŞA, Memduh (1959) Avrupa'da İkinci İktisadi Birlik, *Hürriyet*, 3 Temmuz 1959.
- Zafer gazetesi* (1959).

Erzurum Vilâyeti Maârif Teftişleri (1910)

Mustafa GENÇOĞLU

Çankırı Karatekin Üniversitesi

GENÇOĞLU, Mustafa, Erzurum Vilâyeti Maârif Teftişleri (1910). CTAD, Yıl 8, Sayı 16 (Güz 2012), s. 33-60.

Maârif Nezâreti'nin tâlimâtıyla Erzurum Vilâyeti'nde 1910'da maârif teftişleri gerçekleştirilmiştir. Bu bağlamda *Mekâtib-i İbtidâiye Müfettişleri* Erzurum Vilâyeti'ne bağlı Erzincan livâsı ve Kiğı, Hınıs, Tortum, Keskim (Yusufeli), Karakilise (Ağrı), İspir kazalarındaki *ibtidâi* ve *rüştiye* okullarını teftiş etmişlerdir. Müfettişler, düzenledikleri teftiş raporlarında, okulların bina durumları, öğretmen ve öğrencilerin sayıları ve nitelikleri hakkında önemli bilgiler vermişlerdir. Ayrıca şahit oldukları sorunlarla ilgili kendi görüş ve tavsiyelerini bildirmişlerdir. Bu raporların yanında Erzurum Valisi de Maârif Nezâreti'ne vilâyetin eğitim sorunları hakkında kendi görüşlerini içeren çarpıcı bir yazı göndermiştir. Dolayısıyla gerek müfettiş raporları gerekse valinin mülâhazaları, tarihsel olarak bölgenin eğitim durumunu ve bu konudaki sıkıntıları ortaya koymaktadır.

Anahtar Sözcükler: Erzurum, Eğitim, Teftiş, İbtidâi Mektep, Osmanlı.

GENÇOĞLU, Mustafa, The Educational Inspections in the Province of Erzurum (1910). CTAD, Year 8, Issue 16 (Fall 2012), p. 33-60.

Educational inspections were made in Erzurum province in 1910 in accordance with the order of Ministry of Education. Within this framework, inspectors made inspections in primary and secondary schools in Erzincan, Kiğı, Hınıs, Tortum, Keskim (Yusufeli), Karakilise (Ağrı) and Ispir. In their reports crucial information was given on the school buildings and statistics on teachers and students. Moreover, they gave their advice on the challenges they observed. Besides the governor of Erzurum wrote a detailed report addressed to the Ministry of Education concerning the educational problems of his province including his own opinions and advice. Therefore both reports present the educational situation and problems in the region.

Keywords: Erzurum, Education, Inspection, Primary School, Ottoman.

Giriş

Türk eğitim sisteminde teftiş hizmetinin kesin olarak ne zaman başladığı bilinmemektedir. Bu hususta ilk adımın 1838 tarihli Meclis-i Umûr-ı Nâfia'nın lâyihasıyla mahalle (sıbyan) mekteplerindeki öğretmenlerin mesleki yeteneklerini belirlemek için tayin olunan *muinler* vasıtasıyla atıldığı tespit edilmektedir.¹ Yardımcı, yardım eden manalarına gelen *muin* terimi, 1869 Maarif-i Umumiye Nizamnamesine değin denetimden çok sıbyan ve rüştiye mekteplerinde öğretmenlere yardımcı olan müfettiş anlamında kullanılmıştır.²

Maârif-i Umûmiye Nizamnâmesi, Maârif Nezareti'nin teşkilatlanması adına atılmış en ciddi adım olduğu kadar teftiş hizmetine getirdiği yenilikler açısından da önemlidir. Nizamname uyarınca 1870'de merkez maarif teşkilatı altında Meclis-i Kebir-i Maârif teşkil edilmiş ve Anadolu, Rumeli yakalarıyla İstanbul merkezdeki sıbyan ve rüştiye okullarına birer müfettiş atanmıştır. 1879 yılında ise Maârif Nezâreti eğitim işleriyle doğrudan ilgili beş daireye bölünmüş, içerisinde iki müfettişle bir kütüphaneler müfettişinin de yer aldığı daha modern bir yapıya kavuşturulmuştu. 1888'e gelindiğinde Maarif Nezareti bünyesindeki müfettiş sayısı yediye yükseltildi. Ancak aynı yıl müfettişlikler Memûrîn-i Teftişîye adıyla ayrı bir birim haline getirilerek öğrenim dairelerinin dışında bırakıldı. 1898'de ise ibtidai, rüşdi ve idadi müfettişleri ilgili dairelerde yer alırken, Mekâtib-i Gayr-i Müslime ve Ecnebiye Müfettişliği ile Mekâtib-i Âliye ve Husûsiye Müfettişliğinin münferit birimler olarak kaldıkları görülmektedir. Bunlardan başka 1900'de İstanbul'da bütün okullardaki sağlık durumunu denetlemek üzere Mekâtib-i Sıhhiye Müfettişliği kurulmuştur.³

Taşradaki maarif teftişinin kurumsallaşmasına yönelik ilk ciddi teşebbüs, yine Maârif-i Umûmiye Nizamnâmesi'nde yer almıştır. Nizamnameye göre vilayetlerde İstanbul'daki Meclis-i Kebir-i Maârif'in birer şubesi olarak Maârif Müdürleri başkanlığında Meclis-i Maârifler kurulacaktı. Bu mecliste teftişle görevli *muhakkıklar* ve müfettişler de bulunmaktaydı.⁴ Ancak eğitim-öğretim için gerekli şartlar sağlanıncaya kadar vilayetlerde maarif meclisleri kurulmayacak ve dolayısıyla da müfettişler atanmayacaktı. İstisna olarak bu karar İşkodra Vilâyeti'nde uygulanmamış, maarif meclisi teşkil edilmeksizin bu vilayete daimi bir Mekâtib-i Sıbyan Müfettişi tayin edilmiştir.⁵ Vilayet maarif meclislerinin tesisi

¹ Kamil Su, *Türk Eğitiminde Teftişin Yeri ve Önemi*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1974, s. 2, 53.

² Su, *age.*, s. 2; Hasan Ali Koçer, *Türkiye'de Modern Eğitimin Doğuşu ve Gelişimi*, Milli Eğitim Basımevi, 2. Baskı, İstanbul, 1991, s. 60.

³ Yasemin Tümer Erdem, "Osmanlı Eğitim Sisteminde Teftiş", *OTAM*, Sayı 26, Güz 2009, s. 59-62.

⁴ Su, *age.*, s. 4.

⁵ Erdem'in tespit ettiği bu durum, Davut Şükrü'nün notlarını aldığı defterinde de geçmektedir. Erdem, *agm.*, s.63. Davut Şükrü (Daut Boriçi) 1868'de İşkodra Rüştiyesi muallim-i

mali sıkıntı yüzünden oldukça gecikmiş, ancak 1881'den sonra yaygın bir şekilde gerçekleştirilebilmiştir. Böylece içerisinde Erzurum'un da yer aldığı birçok vilayete maarif müdürleri ve müfettişleri atanmaya başlanmıştır.⁶ 1891'de ise Rumeli'ye gönderilen müfettişlerin görevlerini içeren *Rumeli Vilâyât-ı Şâhânesi Maarif Müfettişliğinin Vezâîfine Dair Tâlim-i Muvakkate* adıyla geçici bir yönetmelik devreye sokulmuştur.⁷ Bu talimat, II. Meşrutiyet öncesi dönemde maarif teftişiyle ilgili en ciddi tasarruf olup, eğitim tarihimiz açısından önemli bir atılımdır.⁸

Eğitim alanında ciddi tartışmaların yaşandığı II. Meşrutiyet döneminde teftiş konusu üzerinde önemle durulmuş, ülkedeki okulların durumunun öğrenilerek aksaklıkların tespiti için Maarif Nezâreti tarafından önemli miktarda bütçe ayrılmıştır. Nitekim 1909'da nezaret tarafından okullardaki gözlem ve teftişlerini merkeze aktarmak üzere Erzurum dâhil bazı vilayetlere 15 umum müfettişi gönderilmiştir.⁹ Aynı yılın Ekim ayında taşradaki teftiş görevine dair *Teftişât Hakkında Talimât* yayımlanmış, 1910'da yine aynı konuya ilişkin iki yönetmelik daha çıkarılmıştır. *Maârif Müdürleri İle Vilâyet Maârif Müfettişlerinin Vezâîfine Müteallik Talimat* vasıtasıyla maarif müdürleri ve müfettişlerin görevleri yeniden düzenleniyordu. Buna göre vilayette bulunan tüm okulların gözetim ve denetimini yapan maarif müdürü, bu eğitim kurumlarının Maarif Nezâreti'yle koordinesini sağlamakla yükümlüydü. Vilâyet maârif müfettişleri ise her üç ayda bir vilayetin eğitim durumuyla ilgili maarif müdürüne rapor verecekti.¹⁰ Diğer talimat *Mekâtib-i İbtidâiye Müfettişlerinin Vezâîfine Müteallik Tâlimâtı*. Mekâtüb-i ibtidâiye müfettişlerinin görevleri: Kasaba ve köylerde bulunan okul binalarının nüfusa uygun biçimde bir, iki veya üç dershaneli olarak açılıp açılmadığını denetlemek; kız okullarının durumunu bildiren raporları vali ve maarif nazırına göndermek; okul ders kitapları araç ve gereçlerini kontrol etmek ve bunların fakir öğrencilere ücretsiz verilmesi için hazırladığı listeyi vilayete göndermek; eğitimin programa ve yeni usullere uygun verilip verilmediğini kontrol etmek;

evveli iken kendisine ek görev olarak İşkodra'nın Dağ Bölgesindeki ibtidaiye okullarının müfettişliği de tevdi edilmişti. Daha sonra kendisinin de talebiyle 1870'de İşkodra Vilâyeti'ne mahsus teşkil edilen Mekâtib-i Sıbyan Müfettişliği'ne tayin olunmuştur. Mustafa Gençoğlu, "Davud Şükri'nün Notlarından Osmanlı'nın İşkodra Vilâyetindeki Eğitim Politikası (1870-1876)", *III. Uluslararası Balkanlarda Türk Varlığı Sempozyumu*, 10-12 Mayıs 2012, Basılmamış Sempozyum Bildirisi, Manisa.

⁶ Arzu M. Nardoğan, *Osmanlı Modernleşme Sürecinde İlköğretim (1869-1922)*, Marmara Üniversitesi, Türkiye Araştırmaları Enstitüsü, Yakınçağ Tarihi Anabilim Dalı, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul, 2005, s. 88, 92.; Arzu M. Nardoğan, "II. Abdülhamid Döneminde Rumeli'de Maarifin Teftişi", *OTAM*, Sayı 26, Güz 2009, s. 197.

⁷ Nardoğan, *agm.*, s. 216, 217.

⁸ Su, *age.*, s. 11.

⁹ Erdem, *agm.*, 67, 68.

¹⁰ Halil Aytekin, *İttihad ve Terakki Dönemi Eğitim Yönetimi*, Gazi Eğitim Fakültesi Yayınları, Ankara, 1991, s. 33, 284.

okulun sağlık yönünden elverişli olup olmadığını teftiş etmek¹¹; gayr-i Müslim ve özel okulları denetleyerek mevzuata ve “Osmanlılık” şanına aykırılık ve diplomasız öğretmen tespitinde durumu valiye ve maarif nazırına bildirmektir. Mekâtib-i ibtidâiye müfettişleri denetimin yanında bulundukları livanın köylerini gezecekler, okul inşa edilecek yeri tespit edecek ve bu okulun inşasının kurallara uygun bir şekilde yapılmasını sağlayacaklardı.¹² Bu talimatların akabinde yürürlüğe sokulan *Tahsil-i İbtidâiye İdare ve Teftiş İle Muvaazaf Olan Memurının Vezâifî Hakkında Nizamnâme* ile de (2 Temmuz 1910) ibtidailerin denetlenmesinden sorumlu memuriyetler detaylı bir şekilde izah edilmiştir.¹³

Bu düzenlemelerle teftiş kurumunu güçlendiren yeni yönetim, ülke çapında eğitim ve öğretim durumunun ve sorunlarının tespitine yönelik olarak taşrada maarif teftişâtı başlatmıştır. Nitekim Maârif Nezâreti’nin emri üzerine 1910’da Erzurum Vilâyeti de, *mekâtib-i ibtidâiye müfettişleri* (İlkokul müfettişleri) tarafından teftiş edilerek raporlar tanzim edilmiştir. Bu raporlar Kiğı, Hınıs, Tortum, Keskim (Yusufeli), Karakilise (Ağrı), İspir kazalarıyla Erzincan livasına aittir. 1910’daki idari taksimata göre Erzurum Vilayeti’ne bağlı bu liva ve kazalar, günümüzde coğrafi olarak Doğu Anadolu Bölgesi’nin önemli bir alanını kapsamaktadır. Dolayısıyla bu teftiş raporları, bölgenin genel olarak eğitim-öğretim durumunun tespitine yönelik ipuçları vermesi bakımından oldukça mühim kaynaklardır.

Bu makale, temel olarak Başbakanlık Osmanlı Arşivi’nde Maârif Nezâreti Kataloğu Heyet-i Teftişîye Fonu’nda HTF 1/62 (29 Zilhicce 1328/01 Ocak 1911) künyeli dosyada bulunan yirmi beş varaklık on beş belgeye dayanmaktadır. Bu çalışmayla, raporlar tek tek ele alınacak, akabinde müfettişlerden Ferid Abdurrahim ve Erzurum Valisi Mehmed Celal Bey’in görüş ve tavsiyelerinin yer aldığı belgeler değerlendirilerek, bölgenin eğitim-öğretim durumu ortaya konulmaya çalışılacaktır.

Kiğı¹⁴ Kazası Raporu

Maârif Nezâreti 07 Ağustos 1326 (20 Ağustos 1910) tarihli telgrafiyla, derhal mekâtib-i ibtidâiye müfettişlerinin görevlendirilerek mevcut rüştiye (ortaokul) binaları ile nerelerde rüştiye açılmasının uygun olacağı hususlarında bilgi verilmesini emretmiştir. Bunun üzerine Maârif Müdürlüğü tarafından ilk olarak Kiğı kazasına Müfettiş Ferid Abdurrahim gönderilmiştir.

¹¹ Bu görev asli olarak sağlık müfettişlerinin görevi olmakla beraber mekâtib-i ibtidâiye müfettişleri de gezdikleri okulların sağlık durumunu bildirmekle görevliydi.

¹² Su, *age.*, s. 207-210; Erdem, *agm.*, 70, 71.

¹³ Erdem, *agm.*, s. 71, 72.

¹⁴ Bugün Bingöl iline bağlı olan Kiğı ilçesi, 1910’da Erzurum Vilâyetine bağlıydı.

05 Teşrin-i Evvel 1326 (18 Ekim 1910) tarihinde Maarif Müdürlüğüne sunulan Kiğı raporu¹⁵, ilk olarak kazanın nüfus bilgileriyle başlamakta¹⁶, rüştiye ve ibtidâi (İlkokul) okullarının adedi ile binalarının durumları, eğitim ve hizmetli kadrosunun sayılarıyla maaş miktarları hakkında önemli bilgiler vermektedir. Buna göre 218 köyü bulunan Kiğı'nın merkezinde birer muallimi bulunan bir rüştiye ile bir ibtidâiye vardır. *Harur*¹⁷, *Hösnek* (Adaklı ilçesi)¹⁸, *Kubatlı*¹⁹, *Lîçik* (Kaynarpınar köyü) köylerinde²⁰ birer ibtidâi vardır. Maârif Nezâreti tarafından rüştiye muallimine 500 ve hizmetlisine 100 kuruş maaş verilirken, merkez ibtidâisi muallimine 150, diğer köylerin muallimlerine de 200'er kuruş verilmektedir. İbtidâi muallimleri Maârif Nezâreti'nde kayıtlıdır. Gayr-i Müslim okulları için tahsis olunan meblağdan Kiğı kazası için aylık 500 kuruş Maârif İdaresince ayrılıp, *Hupus* (Yazgünü köyü), *Timuran* (Bağlarpınarı köyü) ve *Zirmek* (Yeldeğirmeni köyü) köyleri²¹ muallimlerinin ödenekleri mal sandığından karşılanmaktadır.

Kiğı'nın merkezindeki rüştiye ve ibtidâi, iki katlı bir binayı paylaşmaktadır. Rüştiye, bu binanın ikinci katındadır; üç dersane, bir muallim odası ile bir sofadan oluşmaktadır ve hıfzıssıhaya oldukça elverişlidir. Merkez ibtidâisinin bulunduğu birinci katta ise iki oda, bir hol ile bir odunluk bulunmaktadır. Burası hava ve ışıktan yoksun bir halde eğitim vermeye uygun olmadığı için rüştiyeye yakın bir yerde üç dersaneli bir okul inşasına başlanmış, ancak yardım parasının yetersizliği sebebiyle tamamlanamamıştır. Bunun üzerine halkın katkısı ve kaymakamın yardımıyla bir miktar daha yardım toplanarak inşaatın devam etmesi sağlanmıştır.

¹⁵ *Başbakanlık Osmanlı Arşivi Maarif Nezâreti Kataloğu Heyet-i Teftişîye Fonu* BOA MF. HTF 1/62 (29 Zilhicce 1328/01 Ocak 1911). Bu belgelere varak numarası verilmediğinden sayfa numarası gösterilememektedir. Diğer raporlar, Müfettiş Ferid Abdurrahim ve Erzurum Valisi'nin mütalaaları da aynı künyeye sahip olduklarından mükerreren dipnot olarak gösterilmemiştir.

¹⁶ Müfettişler tarafından Nüfus Defterlerinden alınmış olan kazaların nüfus bilgileri çalışmamızın sonunda tablo halinde verilmiştir. Bkz. Tablo 1.

¹⁷ Harur, Türkiye'de Meskun Yerler Kılavuzu'nda (T.C. İçişleri Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1946, s. 483.) yer aldığı halde diğer kaynaklarda ve haritalarda bulunamamıştır. Bu yüzden de şu andaki yeri tespit edilememiştir.

¹⁸ Metinde geçen yerleşim yerlerinin bugünkü isimleri parantez içinde verilecektir.

¹⁹ Bu köy, önce Çan bucağına bağlı bir mezra iken (Türkiye'de Meskun Yerler Kılavuzu, s. 750.) şu anda Beşgöz köyüne bağlı Dervişmezrası mahallesidir. Harita Genel Müdürlüğü, 1952, Kiğı paftası; Harita Genel Komutanlığı, 1995: I44 numaralı pafta.

²⁰ Yerleşim birimlerinin eski isimleri Meşrutiyet ve bilhassa Cumhuriyet dönemlerinde değiştirilmiştir. Bu durum, tarihi metinlerdeki köy isimlerinin bugünkü yerlerini tespit etme araştırmacılar için büyük müşkülât çıkarmaktadır. Bu hususta, yardımlarını esirgemeyen Çankırı Karatekin Üniversitesi Coğrafya Bölümü Başkanı Prof. Dr. Osman Gümüşçü ve aynı bölümde Araştırma Görevlisi İlker Yigit'e teşekkürlerimi sunarım.

²¹ Nuri Akbayan, *Osmanlı Yer Adları Sözlüğü*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2003, s. 76, 159, 175.

Raporda belirtildiği üzere Kiğı kazasındaki bazı nahiyelerin hükümetçe konumları değiştirildiği için *Hösnek* okulunun nahiye merkezi yapılan *Azakpert* (Adaklı ilçesi) ve *Liçik* (Kaynarpınar köyü) ibtidâsinin nahiye merkezi yapılan *Çerme* (Yedisu ilçesi) köyüne bağlı *Karapolad*²² köyüne nakilleri onaylanmıştır²³. Ancak *Karapolad* köyünde okul binasının olduğu, *Azakpert* köyünde de bir hükümet konağıyla bir okulun kaymakamlıkça yaptırılacağı öğrenilmiş ve buna göre hareket edilmesi ilgili mercilere yazılmıştır. Aynı şekilde kazanın merkez rüştiyesine bir *muallim-i saninin*²⁴ tayini hususu da Maarif Müdürlüğüne telgrafla bildirilmiştir.

Ferid Abdurrahim, Kazaya bağlı beş ibtidâi okulunun binası bulunmadığını, muallimlerin olduğu köylerde eğitimin, kış mevsiminde ahırlarda, ilkbaharda ise yine köylünün gösterdiği küçük ağıl mesabesindeki rutubetli yerlerde yapıldığı bilgisini vermektedir. Hâlbuki gayr-i Müslimler hükümetin desteğini almadıkları halde mükemmel bir şekilde köylerine okul inşa ettirmektedirler. Daha bir sene önce muallim tahsisatı verilen *Zirmek*, *Timuran*, *Hupus* köylerinde gayr-i Müslim halk birer mektep yaptırmıştır. Öte yandan Müslüman unsurlar her fedakârlığı, her derdinin devasını hükümetten beklemektedir. Örneğin yirmisi Müslüman ve onu gayr-i Müslim olmak üzere otuz haneden oluşan *Kızılcubuk* köyünde gayr-i Müslimlerin ufak bir kilise ile bir okulu varken, Müslümanların varlıklarını gösteren bir ibadethaneleri bile yoktur. Köy halkının dilekçesi üzerine bir okul inşa edilmesi için Maârif Nezâreti tarafından tahsisat ayrılmıştır.

Müfettiş Ferid Abdurrahim, kazadaki Müslüman halkın eğitime karşı isteksizliğini ve okullaşma açısından gayr-i Müslimlerden geri olduğunu belirledikten sonra aslında bunun en önemli sebeplerinden birisinin Müslüman köylünün ekonomik sıkıntıları olduğuna işaret etmektedir. Böylece okul binasıyla eğitim ihtiyaçlarının köy halkı tarafından sağlanması gerekli kılındığı halde geçimini güçlükle temin edebilen, vergilerini zor ödeyebilen köylünün bunu gerçekleşmesinin pek mümkün olmadığını belirtmektedir. Onun için bir köyde yapılacak okul için taş, kum, toprak gibi ihtiyaçlarla nakil işinin köylüye yüklenmesi, kereste ve inşaat masraflarının hükümet tarafından karşılanması gerekmektedir. Müfettiş, bu suretle, bu köy okulunda okuyan bir çocuğun okuldan alacağı feyz ve eğitim lezzetini, o çocuğun otuz sene sonra doğacak olan evladına aktararak, o neslin kendiliğinden okul kurma mecburiyetini ve her

²² Türkiye’de Meskun Yerler Kılavuzu, s. 624.

²³ İdari taksimattaki bu değişiklik sonucunda birbirine çok yakın olan Hösnek ve Azakpert köyleri birleştirilerek Azakpert nahiyesi teşkil edilmiştir. Daha sonra bu nahiye Adaklı ismini almıştır. Bugün Bingöl’e bağlı Adaklı ilçesidir. Akbayar, *age.*, s. 75; Tahir Sezen, *Osmanlı Yer Adları*, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Ankara, 2006, s. 6, 53, 240. Liçik için ise Akbayar, *age.*, s. 109) Bugünkü Yedisu ilçesini işaret ederken Sezen (*age.*, s. 340) Kaynarpınar olarak belirlemektedir. Bu konudaki araştırmamız, Sezen’i haklı çıkarmaktadır. Bkz. Harita Genel Müdürlüğü, 1952, Kiğı paftası; Harita Genel Komutanlığı, 1995: 145 numaralı pafta.

²⁴ Muallim-i evvelin, yani başöğretmenin yardımcısı görevinde bulunan öğretmen.

şeyi hükümetten beklemenin nasıl bir acizlikten ibaret olduğunu hissedeceklerini iddia etmektedir.

Müfettişin bahsettiği okulların köylülerce yapılması ve ihtiyaçlarının karşılanması zorunluluğu, esasen 1869 Maârif-i Umûmiye Nizâm-nâmesi'ne dayanmaktadır. Nizâm-nâmenin 4. maddesi uyarınca sıbyan okullarının inşaat, tamir ve diğer giderleriyle muallim maaşları, mahalle veya köy sakinlerine yüklenmişti.²⁵ Bu uygulama, Sultan II. Abdülhamid döneminde de sürdürülmüş ve mali durumu kötü bölgelerde bu giderler karşılanamadığı için ibtidâilerin gelişmesi ve yaygınlaşmasında önemli sorunlar yaşanmıştır.²⁶ Ancak bu politikadan vazgeçilmemiş, Mart 1910'da dönemin Maarif Nazırı Emrullah Efendi'nin girişimiyle okulların finansmanı yine halka yüklenmiştir.²⁷

Müfettişin ifadesiyle Kiğı kazasının eğitime şiddetle ihtiyacı vardır. Dahası Müslümanlarla gayr-i Müslimlerin birbirleriyle iyi geçinmeleri, iki unsurun eğitim seviyelerinin aynı olmasıyla mümkün olabilir, Müslüman unsurlar gayr-i Müslimler mertebesine ulaştırılmadıkça ittifak beklenilmemelidir. Dolayısıyla Ferid Abdurrahim üç beş seneye kadar vatanın her köşesinde ibtidâi mektepler açılması ve bu okullara muktedir muallimler atanmasını, karanlıkta kalmış olan halkın aydınlatılması için ilk önce merkez dârülmualimînin (erkek öğretmen okulu) yatılıya çevrilmesiyle, bu okula genel rağbetin sağlanmasını istemektedir. Ayrıca Erzincan, Bayezid livaları merkezlerinde yeni birer dârülmualimîn ve kaza merkezlerinde de birer inâs ibtidâisinin (kız ilkokulu) açılması gerektiğini ifade ederek raporunu bitirmektedir.

Görüldüğü gibi müfettiş, Müslümanlarla gayr-i Müslimler arasındaki husumetin kaynağını eğitim seviyelerindeki dengesizliğe bağlamakta, bu sorunun ise Müslümanların eğitim seviyesinin gayr-i Müslimlerin mesabesine yükseltilmesiyle çözüleceğine inanmaktadır. Bu iyi niyetli görüşte, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Balkan savaşlarına kadar Osmanlılık fikrini savunmasının payı büyüktür. Buna göre birlikte kurulan yeni rejimde tüm farklı etnik ve dini grubun Osmanlılık kimliği altında, devletin bekası ve ilerlemesi ülküsü etrafında birleşeceği öngörülmüyordu. Ancak milliyetçilik akımının tesiri ve dış güçlerin tahrikleri bu birliktelik düşüncesini çok geçmeden akamete uğratmıştır.²⁸ Eğitim de bizzat bu ayrışmanın aracı haline dönüşmüştür. Millet sistemi içerisinde

²⁵ Mahmud Cevad, *Maarif-i Umumiye Nezâreti, Tarihçe-i Teşkilat ve İcrası – XIX. Asır Osmanlı Maârif Tarihi*, Haz., Taceddin Kayaoğlu, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2001, s. 424.

²⁶ Selçuk Akşin Somel, *Osmanlı'da Eğitimin Modernleşmesi (1839-1908)*, Çev. Osman Yener, İletişim Yayınları, İstanbul, 2010, s. 198.

²⁷ Mustafa Ergün, *II. Meşrutiyet Döneminde Eğitim Hareketleri (1908-1914)*, Ocak Yayınları, Ankara, 1996, s. 197. Emrullah Efendi hakkında bkz. Mustafa Ergün, "Hayrullah Efendi: Hayatı-Görüşleri-Çalışmaları", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, Cilt XXX, Sayı 1-2, 1982, s. 7-36.

²⁸ Erdal Aydoğan, *İttihat ve Terakki'nin Doğu Politikası 1908-1918*, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2005, s. 37-38, 42.

kendi okullarını kurmak ve yönetmek hakkına sahip olan gayr-i Müslimler, Osmanlı eğitim sisteminden çok az etkilenmekteydiler. Dolayısıyla eğitim, gayr-i Müslimler için devlete bağlılığı sağlayan fonksiyon olma özelliğini kaybetmiştir. Kuşkusuz bunda kapitülasyonlarla cemaatlerin hamiliğini üstlenmiş dış güçlerin tesiri ve teşviki de önemli bir rol oynamıştır. Yabancı güçler, azınlık gruplarını kendi taraflarına çekebilmek için büyük mali destekte bulunmuşlar, misyonerlik faaliyetleri çerçevesinde 19. yüzyıldan itibaren Osmanlı topraklarında birçok okul açmışlardır.²⁹ Özellikle Doğu Anadolu bölgesinde Amerikalıların Ermenilere yönelik faaliyetleri dikkat çekicidir.³⁰ Tüm tedbirlere rağmen Cumhuriyet'e kadar bu okulların tam olarak denetimi sağlanamamıştır.³¹ Bunların sonucunda ülke genelinde olduğu gibi Doğu Anadolu Bölgesinde de gayr-i Müslim ve yabancı okulların sayısı büyük bir orana ulaşmıştır.³² Nitekim eğitim seviyesinin ötesinde iki toplum arasındaki ayrışmayı körükleyen bu okullardı. Bu gelişmeler yaşanırken hükümet mali ve siyasi bunalıma rağmen ciddi bir eğitim reformuna girişmişti. Ancak fakir Müslüman köylüden okul yapmasını ve bu konuda gayr-i Müslimlerle yarışmasını beklemek olası görünmüyordu. Çare ise yine mektepler açması, nitelikli öğretmenler ataması beklenen devletin kısıtlı imkânlarına kalmaktaydı.

Hınıs Kazası Raporu

Müfettiş Ferid Abdurrahim, teftişine Kığı'yla sınır olan Hınıs kazasında devam etmiştir. Merkez kazada, 500 kuruş maaşlı bir muallimli rüştiye ile 200 kuruş maaşlı bir muallim ve 150 kuruş maaşlı bir muavin tarafından ders verilen bir ibtidâi vardır. Kazaya bağlı köylerden *Madrak'a* (Geçit köyü)³³ 150, *Başköy* ve *Karaçoban'a*³⁴ 200'er kuruş ibtidâi tahsisatı verilmişse de muallim bulunamadığı için bu okullar eğitim kadrosundan mahrumdur.

Ferid Abdurrahim bundan sonra kazadaki okul binalarının durumları hakkında bilgi vermektedir. Kaza merkezindeki rüştiye binası ders verilemeyecek derecede harap bir durumda olduğu için yerine yeni bir bina inşa etmek üzere bir sene önce Maârif Nezâreti'nden 5000 kuruş bir tahsisat verilmiş; ancak inşaat yarım kaldığı için eğitime aylık beş mecdiye karşılığında

²⁹ Ayten Sezer, "Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Misyonerlerin Türkiye'deki Eğitim ve Öğretim Faaliyetleri", *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi, Osmanlı Devleti'nin 700. Yılı Özel Sayısı*, Ankara, 1999, s. 176, 177.

³⁰ Uygur Kocabaşoğlu, "Amerikan Okulları", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, Cilt II, İletişim Yayınları, İstanbul, s. 496.

³¹ İlknur Polat Haydaroglu, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Yabancı Okullar*, Ocak Yayınları, Ankara, 1993, s. 82.

³² Aydoğan, *age.*, s. 130

³³ Akbayar, *age.*, s. 111; Sezen, *age.*, s. 345.

³⁴ Bugün Erzurum'un ilçesidir. Uğradığı idari değişiklikler için bkz. Akbayar, *age.*, s. 89; Sezen, *age.*, s. 275.

kiralanan bir evde devam edilmiştir. *Gülîstân-ı Meşrûtiyet* ismi verilmiş olan merkez ibtidâisi için *Kayabaşı* mahallesinde İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin yardımlarıyla toplanan 90 lira ile 120 lira değerinde bir hane satın alınmış, ders araç gereçleri de ayrıca toplanan para ile cemiyet tarafından temin edilmiştir.

Köylerde bulunan okullar içerisinde muallim tahsisatı verilen *Karaçoban* köyünde Müslümanlar için bir okul binası yoktur. *Madrak* köyü *Aşiret Alayı*³⁵ olduğundan 1306 senesinde hazine binlerce lira harcanarak burada gayet güzel altı odadan oluşan bir okul ve bir camii yaptırılmıştır; ancak ilgisizlik sebebiyle okulla cami harap olmuştur. *Başköy*'de halk tarafından yapılmış iki odalı okula, talep üzerine İspir kazasına bağlı *Zakos* (Ardıçlı) köyü³⁶ ibtidâi muallimi İbrahim Efendi tayin edilmiştir. *Karaçoban* köyü sakinleri sırf gayr-i Müslimlerden oluştuğu için zamanında tahsis edilmiş olan 200 kuruş maaşın, 200 hane Müslüman'dan ibaret ve okul binası mevcut olan *Halilçavuş* köyüne³⁷ tahsisıyla bir muallimin tayini gerekmektedir.

Hınıs kazası gayr-i Müslimleri için Maârif İdaresi'nce *Harâmî* (Bellitaş köyü)³⁸ ve *Karaçoban* köyleri okullarında, Erzurum Ermeni Murahhaslığı'nca seçilen Avidis ve Mihran efendiler 1-11 Teşrin-i Sani 1325 (14-24 Kasım 1909) tarihinden beri 200'er kuruş maaşla görev yapmaktadırlar. Bu muallimler Osmanlı tebaasından olup şahadetnameli ve nezaret tarafından sicile kayıtlıdır. Tahsisatları kaza mal sandığından karşılanmaktadır. Bu iki köy halkı, gayr-i Müslimlerin bulunduğu diğer köylerdeki gibi okullarını kendileri yapmıştır.

Müfettiş raporunda Hınıs kazası halkından bir kısmının Râfîzî³⁹ olması nedeniyle Kiğı'dan daha fazla eğitime muhtaç olduğunu ileri sürmektedir. Dahası birkaç seneye kadar bu kazada yüze yakın okul kurulmazsa Râfîzîliğin yaygınlaşacağını ve bu durumun da siyasi olarak vahametinin vatana büyük yaralar açacağını iddia etmektedir. Bunun için buradaki halkın süratle aydınlatılması gerektiğini ve bu konuda hükümetin her fedakârlığı yapmasının

³⁵ Aşiret Alayları da denilen Hamidiye Süvari Alayları, II. Abdülhamid'in son dönemlerinde Doğu Anadolu'da Kırım'daki Rus Kazak kuvvetlerine karşı koymak, asayişin bozulmasına sebep olan aşiretlerin denetim altına almak ve olası Ermeni tedhişine engel olmak amacıyla kurulmuştur. Daha sonra bilhassa Doğu Anadolu'daki Ermeni terör faaliyetlerini bastırmakta kullanılmıştır. Aşiretlerden oluşan bu alayların başına birçok aşiret reisi komutan olarak atanmıştır. Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, Cilt VIII, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1988, s. 363, 364; Stanford J. Shaw ve Ezel Kural Shaw, *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye*, Çev., Mehmet Harmancı, Cilt II, 2. Baskı, E Yayınları, İstanbul, 1994, s. 300.

³⁶ Akbayar *age.*, s. 10, 173.

³⁷ Bugün beldedir. Ayrıca bkz. Akbayar, *age.*, s. 67.

³⁸ Bu köyün bugünkü isminin tespiti için bkz. Harita Genel Müdürlüğü, 1952, Hınıs paftası; Harita Genel Komutanlığı, 1995: J47 numaralı pafta.

³⁹ Kramer, Rafîzî tabirinin yanlış olmakla birlikte Şiiler için kullanılan isimlerden birisi olduğunu belirtmektedir. J.H. Kramer, "Râfîzîler", *İslam Ansiklopedisi*, Cilt IX, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1964, s. 593. Dolayısıyla burada müfettiş muhtemelen Râfîzîler derken Alevîleri kastediyor.

icap ettiğini vurgulamaktadır. Son olarak merkez rüştiyesine bir muallim-i sâni tayin edilmesi, bina inşaatının tamamlanması için tahsisatın süratle verilmesi, dârümuallimînin ıslahıyla kazada açılması zaruri olan ibtidâi mekteplerine muktedir muallimler yetiştirilmesini talep etmektedir. 05 Teşrin-i evvel 1326 (18 Ekim 1910) tarihli Kiğı ve Hınıs raporları, Erzurum Valiliği tarafından 18 Teşrin-i evvel 1326'da (31 Ekim 1910) Maârif Nezareti'ne yollanmıştır.

Tortum Kazası Raporu

Tortum kazası teftiş raporu, 13 Teşrin-i evvel 1326 (26 Ekim 1910) tarihli olup 02 Teşrin-i sani 1326 (15 Kasım 1910) tarihinde Erzurum Valiliği tarafından Maârif Nezâreti'ne gönderilmiştir. Kazanın merkez nahiyesi olan *Nihab* kasabasıyla *Kışba* (Şenyurt Beldesi) ve *Azort* (Uzundere İlçesi) köylerinde⁴⁰ birer ibtidâi binası mevcuttur. *Nihab*'ta 200 kuruş maaşla Kâşif, *Kışba*'da da aynı maaşla Müştak efendiler istihdam edilmektedir. Bu muallimler Maârif Nezareti'nde kayıtlı ve liyakatlidir. 150 kuruş maaşlı *Azort* ibtidâisi muallimliği ise Abdülgafur Efendi'nin görevi bırakmasından dolayı münhaldır.

Müfettiş, raporunun devamında okul binalarının durumunu değerlendirmektedir. Merkez kaza ibtidâisi zamanında toplanan yardımlarla yaptırılmıştır ve bir dershaneye sahiptir. Ancak konumu çok kötü, sağlık koşullarına aykırı ve ders verilemeyecek derecede harap bir durumdadır. Burada inşaat mevsimi geçtiğinden ilkbaharda kasabanın 1500'e yakın nüfusuna uygun en az üç dershaneli ve bir muallim odalı okul inşa edilmesi için kaymakamlık ve halk nezdinde gerekli girişimlerde bulunulmuştur. *Kışba* köyü okul binası eşraftan müteveffa Ömer Bey'in vakıflarından büyük bir dershaneli okuldur. Bu okula yıllık 40-50 liralık bir gelire sahip iki taşlı bir değirmen, iki bahçe, bir çayır ve iki gözlü bir ev vakfedilmiştir. Evkaf İdaresine kayıtlı olduğu halde vakıf sahibi merhum Ömer Bey'in evlatlarından müteveli Ekrem Bey'in harap bir durumda bulunan okulu tamir ettirmemesi üzerine, vakıf şartlarını yerine getirmezse vakıf mallarına el konulacağı hususu bildirilmiştir. Bu mesele köy ihtiyar heyetine de resmen bildirilerek ilkbaharda mektebin köyün nüfusuna uygun olarak üç dershaneli bir okul haline getirilmesi taahhüt ettirilmiştir. *Azort* köyündeki okul binası da yardımlarla yapılmıştır ve bir dershanelidir. Bu bina da harap bir durumdadır. Köylülerden bir muallim tayin edilinceye kadar iki dershaneli bir mektebin ilkbaharda mutlaka inşa olunacağına dair söz alınmıştır.

Ferid Abdurrahim okullarda eğitimi olumsuz etkileyen önemli sorunlara değinmektedir. Keza yukarıda bahsettiği üç okul da ders araç gereçlerinden yoksundur. Kaza merkezinde bulunan bazı subay ve memur çocuklarından başka bir öğrencinin kitap parasını tedarik edecek gücü yoktur. Diğer yandan öğrencilerin okula devamı, onların ilkbahardan sonbahara kadar tarlada,

⁴⁰ Bu köylerin idari yapılarındaki değişiklikler için bkz. Akbayar *age.*, s. 15, 101, 124, 152, 160.

bahçede ve çayırda aileleriyle birlikte çalışmalarından ötürü, kış aylarıyla sınırlıdır. Buradan müfettiş, ailelerin geçim derdinin, çocukların cehaletine vesile olduğu sonucuna ulaşmaktadır.

Aslında bu sorun, sadece Tortum'a özgü olmayıp vilayetlerde özellikle geçimlerini tarım ve hayvancılıkla idame eden büyük bir kesim için geçerliydi. İlkokulların zorunlu olması yönünde Sultan II. Mahmud'dan itibaren kararlar alınmasına karşın bu konuda pek ilerleme kaydedilememiştir. Nitekim 1869 Maârif-i Umûmiye Nizamnâmesi'nde de ilkokula gitme zorunluluğu yer almış; ancak devam etmeyenlerin ebeveynlerine uygulanması öngörülen para cezası belli şartlara bağlanmıştır. Ebeveyn altı şarttan birisini sunduğu takdirde kendisi cezadan, çocuğu da devam mecburiyetinden muaf olmaktadır. Kısaca bu şartlar: Çocuğun bedensel ve ruhsal sağlık sorunlarının bulunması; bir fakirin tek çocuğu olup, kendisinin o çocuğu istihdama ihtiyacı olması; bir çocuğun ekin ve harman vakitleri çiftçilikle uğraşması; mektebin çocuğun oturduğu eve yarım saat mesafede olması; çocuğun bulunduğu yerde okul olmaması veya yeterli olmaması ve son olarak çocuğun kendi evinde veya başka bir özel yerde eğitim görmesidir.⁴¹ Elbette bu şartların belirlenmesinde, halkın içerisinde bulunduğu koşullar göz önüne alınmıştır. Ancak bu suretle devlet, iktisadi güçlük içerisindeki halkın bu vesileyle çocuklarını okula göndermemelerini de onaylamış oluyordu. Kanun-ı Esasî'de (1876) ilköğretim zorunluluğu tekrar teyit edilmişse de bu meselenin çözümünde önemli katkısı olabilecek eğitimin parasız olması konusuna 1913'teki *Tedrisât-i İbtidaiye Kanun-ı Muvakkatî*'ne kadar açıkça değinilmemiştir.⁴² Bir bakıma toplumun ekonomik refahıyla ilişkili olan bu mesele çözülememiş ve hatta yakın döneme kadar özellikle Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgelerinde varlığını sürdürmüştür.

Rapora tekrar dönecek olursak, müfettiş Tortum kazasındaki yoksulluğu ve nedenlerini dramatik bir şekilde değerlendirmektedir. Tortum kazası yoldan, verimli ova ve vadiden mahrumdur. Kazadaki köylerin büyük bir kısmı yalçın dağlar ile tehlikeli dereler arasına sıkışmıştır. Köylü geçimini temin edebilmek için yetiştirdiği dut, vişne, kiraz gibi sınırlı meyveyi oldukça tehlikeli bir yolculuğu göze alarak şehre götürmek zorundadır. Bu yolda fakir bir köylünün elindeki bir yük hayvanının uçurumdan yuvarlanması, kendisi için ayrı bir felaketi doğurmaktadır.

Ferid Abdurrahim Tortum'un eğitimden mahrumiyetini, "nûr-ı maâriften eser yoktur. Zulmet-i cehâlet kazayı istilâ etmiştir" diyerek vurgulamaktadır. Ayrıca yedi köyde bulunan medreselerde Arapça nahiv, mantık gibi dersler verilmeyle beraber talebelerin hala isimlerini bile yazmaktan aciz olduklarını

⁴¹ Mahmud Cevad, *age.*, s. 426.

⁴² Faik Reşit Unat, *Türkiye Eğitim Sisteminin Gelişmesine Tarihi Bir Bakış*, Milli Eğitim Basımevi, Ankara, 1964, s. 39; Koçer, *age.*, s. 137.

bildirmektedir. Müfettiş, Tortum kazasına bayındırlık hizmetlerinin yanı sıra maârifin de acilen yaygınlaştırılmasının gerekli olduğunu belirtmektedir. Kaza merkezinde ibtidâî ile birleştirilmek üzere bir rüştiye ve ayrıca bir inâs ibtidâisi ile kazaya bağlı yerlerde 30-40 adet ibtidâî okulun açılmasını istemektedir.

Keskim⁴³ Kazası Raporu

31 Teşrin-i evvel 1326 (13 Kasım 1910) tarihli bu rapor, Erzurum Vilayeti tarafından 08 Teşrin-i sani 1326'da (21 Kasım 1910) Maârif Nezâreti'ne gönderilmiştir.

Kaza merkezinde 500 kuruş maaşlı bir muallime sahip bir rüştiye ile 150 kuruş maaşlı bir muallimli bir ibtidâî bulunmaktadır. Köylerinden *Melo* (Saribudak köyü), *Havik-i Livâne* (Bıçakçılar köyü), *Öğdem*, *İşhan* (İnanlı), *Erkinis*'de (Demirkent)⁴⁴ birer ibtidâî muallim ve *Hodiçor* (Sırakonak köyü)⁴⁵ merkez nahiyesinde de bir gayr-i Müslim Katolik okulu vardır. Müslüman ibtidâî okullardan *İşhan* ibtidâisi muallimi Hacı Ali Efendi'nin aylık maaşı 200 kuruş iken merkez ibtidâisi muallimi Hafız Mehmet, *Milo* muallimi Faik, *Havig-i Livâne* muallimi Halil Hulusi, *Öğdem* muallimi Mehmet Sıdkı, *Erkinis* muallimi Mehmet Râzi efendilerin maaşları 155'er kuruştur. Bu öğretmenler sicile kayıtlı olup, sahip oldukları ehliyeteye göre maaşları uygun değildir. *Kısak* mahallesindeki Katolik mektebi muallimi, *Hodiçor* murahhas vekili Turuşyan Arvin Efendi'dir. Bu muallime aylık 200 kuruş maaş tahsis edilmesine rağmen göreve başladığı 01 Teşrin-i evvel 1325 (14 Ekim 1909) tarihinden itibaren maaş alamadığı öğrenilmiştir. Bunun sebebi nahiye müdürüne sorulduğunda ise mektebe sadece 8-10 çocuğun devam ettiğinden dolayı bu kadar az öğrenci için maaş verilmediği cevabı alınmıştır.

Raporun kazadaki mektep binalarıyla ilgili kısmına gelince: Merkez kaza rüştiye binası geniş bir bahçesi olan, iki katlı, altı derslane, iki sofa ve bir balkondan ibaret olup üst katı rüştiye, alt katı ise ibtidâîdir. Bu bina kaza kaymakamı Hilmi Bey'in katkılarıyla tamirattan geçirilmiş, bahçe yeniden düzenlenmiştir. Bu okulun kaza dâhilindeki mevcut ibtidâî mektepleri binasıyla beraber Mahalli Maarif Komisyonu adına tapuya geçirilmesi için resmi tebligat yapılmıştır.

⁴³ Bugün Artvin'e bağlı Yusufeli ilçesi.

⁴⁴ Bu köylerden Havik-i Livâne, 1:200000 ölçekli Rize paftasında Hevek ismiyle tespit edilmiş olup, 1:100000 ölçekli haritanın F46 paftasından da şu andaki Bıçakçılar köyü olduğu anlaşılmıştır. Bilindiği gibi Livâne Artvin ilinin eski ismidir. Diğer köylerin bugünkü isimleri ve tarih içerisindeki geçirdikleri değişiklikler hakkında İşhan ve Milo için bkz. Akbayar, *age.*, s. 83, 119, Erkinis ve Öğdem için bkz. Sezen, *age.*, s. 173, 396.

⁴⁵ Hodiçor'un Sırakonak Köyü olduğuna dair bkz. Harita Genel Müdürlüğü, 1952, Artvin paftası; Harita Genel Komutanlığı, 1995: G46 numaralı pafta.

Havik-i Livâne hariç diğer ibtidâî binaları hıfzıssıhhaya uygun olarak halkın yardımlarıyla yapılmıştır. Okul binalarının böyle vaktiyle yapılmasının sebebi, Bağdat Valisi Nâzım Paşa'nın maiyetinden kaymakamlıkla istihdam olunan Safvet Bey'in *İşban* ve *Milo*'da birer okul yaptırmak suretiyle bıraktığı eserlerin halk üzerinde oluşturduğu müspet etkiden ve özellikle her köyün ormanı bulunmasından ileri gelmiştir. *Hodiçor* nahiyesi okul binası da nahiyedeki özel okul binaları gibi gayet muntazamdır. Bu kazada her köyde okul yaptırmak çok kolay olmasına rağmen muallim bulunamaması ve tahsisat alınamaması yüzünden burada cehalet birkaç sene daha hüküm sürecektir.

Merkez rüştiye ve ibtidâisinde bile kadro sıkıntısı çekilmektedir. Eğitim bakımından rüştiyenin her mevsimde 60'ı aşkın, ibtidâinin ise kışın 100'ü bulacak öğrenci sayısına karşılık sadece birer muallimle idare edilebilmesi mümkün değildir. Talimat hükümlerine de aykırı olan bu meselenin aşılabilmesi için asıl bir muallim-i evvelle (başöğretmen) birlikte rüştiyenin üç muallimli dereceye yükseltilmesi, ibtidâiye de bir muavin ile bir hademenin acilen atanması gerekmektedir.

Müfettiş, Keskim kazasının coğrafi şartlarından ileri gelen iktisadi sıkıntıları ile halkının genel karakteristiği hakkındaki görüşlerini dile getirmektedir. Keskim kazası taşlık ve yoldan mahrum olduğu için halkı aşırı zaruret içerisinde. Fakir köylü geçimini taşlar arasında arar; hayvanlarını ağaç yapraklarıyla beslerken, büyük güçlüklerle ürettiği meyveler ile ektiği darı gibi hububatla da kendi ihtiyacını karşılamaktadır. Buna karşın fitratları icabı vergilerini ödeyebilmek adına aç kalmaya razıdır. Bir köyden diğerine gitmek için büyük tehlikeleri göze almak gerekmektedir. Uçurumlardan ve sarp kayalardan düşmek suretiyle her sene can kayıpları yaşanmakta ve birçok hayvan telef olmaktadır. Hatta müfettiş de sarp konumuyla ünlü, *Havik-i Livâne* köyüne ulaşamamıştır. Gittiği her köyde, eğitim konusunda yaptığı tavsiyelere karşılık köylüden fakir u zarureten maarife zaman bulamadıkları yolunda şikâyetler işitmiştir.

Müfettiş, daha önceki kazalar hakkındaki olumsuz kanaatinden farklı olarak *Keskim* halkının mütedeyyin, eğitime istekli, muti ve çalışkan olduğuna işaret ederek hükümetten buraya çok büyük fedakârlık yapmasını istemektedir. Nitekim bu kaza dâhilinde Müslümanlar için elli, gayr-i Müslimler için de *Hodiçor* nahiyesinde dört tane ibtidâî okulunun açılmasına şiddetle ihtiyaç vardır. Buradaki okulların öğrencilerine ücretsiz kitap, ibtidai okullarına yıllık 400'er kuruş müteferrika tahsisatı⁴⁶ verilmeli ve muallimlerin maaşlarına hayat pahalılığı sebebiyle zam yapılmalıdır. Özellikle bu kazada yol yapmak halkın eğitime karşı sevgisini ortaya çıkaracağından ilkönce bayındırlık işleri halledilmeli sonra

⁴⁶ Kömür, odun süpürge, maşrapa, testi ve nalın gibi küçük masraf kalemlerinin karşılanması için verilen tahsisattır. Bu kalemlere kağıt, kalem, tebeşir, mefruşat ve tamir giderleri girmemektedir.

eğitimin yaygınlaştırılmasına çalışılmalıdır. Raporla son olarak, kaza merkezinde bir inâs ibtidâisinin açılması ve öğrencilerin okula devamlarını sağlamak için nizamnamenin yürürlüğe sokulması istenmektedir.

İspir Kazası Raporu

28 Teşrin-i sani 1326 (11 Aralık 1910) tarihli İspir kazası raporu, Vilâyet Maârif Müfettişliği ifadesiyle Erzurum Valiliğinden 06 Kanun-ı evvel 1326'da (19 Aralık 1910) Maârif Nezâreti'ne gönderilmiştir.

İspir'in merkezinde Merkez İbtidâisi isimli bir Müslüman, bir de gayr-i Müslim ibtidâisi ve *Norgâh* (Pazaryolu ilçesi), *Hunud* (Çamlıkaya Beldesi), *Zakos* (Ardıçlı köyü) *Kırık* (Güneykırık Beldesi), *Karakoç* köylerinde⁴⁷ de birer adet ibtidâi mektebi vardır. Müslüman okullarından Merkez İbtidâisi 250 kuruş maaşlı bir muallim-i evvel ile 100 kuruş maaşlı bir muavine sahiptir. *Norgâh* Nahiyesi İbtidâisi'nde 150 kuruş maaşlı bir muallim bulunurken *Hunud* köyü ibtidâisinde 200 kuruş maaşlı bir muallim vardır. *Kırık* ve *Karakoç* ibtidâilerinde birer muallim vekâleten görev yapmaktadır. *Zakos* köyü halkının kötü muameleleri yüzünden 200 kuruş maaşlı muallimi başka bir yere atandığı için ibtidâide öğretmen bulunmamaktadır.

Müfettiş Ferid Abdurrahim, kazadaki okullara ve öğretmenlere değindikten sonra okul binalarını ele almaktadır. Buna göre kaza Merkez İbtidâisi, iki derslane, bir muallim odasıyla çok dar ve sağlığa uygun değildir. *Norgâh* ibtidâisi, cami avlusunda bir medreseden meydana gelmekte ve tamire ihtiyacı vardır. *Hunud* köyü mektep binası da üstte büyük bir derslane, bir muallim odasını ve altta bir yemekhaneyi içermektedir. *Zakos* köyünde okul binası olmayıp 1908-1909 eğitim yılında dersler bazı evlerde görülmüştür. *Kırık* köyü okulu da bir medreseden ibarettir. *Karakoç* köyü okul binası köylünün yardımlarıyla yeni inşa edilmiş altta ve üstte ikişer odasıyla kazanın hıfzıssıhhaya en uygun okuludur. Kaza merkezindeki Ermeni okul binası da iki derslaneden oluşmaktadır. Ancak bu okulun konumu kötüdür ve tamire ihtiyacı vardır.

Okul binalarının durumunu ortaya koyduktan sonra Müfettiş, öğretmenleri değerlendirmektedir. Ona göre asil muallimlerden merkez ibtidâisi muallim-i evveli ve muavini Hasan Hayri ile *Hunud* köyü muallimi Ali Şefik efendiler görevlerinde başarılı, terfi edilmeye layıktırlar. Yine *Norgâh* muallimi Ahmet Efendi kolera münasebetiyle köyde görülememiştir. Ancak kendisinin *Norgâh*'a iki saat mesafede bulunan *Kilens* (Elmalı)⁴⁸ köyü imamlığını üstlenmiş olduğu ve

⁴⁷ Hunud, Kırık, Norgâh ve Zakos için bkz. Akbayar, *age.*, s. 76, 98, 124, 173. Karakoç için bkz. Türkiye'de Meskun Yerler Kılavuzu, 1946: 614; Harita Genel Müdürlüğü, 1952, İspir paftası; Harita Genel Komutanlığı, 1995: H45, numaralı pafta.

⁴⁸ Kilens köyünün bugünkü isminin Elmalı olarak değiştirildiğinin tespiti için bkz. Harita Genel Müdürlüğü, 1952, İspir paftası; Harita Genel Komutanlığı, 1995: H45 numaralı pafta.

nahiye müdürlerinin göz yummaları sebebiyle görevini ihmal ettiği müfettiş tarafından tespit edilmiştir. Bu yüzden Ahmet Efendi'nin değiştirilmesi veya azli gerektiği, ilgili mercilere bildirilmiştir. Müfettiş Ferid Abdurrahim, *Kırık* ve *Karakoç* ibtidâi muallimliklerinde vekâleten görev yapan ve ehliyetnâmeleri bulunmayan Mustafa ve Mehmet efendiler içinse, bunlara merkez vilâyette kısa bir sürede usûl-i cedîde (yeni usule) uygun eğitim verilirse köy muallimliğine mahsus birer ehliyetnâme alabileceklerini bildirmektedir. Burada dikkati çeken buna benzer kursların, yirmi yıl önce bazı vilayetlerde devreye sokularak, köylerden ve kazalardan gelen birçok imam ve öğretmene usûl-i cedîde üzere eğitim formasyonu verilmiş olmasıdır.⁴⁹ Öğretmen okullarının ihtiyaca cevap veremediği için başvuru bu mecburi yöntem, müfettişin ifadesiyle şahadetnâmeli (diplomalı) veya ehliyetnâmeli öğretmen bulmak mümkün olmadığından, hâlâ çare olarak görülmektedir. Öğretmen açığı meselesi, alınan çeşitli tedbirlere rağmen bundan sonraki süreçte de devam etmiş, I. Dünya Savaşı'nda daha da vahim bir hal almıştır.⁵⁰

Ferid Abdurrahim'in verdiği bilgiye göre, merkez kaza Ermeni ibtidâi okulu muallimi Nurayir Efendi Osmanlı tebaasından, diplomalı ve nezarete kayıtlı olup Osmanlıca ders vermeye bir dereceye kadar iktidarı vardır. Bu mektebin Maarif Komisyonu üyeleri tarafından ahlaksızlık, geçimsizlik ve yetersizlikle suçlanarak şikâyet edilen Nurayir Efendi'nin isnat edilen bu ithamlarla bir alakasının olmadığı, yürütülen soruşturma neticesinde ortaya çıkmıştır. Meselenin bu muallimin maarif dairesinden aldığı 150 kuruş yanında ahaliden ayrıca söz verilmiş cüzi bir meblağın ödenmemesi yüzünden ortaya çıkan bir dedikodudan ibaret olduğu anlaşılmıştır.

Raporunun son kısmında Ferid Abdurrahim, İspir kazasının eğitimden mahrumiyetine vurgu yaparak bunun giderilmesi yönündeki tavsiyelerini sıralamaktadır. Kaza halkı fitrat olarak zeki, cesur, talim ve terbiyeye kabiliyetlidir. Eğer bunlar az zaman zarfında okutulabilir, cehaletten kurtarılabilirse hükümet çok yüksek bir unsura sahip olabilir. Bunun içinde kaza merkezinde iki muallimli bir rüştiye ve bir inâs ibtidâisi ile kazanın çevresinde en az 50 adet ibtidâinin açılmasına ihtiyaç vardır. Erzurum, Erzincan liva merkezlerinden başka diğer liva ve kaza merkezlerinde kızlara mahsus ibtidâiye bile yoktur. Müfettiş İspir'de bulunduğu esnada Bayburt, Pasinler merkez kazalarında birer inâs rüştiyesinin (kız ortaokulu) ve merkez vilayete bağlı Aşkale nahiyesi merkezinde de bir erkek rüştiyesinin açılması için Maârif Nezâreti'nden tahsisat verildiğini işittiğini bildirmektedir. Daha sonra öğrenci sayısı yirmiyi geçemeyen Aşkale ibtidâisi ile nahiyyeye bağlı *Pınakaban* ⁵¹,

⁴⁹ Yahya Akyüz, *Türk Eğitim Tarihi (Başlangıçtan 1993'e)*, 4. Baskı, Türk Koleji Yayınları, İstanbul, 1993, s. 217.

⁵⁰ AYTEKİN, *age.*, s. 155-160.

⁵¹ Sezen *age.*, s. 407.

Topalçavuş, Cinis (Ortabahçe)⁵² ibtidâileri mevcutlarının nahiye rüştiyesi için yeterli kaynak olamayacağından bu tahsisatın boşa gideceğini aktarmaktadır. Neticede de bu iki kaza inâs rüştiyeleri tahsisatıyla merkezlerinde birer inâs ve Aşkale rüştiyesi tahsisatıyla da nahiye dâhilinde iki ibtidâinin kurulmasının daha iyi olacağını belirtmektedir.

Karakilise⁵³ Kazası Raporu

Karakilise teftişine görevlendirilen Bayezid Sancağı Mekatib-i İbtidaiye Müfettişi Ömer Faik'in raporunda, kaza nüfusunun düzgün kayıt edilemediğinden resmi olarak 23000 gösterildiği; ancak kaymakamlıktan öğrenildiği üzere 40000'i aşkın olduğu belirtilmektedir. Merkez kaza ile *Dürmeli*⁵⁴ ve *Kölehor* köylerinde birer ibtidâi ile gayr-i Müslimlere ait *Mesrubaban*? isimli bir ibtidâi okulu vardır. Merkez ibtidâi binasıyla yeni açılacak rüştiye binası üçer dershaneye sahip ve hıfzıssıhaya uygun bir şekilde hayırseverler tarafından inşa ettirilmiştir. İbtidâi okulunun muallim-i evvel ve muallim-i sâni kadroları boş olduğundan öğrencilerin sayısı ile eğitim durumları hakkındaki bilgilere ulaşılamamıştır.

Dürmeli ibtidâi okulu binası, köy sakinlerinden Hacı Resul Ağa tarafından yaptırılmış, bir dershaneden ibarettir. Bu okulun muallimi İbrahim Efendi'nin aylık 150 kuruş maaşı olup Bayburt Rüştiyesinden mezun ve nezaretçe kayıtlıdır. İbrahim Efendi'nin müfredata uygun ders işlemesi öğrenciler açısından oldukça faydalı olmakta ve okula devam edenlerin sayıları günden güne artmaktadır.

İki dershaneli *Kölehor*? ibtidâi binası, aynı köyden Hacı Abdullah tarafından yaptırılmıştır. Bu okulun muallimi Erzurum Darülmualimininden mezun Yakup Sabri Efendi, aylık 200 kuruş maaşlı olup, nezaretçe kayıtlıdır. Köy halkının eğitime olan tutkuları ve Yakup Sabri Efendi'nin programı uygulayarak ders verdiği için öğrencilerin sayısı 50'yi aşmıştır.

Merkez kazada bulunan gayr-i Müslim *Mesrubaban*? ibtidâi mektebi binası, halkın yardımlarıyla yaptırılmış, altı dershane ve bir muallim odasından oluşmaktadır. Muallim-i evveli Ohannes Efendi'ye aylık ahali tarafından 375 kuruş ve muallim-i sâni Hayik Efendi'ye Maârif Nezâreti tarafından aylık 250 kuruş, muallim-i sâlisi Karakin Efendi'ye ahali tarafından aylık 200 kuruş ve muallim-i râbi Makri Efendi'ye yine ahali tarafından aylık 100 kuruş maaş verilmektedir. Bunlardan sadece Karakin Efendi nezarete kayıtlıdır. Bu okulun öğrenci sayısı 200'den fazla olup müfredata uygun eğitim verilmektedir.

⁵² Akbayar, *age.*, s. 33.

⁵³ Bugün Ağrı ili.

⁵⁴ Bu köy, günümüzde Aşağıdurmeli ve Yukandurmeli köyleri olarak iki köye ayrılmış haldedir. Bkz. Harita Genel Komutanlığı, 1995: 150 numaralı pafta.

Müfettiş Ömer Faik 160 adet köye sahip olan Karakilise kazasının, genellikle Kürt kabileleri ile az sayıda muhacir ve Hristiyan'dan oluştuğu tespitinden sonra bölgenin eğitimden ve medeniyetten yoksunluğu üzerinde durmaktadır. Keza teftiş esnasında köylerde gelişme ve medeniyet adına hiçbir şey görmediği gibi mektep, medrese ve ibadethanelere de rastlamadığını söylemektedir. Ömer Faik bunun sebebinin maârifin buraya Sultan II. Abdülhamid döneminde götürülmediğine bağlamaktadır. Böylece halk cehalet saikiyla bir takım zorbalardan savaş aracı olduğu için eğitimin değerini anlamamıştır. Müfettiş, bu çaresiz insanların cehaletin karanlığından kurtulabilmesinin ibtidâi mekteplerinin arttırılmasıyla mümkün olacağı için diğer kazalara oranla Karakilise'de daha fazla okul açılması gerektiğini belirtmektedir. En azından diğer köylere yirmi otuz dakika mesafede bulunup yaz kış öğrencilerin okula devamını sağlayacak merkezi köylerde okul açılmasını istemektedir. Bunun için de *Duavan*⁵⁵, merkez nahiye *Çemişeto* (Cumaçay Beldesi)⁵⁶, *Mamık*⁵⁷, *Ahtaların Ortakene* (Ortakent köyü)⁵⁸, merkez nahiye *Hamur* (Hamur ilçesi)⁵⁹, *Kuçkan* (Ekincik köyü)⁶⁰, *Seyidhanbey* ve *Süleymankünbet*⁶¹ köylerinde birer ibtidâi mektebi açtırılması için kaymakamlık nezdinde girişimde bulunulmuştur. Köylülerden de mektep binalarının yapımı ve ihtiyaçlarının karşılanması hususunda söz alınmıştır. Ömer Faik'in bu önerisi, Sultan II. Abdülhamid döneminde uygulamaya sokulan tedbirler arasındaydı. Her köye birer ibtidâi okul açmanın mali zorluğu göz önünde tutularak hiç olmazsa birbirine yakın köylerin bir nahiye bölgesi haline getirilerek, her köye yarım saat veya üççeyrek kadar mesafede bulunan nahiye merkezlerine birer ibtidâi okulu açılması düşünülmüştür.⁶²

⁵⁵ Araştırmalarımız neticesinde bu köyün günümüzde Mollaosman köyüne bağlı Konak mahallesi olduğu tespit edilmiştir. Harita Genel Müdürlüğü, 1952, Karaköse paftası; Harita Genel Komutanlığı, 1995, 150 numaralı pafta.

⁵⁶ Akbayar, *age.*, s. 119.

⁵⁷ Mamık, ilkönce Mollaosman Köy Muhtarlığı'na bağlıyken (Türkiye'de Meskun Yerler Kılavuzu, s. 802.) şimdi ise Yukarıyıldız köyüne bağlı Yurt mahallesi olarak görünmektedir.

⁵⁸ İsmi 1946'dan önce Ortakent olarak değiştirilmiş olup bugün de aynı ismi taşımaktadır. Bkz. Türkiye'de Meskun Yerler Kılavuzu, s. 877; Harita Genel Müdürlüğü, 1952, Karaköse paftası; Harita Genel Komutanlığı, 1995, 150 numaralı pafta.

⁵⁹ Akbayar, *age.*, s. 68; Sezen, *age.*, s. 219.

⁶⁰ Kuçkan, önceleri Cıvrik köyü muhtarlığına bağlıyken (Türkiye'de Meskun Yerler Kılavuzu, s. 750.) haritalar vasıtasıyla bugünkü isminin Ekincik köyü olduğu tespit edilmiştir. Bkz. Harita Genel Müdürlüğü, 1952, Karaköse paftası; Harita Genel Komutanlığı, 1995, 150 numaralı pafta.

⁶¹ Bu iki köyden Seyidhanbey için bkz. Türkiye'de Meskun Yerler Kılavuzu, s. 970; Harita Genel Müdürlüğü, 1952, Karaköse paftası; Harita Genel Komutanlığı, 1995, 150 numaralı pafta) Süleymankünbet için bkz. Türkiye'de Meskun Yerler Kılavuzu, s. 970; Harita Genel Müdürlüğü, 1952, Karaköse paftası; Harita Genel Komutanlığı, 1995: 149 numaralı pafta.

⁶² Bayram Kodaman, *Abdülhamit Devri Eğitim Sistemi*, 3. Baskı, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1999, s. 84.

Müfettiş Ömer Faik son olarak kazanın tabiat durumu ve mülki taksimatı dikkate alındığında verilen tahsisatla dışarıdan liyakatli muallimlerin getirilemeyeceği için merkez livada veya kazada bir dârülmuallimîn açılmasını önermektedir. 18 Teşrin-i sani 1326'da (1 Aralık 1910) yazılmış olan bu rapor, Vilayet Maarif Müfettişliği vasıtasıyla Erzurum Vilayetine ulaşmış, oradan da 27 Teşrin-i sani 1327'de (10 Aralık 1911) Maârif Nezâreti'ne gönderilmiştir.

Erzincan Livası Raporu

17 Teşrin-i sani 1326 (30 Kasım 1910) tarihli Erzincan teftiş raporu, ilk olarak liva merkezi ve livaya bağlı köylerdeki okulların durumuyla ilgili bilgilerin bulunduğu bir tabloyla başlamakta, ardından tespit edilen sorunların çözümüne dair tavsiyeler ve taleplerle son bulmaktadır.

Buna göre merkez livada bulunan okulların hepsi mahalli maârif komisyonları tarafından idare edilmektedir. Yenice Mahallesi'ndeki Kayaca İbtidâisinin binası eğitime kesinlikle elverişli değildir. Burada tedrisât iyi olmasına karşın 120 mevcuduyla öğrenci sayısının fazlalığından dolayı muallim-i salise ihtiyaç vardır. Kale'deki Mecidiye mektebinin 95 mevcudu olup, binası iyi ise de tedrisât oldukça eksiktir. Cami-i kebir civarındaki Orhaniye ibtidâisine 94 öğrenci devam etmektedir. Bu okulun binası eğitime uygundur. Ancak buranın da bazı ders araçlarına ve bir üçüncü muallime ihtiyacı vardır. Kurşunlu mahallesindeki Osmaniye ibtidâisi 76 kişilik mevcuda sahip, binası yeni ve muntazam ise de öğrencinin kitap ve defterleri eksiktir. Son olarak 135 öğrencinin devam ettiği Ali Efendi mahallesindeki inâs rüştiye ve ibtidâiye okul binası ve iç bölümü kesinlikle okula elverişli değildir. Eğitim gereçleri, sıra ve rakam tahtaları eksik tedrisât düzensiz ve oldukça zayıftır. Bunun en önemli sebebi zamanında kitap tedarik edilmemesidir.

Erzincan'a bağlı diğer okullar ise *Cencige* (Çağlayan) ve *Cimin* (Üzümlü İlçesi) nahiyeleri⁶³ merkez ibtidâileri ile *Tebrih?* ve *Keleric* (Pişkidağ)⁶⁴ köy ibtidâileridir. Bunlardan *Keleric* hariç diğerleri resmi okuldur. *Cencige* İbtidâisi, 16 öğrenciyle oldukça düşük bir mevcuda sahiptir. Zaten okul binası bir göz damdan ibaret olup, içerisinde sıra ve tahta yoktur. *Cimin* de 700 haneli büyük bir köy olmasına rağmen ibtidâisine yalnız 50 öğrenci devam etmektedir. Binası gayet düzgün olan *Keleric* mektebine ise sadece 25 öğrenci devam etmektedir. Bu köylerin aksine eğitim yönünden iyi olan tek okul, 50 öğrencili *Tebrih?* İbtidâisi'dir.

⁶³ Bu iki yer için bkz. Akbayar, *age.*,s. 31, 33; Sezen, *age.*,s. 104, 110.

⁶⁴ Yaptığımız araştırma sonucunda Keleric köyünün ismi ilkönce Kelariş olarak değiştirilmiş, daha sonra da Pişkidağ ismini almıştır. Harita Genel Müdürlüğü, 1952, Erzincan paftası; Harita Genel Komutanlığı, 1995, 143 numaralı pafta.

Raporda *Cencige* nahiyesine bağlı 130 haneli *Şıhlı*⁶⁵ köyünden seksenden fazla öğrenci çıkacağı ifade edilmektedir. İki dershaneli bir okula ihtiyacı olan bu köyün inşa ve diğer masrafları köylüler tarafından taahhüt edilmiştir. Merkez livaya bağlı *Kertab* (Geyikli)⁶⁶ köyü de 130 haneye yakın büyük bir köydür. Dolayısıyla burada da bir ibtidâi mektebine ihtiyaç olup, masrafları köylüler tarafından karşılanacaktır.

Müfettiş bu okullardan tam anlamıyla istifade edilemediğini ve bunun iki sebebe dayandığını belirtmektedir. Birincisi muallimlerin ehliyetsizliği, ikincisi ise kitap olmaması ve bulunan kitapların da son programa uygun olmamasıdır. Muallimlerin hepsi mahalli maarif komisyonlarınca seçilip tayin edilmiş, mesleki bilgileri yetersiz kişiler oldukları için eğitimin ilerlemesini asla dikkate almayarak, çok az olan maaşlarını alıp geçimlerini temin etmeyi düşünmektedirler. Hatta bu öğretmenlerin çoğu aldıkları maaşı bile hak edecek derecede bilgiye sahip değildir. Ancak bunlardan birisinin görevden alınması durumunda 150 kuruştan ibaret olan cüzi bir maaşla daha iyisini bulmak doğal olarak mümkün olmayacaktır. Ferid Abdurrahim ve Erzurum Valisi'nin de üzerinde durduğu öğretmen maaşlarının düşüklüğü meselesi, Osmanlı'da eğitim kalitesini etkileyen en önemli sorunlardan birisini teşkil etmiştir. Osmanlı'da öğretmenler devlet memurları içerisinde düşük düzeyde maaş alan grubuna girmekteydi. İbtidâi muallimlerinin aldığı maaşlar bu grubun en alt seviyesindeydi. Yukarıda da ifade edildiği gibi yerel mali kaynaklardan veya bağışlardan karşılanan sıradan bir köy öğretmenin maaşı geçim standardının altındaydı.⁶⁷ Bu durum, hem köyün zor şartlarına katlanıp, hem de kıt kanat geçinmeyi göze alacak muktadir öğretmen bulmayı imkânsız hale getirmiştir.

Müfettiş, muallim olacak kimselerin en azından vilayet idadisinden mezun genç, faal, ehliyetli ve açık fikirli kişiler olması gerektiğini ifade etmektedir. Böylece bu aydın muallimler, öğrencileri layıkıyla okutup, cahil olan köy ahalisine ilim ve eğitimin önemini anlatarak onların fikirlerini açabilirler. Bu hususta köylülerin ilim ve maarife karşı istekli olduklarını vurgulamaktadır.

Müfettişin belirlediği ikinci sorun, bütün okullarda okutulan kitapların eksik olması, var olan kitapların da son müfredata uygun olmamasıdır. Bunun çözümü ise, liva merkezinde bir kütüphane kurulup kabul olunan en son baskı kitap ve diğer eğitim gereçlerinin zamanında getirilerek okullara dağıtılmasıdır.⁶⁸

⁶⁵ 1:100000 ve 1:200000'lik haritalardan Şıhlı köyünün isminin Şeyhli olarak değiştirildiği ve şu anda Mertekli köyüne bağlı Eskişeyhler Mahallesi olduğu tespit edilmiştir. Bkz. Harita Genel Müdürlüğü, 1952, Erzincan paftası; Harita Genel Komutanlığı, 1995, 143 numaralı pafta.

⁶⁶ Bkz. Harita Genel Müdürlüğü, 1952, Erzincan paftası; Harita Genel Komutanlığı, 1995, 143 numaralı pafta.

⁶⁷ Somel, *age.*, s. 205, 206.

⁶⁸ Burada kütüphane ibaresinden kastedilen resmi kitap satış bürosudur. Bkz. Bahri Ata, "Osmanlı İmparatorluğu Döneminde Bir Ders Araç ve Gereçleri Lojistik Merkezi: Maarif

Böylece hem öğrenci zamanında kitaplarını temin eder, hem de kitapçıların fahiş fiyatla sattıkları kitapları ucuz almış olurlar.

Vilâyet Maârif Müfettişliğine sunulan bu rapor, Erzurum Vilayetinden 06 Kanun-ı evvel 1326'da (19 Aralık 1910) Maârif Nezâreti'ne gönderilmiştir.

Müfettiş Abdurrahim Efendi İle Erzurum Valisinin Mütalaaları

Müfettiş Abdurrahim Bey, İstanbul'a Kiğı ve Hınıs raporlarına ek olarak vilayetin eğitim durumu ve sorunları hakkında kendi özel görüşlerini ve tavsiyelerini ihtiva eden önemli bir rapor göndermiştir. Aynı şekilde Erzurum Valisi'nin Maârif Nezâreti'nin 23 Teşrin- sani 1326 (06 Aralık 1910) tarihli telgrafına cevaben 28 Teşrin-i sani 1326'da (11 Aralık 1910) göndermiş olduğu rapor, vilâyetin eğitim sorunlarına karşılık çarpıcı çözüm önerileri getirmesi bakımından dikkate değerdir. Dolayısıyla bu iki önemli mütalaayı sırasıyla değerlendirmek konunun ortaya konması adına faydalı olacaktır.

Müfettiş yazısında, ilk olarak Erzurum Vilâyeti'nin en önemli eğitim ihtiyacının, ibtidâî okullar için donanımlı öğretmenler yetiştirebilecek bir dârülmuallimîn olduğuna dikkati çekmektedir. Hâlbuki vilâyette bulunan dârülmuallimîne kaydolan elli öğrenci otuza düşmüş ve bunlardan ikinci sınıfa yirmi sekiz öğrenci geçebilmiştir. Üstelik birinci sınıfa kabul edilecek elli öğrenci için yapılan mükerrer ilanlara rağmen sadece on kişinin müracaat etmesi, bu hususta genel bir rağbetin olmadığını göstermektedir. Ekonomik sıkıntılara dayanan bu meselenin çözümü için müfettiş dârülmuallimînin yatılı hale getirilmesini önermektedir.

Abdurrahim Bey mektepler ile medreselerin toplum hayatında etkili kurumlar olduğunu belirterek, medreselere ibtidâide okutulan bazı yeni derslerin katılması, ibtidâî mekteplerinin de - dârülmuallimînden muallim yetiştirmek üzere- çoğaltılması ve iyileştirilmesi durumunda eğitimin yaygınlaşabileceğini öne sürmektedir. Elde doğru istatistikî bilgiler olmamasına karşın köylülerin sadece beş yüzde biri okuyup yazabilmektedir.⁶⁹ Müfettiş bunun ilk sebebini henüz birçok köyde ibtidâî mekteplerinin bulunmamasına, ikincisinin ise vaktiyle açılmış olan -bazı mektepler müstesnadır- ibtidâî mekteplerinin hala *tarz-ı atîk* (eski tarz) üzere olmalarına bağlamaktadır. Müfettiş eski usul üzere okullar tabiriyle dini derslerin ağırlıklı olduğu ve eski eğitim metotlarının

Kütüphanesi (1872-1895)", *Tarihin Peşinde: Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Sayı 1, 2009, s. 30.

⁶⁹ Alkan'ın verdiği istatistikî bilgilere göre Erzurum'daki okuma yazma oranı %3 mesabesinde. Dolayısıyla Müfettişin bu tespiti ilk bakışta abartılı görünse de vilayet ve liva ve kaza merkezleri çıkarıldığında ve müfettişin gezdiği köyler göz önüne alındığında bu oranın çok da fazla olmadığı anlaşılmaktadır. Bkz. Mehmet Ö. Alkan, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Modernleşme Sürecinde Eğitim İstatistikleri, 1839-1924, Tarihi İstatistikler Dizisi*, Cilt VI, T.C. Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, Ankara, 2000, s. 115.

uygulandığı mektepleri kastetmektedir. Bu meselenin kökeni Tanzimat'a kadar girmektedir. Devlet adamları öncelikle ilkokul seviyesindeki sıbyan okullarını çağdaş bir hale sokmaya çalışmış, başarılı olamayınca da 1871'den itibaren modern müfredat ve tedrisat yöntemlerinin uygulandığı ibtidâi isminde yeni okullar açmaya karar vermiştir.⁷⁰ Bu girişim, ilköğretimde ikiliğe yol açmıştır. Bu ikilik de görünüşte sıbyan mektebi ve ibtidâi mektebi olarak; temeldeyse *usûl-i atîka* (eski usul) ve *usûl-i cedîde* (yeni usul) olarak uzun bir süre devam etmiştir.⁷¹ Özellikle 1882'den sonra bu ikiliğin ortadan kaldırılması için ibtidâi okullara ağırlık verilmiştir. Bundan sonra da sıbyan okullarının *usûl-i cedideye* dönüştürülmesi hızlanmış ve 1909'a kadar pek çok okul yeni usul öğretimi uygular hale getirilmiştir.⁷² Ancak bu konuda taşrada ve bilhassa Erzurum Vilayetinde ciddi sorunların yaşandığı görülmektedir.

Ferid Abdurrahim, diğer önemli bir soruna geçmekte, ilmühaberi tebliğden ibaret olan bir mübaşir maaşının, elli-altmış öğrencinin talim ve terbiyesine emanet edilen bir muallime verilen maaşın iki üç misli olduğunu belirterek muallimlerin aldıkları maaşın yaptıkları işe karşılık çok düşük olduğunu vurgulamaktadır. Valinin de üzerinde durduğu bu mesele, eğitim kalitesini olumsuz etkileyen unsurların başında gelmektedir.

Abdurrahim Bey, ilim ve maarifin en üst seviyeye ulaştığı medeni ülkelerde en çok ibtidâi tahsiline önem verildiğini ve buralarda devam mecburiyeti olduğu halde bizim birçok köyümüzde mektep ve ilim müessesesi adına hiçbir işaret görülemediğini ifade etmektedir. Vaktiyle açılmış okulların da bir takım köy muallimlerinin cehaletine mahkûm bir halde kalması ve zavallı vatan evladının yılda üç dört ay elifba cüzü okuyarak sekiz dokuz ay ihmal ve unutulmaya terk edilmelerinin üzüntü verici olduğunu aktarmaktadır. Bu ise cehaleti ortadan kaldırmak amacına dayanan ibtidâi mekteplerinin yaygınlaştırılması hakkındaki tebligat ve emirlere tamamen aykırıdır. Hâlbuki rüştiye okullarının ihtiyacı olan öğrenciyi layıkıyla yetiştirebilecek ibtidâi mektepler olmadıkça rüştiyelere mükemmel talebe yetiştiremeyecek ve bu uğurda harcanan emekler boşa gidecektir.

Abdurrahim Bey'in mütalaasında sınırda bulunması nedeniyle önemli bir konuma sahip olan Erzurum Vilâyetinde, Müslümanların gayr-i Müslim unsurlara oranla çoğunlukta olmalarına karşın eğitim açısından oldukça geri kaldıkları işaret edilmektedir. Halka meşrutiyetin feyzini anlatmanın okutmakla olabileceği ve bu konuda hükümetin her tür fedakârlığı yapması gerektiği ileri

⁷⁰ Osman Nuri Ergin, *Türkiye Maarif Tarihi*, Cilt II, Osmanbey Matbaası, İstanbul, 1939, s. 387-389.

⁷¹ Kodaman, *age.*, s. 68. Usûl-ı Cedid hakkında daha detaylı bilgi için bkz. Fahri Temizyürek, *Selim Sâbit Efendi ve Usûl-i Cedid Hareketi İçerisindeki Yeri*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara, 1999.

⁷² Kodaman, *age.*, s. 69.

sürülmektedir. Nitekim vilayetin eğitim harcamalarına ayrılan bütçesi çok düşük olup arttırılması lazımdır. Müfettişin son önerisi ise Erzurum Vilâyetinin eğitim olarak hiç olmazsa İzmir, Bursa gibi vilayetler derecesine ulaştırılmasıdır.

Erzurum Valisi Mehmed Celâl Bey (1863-1926) de mütalaasında vilayetteki okulların bina ve kadro sıkıntıları, tahsisatın yetersizliği, yeni okul ve nitelikli öğretmen ihtiyacı hususlarında çarpıcı tespitlerde bulunmakta, çeşitli öneriler getirmektedir. Bunda kuşkusuz onun maarifçi geçmişinin önemli bir payı vardı. Sağlık sorunları yüzünden yarım kalan yurtdışı eğitimi sonrası Celal Bey, çeşitli okullarda muallimlik ve idarecilik yapmış, mezunu olduğu Mülkiye Mektebi müdürlüğünün akabinde Erzurum valiliğine tayin olmuştu.⁷³ Vali sırasıyla idâdi, rüştiye ve son olarak ibtidâi okullarını ele alarak, sorunlar ve çözümler üzerinde durmaktadır. Buna göre merkez vilâyetin yedi senelik ve Erzincan'ın beş senelik birer idadi okulu vardır. Erzurum İdâdisi inşa edildiği tarihten beri ciddi bir tamirden geçmediği ve bazı gerekli ilaveler için yüz bin kuruşa ihtiyaç olduğu gibi zamanında VI. Ordu Müşiri Zeki Paşa'dan alınarak okula dönüştürülen Erzincan İdâdisinin eksikleri de ancak yirmi beş bin kuruşla tamamlanabilir.

Vali rüştiye hususundaki mütalaasında, okul olmayan kaza merkezlerine birer rüştiye kurulması için tahsisat verilmişse de çoğu kazada okul binası olmadığı gibi mevcut olanların içinde sadece *Hasankale* rüştiyesinden başka hiçbirinin okul olarak kabul edilemeyeceğini dile getirmektedir. Akabinde bu kazaların iktisadi durumunun taahhüt edilen okul binalarını yapmaya müsait olmadığını, gönderilen plana uyulmayıp sadece buraların zorunlu ihtiyacını karşılamak üzere yaptırılacak okul binalarının kereste ve kireç fiyatlarının yüksek olmasından dolayı ancak elli bin kuruşa mal edilebileceğini bildirmektedir. Bu okulların hiçbirinde dârümualliminden mezun muallim bulunmadığı gibi birçoğunun öğretmeni de yoktur. Valinin tabiriyle Erzurum Vilâyeti'ndeki rüştiye mektepleri binasız ve muallimsiz bir hayali kurumdan başka bir şey değildir. Bunların rüştiye mektebi haline getirilebilmesi, idâdi mezunlarından veya mahallerince bulunacak muallimlerin tayini hakkında neticesiz uygulamaların terkiyle eğitimin muktedir ellere emanet edilmesine, eksiklikleriyle beraber binaların tamamlanmasına ve öğrenci sayısı muallim sayısı arasında bir makul oranın bulunmasına bağlıdır. Vali, sözü öğretmenlerin maaşına getirmekte ve çarpıcı örneklerle bu konudaki görüşünü açıklamaktadır. Biraz okuma yazması olan

⁷³ Celal Bey, Erzurum valiliğinden (Mart 1910- Haziran 1911) sonra Edirne (Temmuz-Ekim 1911), Aydın (Aralık 1911-Ağustos 1912), Halep (Temmuz 1913-Haziran 1915), Konya (Haziran-Ekim 1915), Adana (Kasım 1919-Ağustos 1920) valiliklerinde bulunmuş, Dahiliye (Ekim-Aralık 1911) ve Ticaret Nazırlıklarını yürütmüştür (Ocak-Haziran 1913). Vekaleten İstanbul Şehreminliği (Temmuz 1921-Mart 1922) vazifesini de yapmıştır. Sinan Kunalalp, *Son Dönem Osmanlı Erkân ve Ricali (1839-1922)*, İsis, İstanbul, 1999, s. 30, 92. Valinin basılmış birçok eseri de mevcuttur. Bu eserleri ve şehremanetindeki faaliyetleri hakkında bkz., Osman Nuri Ergin, *İstanbul Şehreminleri*, haz, Ahmed Nezih Galitekin, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür İşleri Daire Başkanlığı Yayınları, İstanbul, 1996, s. 460-490.

kişiler, 400 kuruşla polis, 500 kuruşla mahkeme mübaşiri tayin edilmekte ve bu kişilerde polislikten komiserliğe, mübaşirlikten kâtipliğe yükselme ümitleri vardır. Hâlbuki muallimlik mesleğinde bir yükselme ümidi bulunmadığından rüştiyede hakkıyla ders verecek bir öğretmenin özellikle hayat pahalılığıyla meşhur olan Erzurum'da yedi-sekiz yüz kuruş maaştan düşük bir maaşla çalıştırılmayacağı doğaldır. Neticede bu mesele çözülmedikçe eskisi gibi idare-i maslahattan öteye geçilemeyeceği de açıktır. İbtidâi muallimlerine oranla biraz daha yüksek olan rüştiye öğretmenlerinin maaşı da valinin tespit ettiği gibi hayat şartlarına göre düşük bir seviyeyeydi. 1869 Maârif Nizamnâmesi'nde nispeten makul miktarlarda belirlenmiş olan rüştiye öğretmenlerinin maaşları, hemen hiçbir zaman uygulanmamıştır. Özellikle muallim-i evvellerin haricindekilerin aldığı maaşların geçim standardının altında tahakkuk ettiği görülmektedir.⁷⁴

Vali, okullar içerisinde en çok dikkate alınmaya değer olan ibtidâilerin kendi vilayetinde esasen mevcut olmadığına parmak basmaktadır. Gerçi ibtidâi mekteplerine ayrılan para⁷⁵ ile Vilâyet Maârif İdaresi yüz kadar okul için tahsisat ayırmıştır. Ancak maaşın düşük olması yüzünden çoğu okula muallim bulunamadığı için tahsisat harcanamamış ve senesi sonunda tasarruf sütununa nakledilmekten başka bir sonuç elde edilememiştir. Henüz açılmış olarak kabul edilmemesi gereken bu yüz ibtidâi mektebine karşılık, Erzurum Vilâyeti'nde okula muhtaç 2800 köy vardır. Vali, tükenmez bir servete sahip olup da bu köylerin hepsine okullar yapsak muallim bulamayacağımız için yine bir fayda elde edemeyeceğimiz doğaldır dedikten sonra bu durumu, mektebi olmayan böyle bir vilayete ibtidâi tedrisâtına boşuna dört müfettiş tayin edilmesinden beklenen faydayı anlamaktan acizim sözüyle eleştirmektedir.

Vali mütalaasının son kısımlarında Erzurum Vilâyeti'nde inşa masraflarının en az yarısının hükümet tarafından karşılanması gerektiğini aksi takdirde sadece müfettişlerin nasihatleriyle köy halkına okul yaptırılmayacağı hususunu dile getirmektedir. Boş hayallere kapılmaksızın imkânlar ölçüsünde ama gerçek manada mektep açılmasını istemekte, “Devr-i sâbıkda maârif istatistik ve salnâmelerinde munderiç olan mekâtüb gibi ismi var cismi yok şeyler olmasın” sözüyle de II. Abdülhamid dönemine gönderme yapmaktadır. Vali, ibtidâi mektepler için ne kadar çok verilebilirse o derece çok paraya ihtiyaç vardır şeklinde ifade etmekle, vilayetin bu husustaki ihtiyacının ne kadar büyük olduğunu altını çizmektedir. Daha sonra istek ve önerilerini sıralamaktadır. Her şeyden önce merkez dârümualliminin yatılıya dönüştürülmesini ve ibtidâi muallimliği maaşının en azından 300 kuruşa çıkarılmasını talep etmektedir. Son olarak kereste, kireç, çivi, usta yevmiyesi gibi nakit harcamalar devlet tarafından

⁷⁴ Somel, *age.*, s. 206, 207.

⁷⁵ Bu dönemde maarif bütçesinden ilk defa Osmanlı Devlet'indeki tüm ibtidâiler için toplam 100000 liralık bir ödenek ayrılmış ve bu da tüm vilayetlere dağıtılmıştır. Necdet Sakaoglu, *Osmanlı Eğitim Tarihi*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1991, s. 133; Ergün, *age.*, s. 194.

karşılandığı takdirde taş ve amele yevmiesini üstlenen köylerde okul yaptırılmakla işe başlanmasını önermektedir.

Müfettişin ve valinin vilayetteki bina, öğretmen ve müfredat meseleleri hakkındaki görüşleri ile 1887'de genel eğitim sorunlarını müzakere etmek için toplanan Maârif Komisyonu'nun kararlarının neredeyse aynı olması ilginçtir. Ali Haydar Bey'in başkanlığında toplanan bu kurul, vilayetlerden gelen bilgileri de değerlendirerek taşra ilköğretimiyle ilgili on bir maddeden oluşan önemli kararlar almıştır.⁷⁶ Ancak halen aynı sorunların yaşanması, bu kararların tam anlamıyla uygulanmadığının da açık bir göstergesidir.

Sonuç

Teftiş raporları ve valinin mütalaaları bize 1910'da Erzurum genelinde eğitimde büyük sorunların yaşandığını göstermektedir. Vilayette nüfusa oranla oldukça az miktarda okul bulunmaktadır. Bu okulların ise çoğu kendi binasından mahrum, gerek sıhhi şartlar gerekse araç gereç bakımından eğitim öğretime elverişsizdir. Özellikle kırsal bölgede okul neredeyse bulunmamaktadır. Binadan daha elzem mesele, öğretmen sıkıntısıdır. Şehir merkezleri dâhil birçok okulda öğrenci sayısına oranla öğretmen sayısı yetersizdir. Bununla birlikte mevcut öğretmenlerin çoğunun liyakatsiz olması eğitim kalitesini olumsuz etkileyen başlıca faktörler arasındadır. İlköğretim, darülmualimin mezunu olmayan, öğretmenlik yapabilecek formasyona sahip olmayan, çok düşük maaşlarla çalıştırılan öğretmenlerle yürütülmektedir. Dolayısıyla öteden beri Osmanlı devlet adamlarının üzerinde durduğu modern eğitim programları da devreye sokulamamaktadır. Diğer yandan bölgenin zor coğrafi koşulları da ilkokul eğitimini menfi olarak etkilemektedir. Yolu olmayan ve öncelikle bayındırlık hizmetlerine ihtiyacı bulunan dağlık bölgelerde okul sayısı yok denecek kadar azdır. Ekonomisi tarım ve hayvancılığa bağlı olan bölgede, fakirliğin de tesiriyle çocukların işgücünden faydalanılması, okulları sadece kış aylarında devam edilen kurumlar haline sokmuştur. Ayrıca devletin bilhassa ilkokul eğitimini halka yüklemesi olumsuz neticeler doğurmuştur. Yoksul olan bölge halkı, okul binalarının inşasını ve eğitim giderlerini karşılayamamıştır. Üstelik bu giderleri karşılamakta çekilen zorluklar, halkın eğitime karşı isteksiz olmasında etkili olmuştur. Bu isteksizlikte, eski müfredata bağlı eğitimin vilayette etkinliğini korumasının da payı vardır. Özellikle medrese eğitiminin yaygın olduğu bölgelerde halk, yeni müfredata sahip öğretime karşı mesafeli durmuştur. Her ne kadar 1860'lardan beri Osmanlı'da modern eğitim programları ve metotlarının uygulandığı ibtidailerin yaygınlaşmasına gayret edilmişse de bu teşebbüsün çok da başarılı olamadığı, Erzurum Vilâyeti örneğinde açıkça görülmektedir.

⁷⁶ Kodaman, *age.*, s. 81, 82.

Bu sorunlara karşılık talepler de bellidir: öğretmen açığının kapatılmasına yönelik olarak dârülmuallimînlerin açılması ve yatılı hale getirilmesi; yeni ibtidai ve rüştiye okullarının tesisi ve mevcutlarının düzenlenmesi; öğretmen maaşlarının makul bir seviyeye yükseltilmesi ve tüm bu ihtiyaçların karşılanabilmesi için de doğal olarak tahsisatın arttırılmasıdır. Zaten meselenin çözümü de burada düğümlenmektedir. Yeni hükümet ilk defa eğitim bütçesine ilkokul ödeneği koymakla ve sorunların tespiti ve çözümü için raporlar istemekle bu konuda bir atılım yapmak niyetinde olduğunu göstermiştir. Fakat devletin sadece Erzurum Vilâyeti'nin eğitim sorunlarının çözümlenebilmesi için gereken meblağı bile karşılayabilecek iktisadi güce sahip olmadığı da bir gerçektir. Kuşkusuz bu köklü sorunların çözümü için başta para olmak üzere kararlı bir eğitim siyasetine ve doğal olarak zamana ihtiyaç vardı. Ancak, İttihat ve Terakki idaresinde iç siyasi çekişmeler, mali sıkıntılar ve dış müdahalelerle artan Ermeni meselesi ve azınlıkların faaliyetleri gibi iç huzuru ve refahı engelleyen gelişmelerle beraber Balkan Savaşı ve ardından Birinci Dünya Savaşı yıkımlarının yaşanması, eğitim alanında yapılması hedeflenen tüm projeleri akamete uğratmıştır. Özellikle I. Dünya Savaşı ve Milli Mücadele esnasında Ermeni terörü ve Rus işgaliyle en ağır bedeli ödeyen Erzurum ve çevresinde eğitim öğretimle ilgili sorunlar daha da derinleşmiştir. Neticede 1910'da raporlarda belirlenmiş olan bölgenin eğitim sorunları, daha da büyüyerek Cumhuriyet'e devrolunmuştur.

Kaynaklar

Arşiv Belgesi

Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Maârif Nezâreti Kataloğu, Heyet-i Teftişye Fonu, MF.HTF 1/62.

Araştırmalar, Kitaplar ve Referanslar

- AKBAYAR Nuri (2003) *Osmanlı Yer Adları Sözlüğü*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul.
- AKYÜZ Yahya (1993) *Türk Eğitim Tarihi (Başlangıçtan 1993'e)*, 4. Baskı, Türk Koleji Yayınları, İstanbul.
- ALKAN Mehmet Ö. (2000) *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Modernleşme Sürecinde Eğitim İstatistikleri, 1839-1924, Tarihli İstatistikler Dizisi*, VI. Cilt, T.C. Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, Ankara.
- ATA Bahri (2009) Osmanlı İmparatorluğu Döneminde Bir Ders Araç ve Gereçleri Lojistik Merkezi: Maarif Kütüphanesi (1872-1895), *Tarihin Peşinde: Uluslar arası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Sayı 1, s. 27-36.
- AYDOĞAN Erdal (2005) *İttihat ve Terakki'nin Doğu Politikası 1908-1918*, Ötüken Neşriyat, İstanbul.

- AYTEKİN Halil (1991) *İttihad ve Terakki Dönemi Eğitim Yönetimi*, Gazi Eğitim Fakültesi Yayınları, Ankara.
- ERDEM Yasemin Tümer (2009) Osmanlı Eğitim Sisteminde Teftiş, *OTAM*, Sayı 26 (Güz), s.55-91.
- ERGİN Osman Nuri (1939) *Türkiye Maarif Tarihi*, Cilt II, Osmanbey Matbaası, İstanbul.
- ERGİN Osman Nuri (1996) *İstanbul Şebremileri*, Haz., Ahmed Nezih GALİTEKİN, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür İşleri Daire Başkanlığı Yayınları, İstanbul.
- ERGÜN Mustafa (1996) *II. Meşrutiyet Döneminde Eğitim Hareketleri (1908-1914)*, Ocak Yayınları, Ankara.
- ERGÜN Mustafa (1982) Hayrullah Efendi: Hayatı-Görüşleri-Çalışmaları, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, Cilt XXX, Sayı 1-2, s.7-36.
- GENÇOĞLU Mustafa (2012) Davud Şükrü'nün Notlarından Osmanlı'nın Işkodra Vilâyetindeki Eğitim Politikası (1870-1876), *III. Uluslararası Balkanlarda Türk Varlığı Sempozyumu*, 10-12 Mayıs 2012, Basılmamış Sempozyum Bildirisi, Manisa.
- HAYDAROĞLU İlknur Polat (1993) *Osmanlı İmparatorluğu'nda Yabancı Okullar*, Ocak Yayınları, Ankara.
- KARAL Enver Ziya (1988) *Osmanlı Tarihi*. VIII. Cilt, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara.
- KOCABAŞOĞLU Uygur (1985) Amerikan Okulları, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, Cilt II, İletişim Yayınları, İstanbul, s.495-500.
- KOÇER Hasan Ali (1991) *Türkiye'de Modern Eğitimin Doğuşu ve Gelişimi*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul.
- KODAMAN Bayram (1999) *Abdülhamit Devri Eğitim Sistemi*. 3. Baskı, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara.
- KRAMER J.H. (1964) "Râfızîler". *İslam Ansiklopedisi*, Cilt IX, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, s. 593.
- KUNERALP Sinan (1999) *Son Dönem Osmanlı Erkân ve Ricali (1839-1922)*, İsis, İstanbul.
- MAHMUD CEVAD (2001) *Maarif-i Umumiye Nezâreti, Tarihçe-i Teşkilat ve İcraatı – XIX. Asır Osmanlı Maarif Tarihi*, Haz., Taceddin Kayaoğlu, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara.
- NURDOĞAN Arzu M. (2005) *Osmanlı Modernleşme Sürecinde İlköğretim (1869-1922)*, Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yakınçağ Tarihi Anabilim Dalı, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul.
- NURDOĞAN Arzu M. (2009) II. Abdülhamid Döneminde Rumeli'de Maarifin Teftişi, *OTAM*, Sayı 26 (Güz), s.193-220.
- SAKAOĞLU Necdet (1991) *Osmanlı Eğitim Tarihi*, İletişim Yayınları, İstanbul.
- SEZEN Tahir (2006) *Osmanlı Yer Adları*, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Ankara.
- SEZER Ayten (1999) Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Misyonerlerin Türkiye'deki Eğitim ve Öğretim Faaliyetleri, *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi, Osmanlı Devleti'nin 700. Yılı Özel Sayısı*, Ankara, s. 169-183.

SHAW S.J. ve Ezel Kural Shaw (1994) *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye*, Çev., Mehmet Harmancı, Cilt II, 2. Baskı, E Yayınları, İstanbul.

SOMEL Selçuk Akşın (2010) *Osmanlı'da Eğitimin Modernleşmesi (1839-1908)*, Çev. Osman Yener, İletişim Yayınları, İstanbul.

SU Kamil (1974) *Türk Eğitiminde Teftişin Yeri ve Önemi*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul.

TEMİZYÜREK Fahri (1999) *Selim Sâbit Efendi ve Usûl-i Cedit Hareketi İçerisindeki Yeri*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara.

TÜRKİYE'DE MESKUN YERLER KILAVUZU (1946) T.C. İçişleri Bakanlığı Yayınları, Ankara.

UNAT Faik Reşit (1964) *Türkiye Eğitim Sisteminin Gelişmesine Tarihi Bir Bakış*, Milli Eğitim Basımevi, Ankara.

Haritalar

Harita Genel Müdürlüğü (1952) 1:200000 ölçekli, Kığı, Hınıs, Hasankale, Oltu, Rize, Artvin, Karaköse paftaları.

Harita Genel Komutanlığı (1995) 1:100000 ölçekli, F46, F47, G46, G47, H45, H46, H47, I43, I44, I45, I46, I49, I50, J44, J45, J 47, J48, J49 numaralı paftalar.

Tablo 1: Teftiş Raporlarında Erzurum Vilâyeti Kazalarının Nüfusları

	Toplam Nüfus	Müslüman		Ermeni		Protestan		Katolik		Rum	
		Erkek	Kadın	Erkek	Kadın	Erkek	Kadın	Erkek	Kadın	Erkek	Kadın
Kığı	47312	18358	14679	7769	5553	507	446				
Hınıs	32382	14507	9819	3995	3654	195	212				
Tortum	26999	13516	12356	232	245			285	365		
Keskim	40509	17256	17451	402	404			2436	2527	14	19
İspir	38736	19272	17253	1109	1102						
Karakilise	Resmi:23000 Tahmini: 40000										
Erzincan Livası											

Tablo 2: Raporlara Göre Okul Sayısı

	Köy Adeti	Kaza merkezinde				Nahiye ve Köylerinde		
		Müslim	Gayr-i Müslim	İbtidai	Rüştiye	Müslim	Gayr-i Müslim	İbtidai
		İbtidai	Rüştiye			İbtidai	Rüştiye	

Kığı	218	1	1			4		4
Hınıs	244	1	1			3		2
Tortum	61	1				2		
Keskim	71	1	1			5		1
İspir	133	1		1		5		
Karakilise	Belirtilmemiş	1	1	1		2		
Erzincan Livası	Belirtilmemiş	6	1			4		

*Bazı Osmanlı Gazetelerinde Siyasal Reklam ve Propaganda (1908-1918)**

Mehmet KAYA - Niğde Üniversitesi

Sinem SİKLON - Kocaeli Üniversitesi

KAYA, Mehmet; SİKLON, Sinem, Bazı Osmanlı Gazetelerinde Siyasal Reklam ve Propaganda (1908 – 1918). CTAD, Yıl 8, Sayı 16 (Güz 2012), s. 61-73.

Siyasal yaşamın çeşitli yönlerinde medyanın önemli bir rolü vardır. Bu rolün siyasal yaşamın şekillenmesinde, propaganda ve kitlelere ulaşmasında göz ardı edilemeyecek bir etkisi söz konusudur. Medyanın bir parçası olan gazeteler de liderlerin halka ulaşmasında önemli bir işlev görmektedirler. Osmanlı Devleti'nin siyasal yapısında da dönemin basınının önemli bir rol üstlendiği görülmektedir. İkinci Meşrutiyet'le birlikte basın üzerindeki baskıların bir ölçüde azalması, siyasal yaşamda basının ve özellikle de periyodik aralıklarla çıkan gazetelerin katkısı büyüktür. Çalışmada, bu anlamda İkinci Meşrutiyet döneminden devletin son dönemlerinde geçen sürede, bazı gazetelerde yer alan siyasal reklamlar üzerinde durulacaktır.

Konunun işlenişinde, 1908-1918 yılları arasındaki gazetelerin iktidar ve muhalefet tarafında yer alışı yanında, bağımsız bir yapıya sahip olmaları da dikkate alınmıştır. Örnekleme yapılmış, belirtilen niteliklere göre gazeteler seçilmiştir. Siyasi yelpazenin çeşitli yönlerini yansıtmaları bakımından seçilen gazeteler, daha geçerli sonuçlara varabilmek açısından önem taşımaktadır. Bu anlamda; Tanin (İttihat Terakki Fırkası), Alemdar (Hürriyet ve İtilaf Fırkası), Tanzimat (aşırı sol), İkdam (ılımlı muhalefet), Yeni Gazete (bağımsız olmakla birlikte muhalefete yakın), Sabah (bağımsız, fakat hükümete yakın) gazeteleri seçilmiştir. Çalışmada; gazetelerde yer alan siyasal reklamlar ele alınmış, bu reklamların görselliği ve halka ulaşmadaki etkileri irdelenmeye çalışılmıştır. On yıllık süreçte siyasi partilerin halka vermek istedikleri mesajlar, gazete sütunlarına yansıyan reklamlarla ele alınmıştır.

Anahtar Sözcükler: Reklam, Türkiye'de Siyasal Reklam, Propaganda, Osmanlı, Basın

* Bu çalışma, 14-16 Aralık 2011 tarihleri arasında Ortadoğu Teknik Üniversitesi'nde düzenlenen 12. Ulusal Sosyal Bilimler Kongresi'nde sunulan bildirinin genişletilmiş ve eklemeler yapılmış son halidir.

KAYA, Mehmet; SİKLON, Sinem, Political Advertising and Propaganda on Various Ottoman Newspapers (1908-1918). CTAD, Year 8, Issue 16 (Fall 2012), p. 61-73.

The media plays a crucial role in some aspects of the politics. This role has an unneglectable influence on dynamics of the political life, particularly in terms of propaganda and communication with the public masses. Newspapers as a part of media is of special function for the leaders to get through the public. It could be seen that the press played crucial role in the political structure of the Ottoman State. For its particulars, the periodicals made serious contribution to the decrease in the pressure on the media in the Second Constitutional Era, simply II. Mesrutiyet. Thus, this study deals with the political advertisements published on some newspapers from the Second Constitutional Era till the end of the state.

Methodologically the samples were selected according to their stance to the government and their dependence on the pro-government figures in order to reflect wide aspects of the politics and reach more reliable results. In this respect, the selected newspapers and their stance are as follows: Tanin (belongs to the Union and Progress Party, pro-government), Alemdar (belongs to Freedom and Accord Party, the opposition), Tanzimat (extreme left), İkdâm (moderate opposition), Yeni Gazete (independent in an opposition line) and Sabah (independent in a pro-government line). This study mainly deals with the messages of the political parties addressed to the society through political ads on the aforementioned newspapers and their visual effects in reaching the society in a ten year period (1908-1918)

Keywords: Advertising, Political Advertising in Turkey, Propaganda, Ottoman, Press

Giriş

Meşrutiyet basınıni ele almadan önce, Osmanlı Devleti sınırları içinde çıkan ilk gazetelerden kısaca söz etmek gerekir. İlk Türkçe gazetenin yaygın görüşle, 11 Kasım 1831'de yayımlanan *Takvim-i Vekayi* olduğu bilinmektedir. Ancak, Mısır Valisi Kavalalı Mehmet Ali Paşa tarafından 20 Kasım 1828'de, Kahire'de çıkarılan *Vakayi-yi Mısriye* gazetesi ilk Türkçe-Arapça gazete olma özelliğini taşımaktadır.¹ Gazetede yer alan haberler, Türkçe-Arapça olup, haftalık yayımlanmaktaydı. İlk sayıda gazetenin çıkış nedeni tarım, endüstri ve diğer alanlardaki gelişmelerin izlenmesi, toplumun bilgilendirilmesi, yeniliklerin uygulanması olduğu belirtilmekteydi. Böylece gazete, değişimleri daha geniş kitlelere anlatarak, yeni yönetimin propagandasını yapmayı amaçlamaktaydı.²

Türkiye sınırları içinde yayımlanan ilk Türkçe gazete ise *Takvim-i Vekayi* olmuştur. Devlet yönetiminde yenilikler yapılması için büyük çabalar harcayan

¹ Orhan Koloğlu, *Osmanlı'dan 21. Yüzyıla Basın Tarihi*, İstanbul, 2006, s. 15-16.

² Orhan Koloğlu, *İlk Gazete İlk Polemik: Vakayi-yi Mısriye Takvimi Vakayi Çekişmesi*, Ankara, 1989, s. 27.

II. Mahmut'un bu yöndeki en önemli faaliyetlerinden biri, ilk Türkçe gazete Takvim-i Vekayi'nin yayınlanmasını sağlamak olmuştur. Gazeteyi yayınlamak ve yönetmek üzere Takvimhane Nezareti'ni kuran II. Mahmut, gazetenin adını da Takvim-i Vekayi olarak bizzat kendisi koymuştur.

Gazetenin ilk sayısında, yayınlanış amacı; *“Eskiden vak'a-nüvis denen resmî tarih yazarları, kendi çağlarının önemli olaylarını kaleme alsalar da, bunlar ancak 20-30 yıl sonra bastırılıp dağıtılırdı. Halk gerçekleri zamanında öğrenemediği için de olaylar yanlış yorumlanır ve bunun devlete zararları olurdu. Gazete, bütün bunları önleyerek, iç ve dış olayları zamanında duyurmak”* şeklinde belirtilmekteydi.³

İlk resmî gazetenin ardından özel sermayenin girişiyle *Ceride-yi Havadis* çıkarılmıştır. Bu gazetenin yayınlanış hikâyesi oldukça ilginçtir. İngiliz Gazetesi Morning Herald'in muhabiri olan William Churchill, Kadıköy'de özel izinle avlanırken, Defterhane kâtiplerinden Necati Efendi'nin oğlunu yaralamıştır. Churchill'in bu olay nedeniyle tutuklanması, Batılı devletler tarafından Osmanlı Devleti'nin aleyhine bir koz olarak kullanılmıştır. Neticede bir dizi siyasal gelişmeler sonucunda, Churchill serbest bırakılmış, Hariciye Nazırı Akif Paşa görevden alınmıştır. Olayın kapatılması karşılığında Churchill'e bir pırlantalı nişan, 10 bin kantarlık zeytinyağı ihracı için ferman ve Türkçe gazete yayınlama imtiyazı verilmiştir. Zeytinyağı ihracı, fermanını bir Rus tüccara 350 bin kuruş karşılığında satan Churchill, Akif Paşa'nın yeniden Dâhiliye Nazırlığı'na getirilmesi nedeniyle gazeteyi çıkarmaya cesaret edememiştir. Akif Paşa'nın, dört yıl sonra görevinden ayrılması üzerine, bir basımevi kurarak hazırlıklara başlayan Churchill, 31 Temmuz 1840 yılında *Ceride-yi Havadis*'i yayınlamaya başlamıştır. İlk günlerde hiç satılmadığı için gazetenin ilk üç sayısı bedava dağıtılmıştır. Churchill, hükümete baskı yaparak, gazetesine ayda 2 bin 500 kuruş yardım yapılmasını sağlamıştır. Neticede gazete devlet yardımıyla birlikte yarı resmî nitelik kazanmıştır. Yabancı ülkelerde muhabir bulunduran gazetede dış haberlere büyük önem verilmiş, haberler iç ve dış olmak üzere iki bölüm halinde yayınlanmıştır. Kırım Savaşı'na muhabir gönderen gazeteye, savaş haberlerini ilk elden yayınlanmasıyla okuyucuların ilgisi artmıştır. Savaş haberleri, Ruzname-i Ceride-i Havadis adında tek sayfalık özel ek olarak yayınlanmıştır. William Churchill'in ölümünden sonra gazeteyi oğlu Alfred Churchill yönetmiştir. Churchill, *Ceride-i Havadis*'i kapatarak, Ruzname'yi yayınlamaya başlamıştır. Tercüman-ı Ahval'in yayın hayatına başlamasıyla basın tarihimizin ilk rekabet ortamı oluşmuş, güçlü bir gazeteci-yazar kadrosuna sahip olan Tercüman-ı Ahval, *Ceride-i Havadis*'i gölgede bırakmıştır. *Ceride-i Havadis* zamanla önemini kaybetmiş ve kapanmıştır.

³ Hıfzı Topuz, *II. Mahmut'tan Holdinglere Türk Basın Tarihi*, İstanbul, 2003, s. 15.

II. Meşrutiyet Öncesi Basın

Takvim-i Vekayî'nin resmî, Ceride-i Havadis'in de yarı resmi niteliğe sahip olması sebebiyle, birçok gazeteci Türk basın tarihinin başlangıcı olarak, özel teşebbüsün ürünü olan Tercüman-ı Ahval'i kabul etmektedir.⁴ Tercüman-ı Ahval'in yayınlanması hem gazetecilik, hem de edebiyat ve kültür tarihinin dönüm noktası kabul edilmektedir. Türk gazetecilerinin ustası sayılan Ağâh Efendi, hazineden yardım almadan 21 Ekim 1860 tarihinde Tercüman-ı Ahval gazetesini yayınlamaya başlamıştır. Fikir gazeteciliğinde çığır açan, kadrosunda ünlü edebiyatçıları barındıran bu gazetenin yayın hayatına girdiği yıllarda, ülke siyasî olaylar bakımından hareketli günler yaşanmaktaydı. Bu nedenle Tercüman-ı Ahval, fikir gazeteciliği niteliğiyle okurlardan yoğun ilgi görmekteydi. Gazetede Şinasi'nin, Ahmet Vefik Paşa'nın ve Namık Kemal'in makaleleri yayınlanmaktaydı. İmzalı ilk başyazı, ilk siyasî eleştiri yazısının yanında, Şinasi'nin "Şair Evlenmesi" adlı manzum oyunu basın tarihimizin ilk tefrikası olarak Tercüman-ı Ahval'de yer almıştır. Yazı zenginliğine ve sayfa düzenine büyük önem verilen gazetede, iç ve dış haberlerin yanı sıra, resmî haberlere, tüzüklere, antlaşmalara, piyasa-borsa haberlerine ve halkın ilgisini çekecek inceleme yazılarına yer verilmekteydi. Tercüman-ı Ahval, yayın hayatına 5 yıl devam etmiş, 11 Mart 1866 tarihinde kapanmıştır.

1862'de Tercüman-ı Ahval'den ayrılan Şinasi'nin çıkardığı Tasvir-i Efkâr gazetesinde yer alan, özgürlükler lehindeki ve hükümetin politikasını eleştiren yorumlar ve imalı haberler devlette kaygı uyandırmış, bu da 1864'te Matbuat Nizamnamesi'nin yayınlanmasındaki temel siyasal sebebi oluşturmuştur.⁵ Şinasi, Tasvir-i Efkâr'da, ilk kez ulus kavramını kullanmış, kamuoyunun önemini açıkça belirtmiş, devleti ulusun temsilcisi olarak işleri yöneten ve ulusun refahı için çalışan bir kurum olarak nitelemiştir.⁶

Gazete çıkarmak isteyenlerin izin almasını düzenleyen 25 Kasım 1864 tarihli Matbuat Nizamnamesi'yle basın özgürlüğüne ilk kısıtlama da getirilmiştir. Gazete çıkarmayı hükümetten alınacak izne bağlayan, hükümete gazete kapatma yetkisi veren bu nizamnameyle Tanzimat döneminde on iki gazete, ya süreli olarak kapatılmış, ya da sürekli olarak yayınlanması yasaklanmıştır. Bazıları yurt dışında yayınlanan, sayıları ona ulaşan gazetelere 1876'da ilk sansür uygulanmış, Ziya Paşa, Ebuzziya Tevfik, Ali Suavi ve Ahmet Mithat Efendi siyasal rejime yönelttikleri eleştiriler sonucu sürgüne gönderilmişlerdir.⁷ Basın için rahat bir dönemden sansür sürecine geçiş başlamış ve İstibdat Dönemi olarak adlandırılan 1878-1908 yılları arasında kısıtlamalar artmıştır. Basın sansürü,

⁴ Topuz, *age.*, s. 19.

⁵ Refik Ertuğ, *Basın ve Yayın Hareketleri Tarihi*, İstanbul, 1959, s. 181-182.

⁶ Nuri İnuğur, *Basın ve Yayın Tarihi*, İstanbul, 1982, s. 184.

⁷ <http://dergiler.ankara.edu.tr/dergiler/45/809/10292.pdf>, Erişim Tarihi, 31.08.2011.

kitapların yakılması, gazetelerin kapatılması, jurnalcılığın özendirilmesi, yabancı basının satın alınması ve yabancı ülkelerle haberleşmenin engellenmesi gibi uygulamalar basın üzerindeki yasaklamaların çeşitli veçhelerini oluşturmuştur.⁸

Bu kısıtlamaların tipik örnekleri ise 1881'den itibaren sansürün şiddetinin artmasıyla daha fazla görülmeye başlamıştır. Nitekim Sabah gazetesi başyazarı Şemsettin Sami'nin yazıları sansür edilmiş, gazetede sansürlenен yazılarının yerleri dünyada ilk kez, beyaz bırakılmıştır. II. Abdülhamit'in bir başka kayda değer yasağı da gazetelerde tahttan indirme, savuşturma, anayasa, özgürlük, vatan, eşitlik, Bosna, Hersek, Girit, Kıbrıs, Makedonya, Yıldız, büyük burun, Murat, istibdat, uluslararası, veliaht, cumhuriyet, milletvekilleri, ayan azası, bomba, Mithat Paşa, Kemal Bey, devrim, grev, suikast, ihtilal, anarşi, sosyalizm, dinamit, infilak ve kargaşalık sözcüklerinin kullanılmasını yasaklamasıdır. V. Murat'ın çıkardığı afla sayıları onu aşan gazeteler, II. Abdülhamit'in tahta geçmesiyle Sabah, Tercüman-ı Hakikat, Türk Gazetesi, İkdam ve Mizan ile sınırlı kalmıştır.⁹

1908-1913 yılları arası basın tarihinde genişleme dönemi olarak adlandırılmaktadır. Genişleme dönemi öncesi parlamenter siyasal yaşamı ve buna bağlı olarak basın özgürlüğünü savundukları için yurt dışına kaçan veya sürülen aydınlar, Yeni Osmanlıların bir uzantısı olarak Balkanlar'da İttihat ve Terakki Komitesi'nde örgütlenmişlerdir. Bunun üzerine İttihatçılardan gelen bir karşı girişim ile Mahmut Şevket Paşa komutasındaki Hareket Ordusu, "31 Mart Vakası" olarak bilinen dinci ayaklanmayı bastırmış ve II. Abdülhamit, 28 Nisan 1909'da tahttan indirilerek, Selanik'e sürgüne gönderilmiştir.

II. Meşrutiyet Dönemi Basını

24 Temmuz 1908'de, II. Meşrutiyet ilan edilerek, 1876 Anayasası'na göre seçimlerin yapılacağı belirtilmiştir. Gazeteciler, aynı gün Sirkeci Garı'nın karşısında toplanarak, sansür memurlarını gazetelere sokmama ve sabaha kadar görev başında kalma kararı almışlardır.¹⁰ Osmanlı Matbuat Cemiyeti Derneği'nin temelleri de bu toplantıda atılmıştır. 25 Temmuz 1908 sabahı gazeteler, uzun yıllar sonra ilk kez sansürsüz çıkmıştır. Sansürün kaldırıldığı 24 Temmuz günü, Cumhuriyet'in ilanından sonra Basın Bayramı olarak kabul edilmiştir.¹¹

II. Meşrutiyetle gelen yeni dönemin en önemli özelliği, gazete ve dergi sayısında yaşanan artıştır. Bununla birlikte gazetelerin ve dergilerin birçoğu, yeterli okuyucu kitlesi ve gerekli bilgi birikimi olmadığı için uzun ömürlü olamamış, birkaç sayıdan sonra yayın hayatından çekilmişlerdir. II. Meşrutiyet

⁸ Niyazi Ahmet Banoğlu, *Basın Tarihimizin Ak ve Kara Günleri*, İstanbul, 1960, s. 5.

⁹ İnuğur, *age.*, s. 249.

¹⁰ Ahmet Emin Yalman, *Gördüklerim Geçirdiklerim*, Cilt I, 1888-1912, İstanbul, 1997, s. 62.

¹¹ Topuz, *age.*, s. 82.

ilan edildiğinde, İstanbul'da günlük dört gazete yayımlanmaktaydı. Türk basınında yeni başlayan dönemle ilk iki ay içinde iki yüzün üzerinde gazete yayınlandı. Çok satan gazetelerin tirajları iki binden beş bine yükseldi.¹² Bu gazete furyası içinde en önemlileri şunlardır;¹³

Tanin (Çınlama): Hüseyin Cahit Yalçın, Tevfik Fikret ve Hüseyin Kazım tarafından yayınlanmıştır. İttihatçıların yayın organı sayılmaktadır. 31 Mart olayında isyancılar tarafından saldırılarak yağmalanmıştır.

Mizan: İttihatçılara karşı yayın yapan gazeteler arasındaydı.

Serbestî (Özgürlük): Mevlanzade Rifat tarafından yayınlanmaya başlanmıştır. İttihatçılar, 1909 yılında gazetenin başyazarı Hasan Fehmi'yi öldürtmüşlerdir.

Şûrâ-yı Ümmet: İttihatçıların yayın organıydı. 31 Mart olayında yağmalanmıştır.

Volkan: 31 Mart olayını düzenleyen Derviş Vahdeti'nin yönetiminde çıkan eski düzenin devamından yana olan bir gazeteydi.

Tercüman: Ahmet Mithat Efendi'nin 1878'de kurduğu gazete, Meşrutiyet ortamında tarafsızlığını sürdürmeye çalışmaktaydı.

Dinî gazete ve dergiler: Bunların başında Sırat-ı Müstakim (Doğru Yol) gelir. Bu gazeteyi Mehmet Akif yönetiyordu. Bir süre sonra Sebîl-i Reşat yayımlandı. Sadâ-yı Dîn, Tarîk-i Hidâyet, Medrese ve İlmiye adlı dergiler de çıkarıldı.

Edebiyat ve düşünce dergileri: Genç Kalemler (Ömer Seyfettin, Aka Gündüz, Emin Bülent, Ali Canip, Ziya Gökalp), Yeni Mecmua (Ziya Gökalp, Refik Halit, Ömer Seyfettin), Türk Yurdu (Türk Ocakları yönetiminde çıkan dergi), İttihat (Abdullah Cevdet), Mahasin (Mehmet Rauf), Musavver Muhit (Faik Sabri Duran)

Siyasal Reklam ve Propagandanın Tanımı ve İlişkisi

Seçim dönemlerinin vazgeçilmez araçlarından biri olan siyasal reklam, aday ya da parti tarafından medyadan yer ve zaman satın alınarak, seçmenlerin tutum ve davranışlarını söz konusu aday veya parti lehine oluşturmak amacıyla geliştirilen mesajların hazırlanması ve yayınlanması ile ilgili bir siyasal kampanya, iletişim faaliyeti olarak tanımlanmaktadır.¹⁴

¹² Server İskit, *Türkiye'de Matbuat Rejimleri*, İstanbul, 1939, s. 76.

¹³ Topuz, *age.*, s. 83.

¹⁴ Çeşitli siyasal reklam tanımları için bkz Ferruh Uztuğ, *Siyasal Marka Seçim Kampanyaları ve Aday İmajı*, Ankara, 1999, s. 122; Lynda Lee Kaid, "Political Advertising", Dan Nimmo, Keith R. Sanders (Der.) *Handbook of Political Communication*, London, 1981, pp. 260; Michel Bongrand, *Politikada Pazarlama*, Çev. Fatoş Ersoy, İstanbul, 1992, s. 17.

Siyasal reklamcılık "bir siyasal adayın, kuruluşun ya da görüşün toplumda etkinlik kazanmasını sağlamak amacıyla yürütülen ve ticarî reklamcılık yöntemleriyle çalışan çabalar" olarak ifade edilmektedir.¹⁵

Siyasal reklamcılık faaliyetleriyle mümkün olan en kısa sürede zihinsel ve duygusal etkide bulunulmak istenmektedir.¹⁶ Siyasal pazarlama ile çoğu kez tefriki güç olan siyasal reklam, siyasal pazarlama içinde seçmenlerin siyasal partiler ve adaylar hakkında bilgilendirilmesi, algılamalarının geliştirilmesi ve diğer parti veya adaylardan farkındalık oluşturmaları için kullanılan önemli bir araçtır.¹⁷

Siyasal partilerin ve siyasetçilerin, seçmenlerin siyasal inançlarını, tutumlarını veya davranışlarını etkilemek için kullandıkları yöntemler bütününe verilen isim olan *siyasal propaganda*, kitle iletişim araçları kullanılarak seçim kampanyalarında uygulanmaya başlanması üzerine, reklamcılar tarafından siyasal reklam olarak adlandırılmaya başlanmıştır. Siyasal reklam ve propaganda arasındaki fark, sadece kitle iletişim araçlarının kullanılmasından kaynaklanmaktadır.¹⁸

Kitle iletişim araçlarından doğan farka göre; propagandanın tanımı en geniş anlamıyla, tüm iletişimi, eğitimi ve tanıtımı kapsayan fikir ve düşünceleri etkilemek amacıyla yapılan bir girişimi ifade etmektedir.¹⁹ Fakat daha dar bir kapsamda tanımlandığında, propaganda, toplumu etkilemek amacıyla simgeler ve semboller aracılığıyla bireylerin ve grupların inançlarını, tutumlarını ya da eylemlerini etkileme yönündeki sistemli gayretlerin tümüne verilen addır.²⁰

Bütün bu açıklamalara ve tanımlara göre siyasal reklamın ve propagandanın ilişkisi şu şekilde belirtilebilir; Reklam ve propaganda birbirine yardımcıdır. Hem propagandada, hem de reklamda kullanılan yöntemler oldukça fazladır. Reklamın karşılığı "inanç açıklaması", fabrika markasının karşılığı simge, tecim sloganın karşılığı siyasî slogandır. Propagandanın daha çok reklamın buluşlarından ve başarılarından yararlandığı, halkın hoşuna gideceğini umduğu bir biçimi kopya ettiğini düşünmek yanlış değildir. Yeni propaganda fikrini

¹⁵ Aysel Aziz, *Siyasal İletişim*, Ankara, 2007, s. 120.

¹⁶ L. Shles, "Issue Content and Legitimacy in 1998 Televised Political Advertising: Hubris and Synecdoche in Promoting Presidential Candidates", Frank Biocca (Ed.), *Television and Political Advertising*, Vol. 1; Psychological Processes, New Jersey; Lawrence Erlbaum Associates, 1991, pp. 132.

¹⁷ M. Emin İnal ve Özgür Karabağ, "29 Mart 2009 Yerel Seçimlerinde Siyasal Partilerin Niçinde Yerel Basınında Yer Alan Reklamlarının Karşılaştırmalı Analizi", *Niğde Üniversitesi İİBF Dergisi*, C.III, S.1, s. 41-56.

¹⁸ Arsev Bektaş, *Siyasal Propaganda Tarihsel Evrimi ve Demokratik Toplumdaki Uygulamaları*, İstanbul 2002, s. 227-228.

¹⁹ William Albig, *Modern Public Opinion*, NewYork, 1956, s. 302.

²⁰ R.K.Merton, *Social Theory and Social Structure*, Glence, 1949, s. 265; Albig, *age.*, s. 302; Marbury Bladen Ogle, *Public Opinion and Political Dynamics*, Boston, 1950, s. 224.

benimseyip uygulayanlar için siyasal reklam etkili bir yöntem olarak ortaya çıkmış, politik propaganda kolu da, siyasal reklamla birlikteliğini sürdürmüştür.²¹

Ülkemizde siyasal mesajların aktarımını sağlayan radyo, televizyon ve yazılı basın araçlarından, belirli dönemlere kadar yeterli ölçüde yararlanılamamıştır.²² Türkiye’de çok partili siyasal yaşama geçiş ile birlikte gerçek anlamda bir siyasal rekabetin ortaya çıkması, hiç kuşkusuz seçim kampanyalarının ve buna bağlı iletişim çabalarının yapısını değiştirmiştir. Yönetenler, yönetime aday olanlar, yönetilenler arasındaki iletişimin, ülkemizde uzmanlaşma sürecine girmesi uzun bir zaman almıştır.²³

Bazı Osmanlı Gazetelerinde Siyasal Reklam ve Propaganda

Türkiye’de, siyasal reklam faaliyetleri, 1908-1918 dönemleri arasında, belli belirsiz bir şekilde, reklam ve propaganda karışık ve birbirinin içine geçmiş olarak görülmektedir. Birbiri içine geçmiş reklam ve propaganda, gizli bir siyasal iletişim aracı olarak düşünülebilir.

Meşrutiyet ortamı ile birlikte, matbuatta, siyasal reklam ve propaganda faaliyetlerine iktidarı elinde bulunduran İttihat ve Terakki Fırkası’nın izin verdiği ölçüde küçük bilgiler olarak yer verildiği görülmektedir. Tek güç haline gelip, muhalefeti sindiren İttihat ve Terakki, kendi propagandasını taraftarı olan gazeteler vasıtasıyla yürütmektedir. Fırka programı, izlenen siyasal yöntem ve dönemin olaylarına karşı fırkanın bakış açısı, köşe yazarları tarafından uzun makaleler halinde ele alınmıştır. Burada üzerinde durulmak istenen nokta, gazete sütunlarında yer alan reklam ve propaganda karışımı haberler olacaktır. Dönemin basın hayatı göz önüne alındığında muhalefetin propagandasını işleyebileceği bir gazetenin yayın hayatını sürdürmesi mümkün olamadığından, en azından buna yönelik haberlerin sansüre uğrayıp, yerlerinin boş bırakılmasından dolayı, eldeki bilgiler İttihat ve Terakki yönetimini destekleyici niteliktedir. Propaganda örneği sayılabilecek bazı haberlere Tanin gazetesinde rastlanmaktadır.

İttihat ve Terakki Fırkası Selanik merkezinin yayınladığı bildiride Meşrutiyetin millet için gerekli olduğu, milletin namus ve haysiyetinin cemiyet tarafından karşılanacağı, bu yönde hükümetin üzerine düşeni yapacağı belirtilmekteydi.²⁴

²¹ Jean Marie Domenach, *Politika ve Propaganda*, Çev. Tahsin Yücel, İstanbul, 1995, s. 50.

²² Oya Tokgöz, “Siyasal Haberleşme ve TRT’nin Rolü”, *Ankara Üniversitesi, B.Y.Y.O Yıllığı 1974/1976*, Ankara, 1977, s. 86.

²³ Uztuğ, *age*, s. 25.

²⁴ *Tanin*, Nr.3, 6 Recep 1326.(4 Ağustos 1908)

Meşrutiyetin ilanını müteakiben, 13 Recep 1326 (11 Ağustos 1908)'da, İttihat ve Terakki Fırkası adına iane toplayan kişilere karşı cemiyet kendini savunmak amacıyla gazetede durumu açıklayan bir ilan yayınlatmıştır.

Bu ilan

Ba'zı kimseler Osmanlı Terakkî ve İttihat Cemiyeti adına kendilerine bir sıfat-ı mahsûsa vererek, bir takım zevâta müracâ'at etmekte olduklarını haber aldık. Bu âdemlerin cemiyetle hiçbir münâsebeti olmayıp, cemiyet nâmına verilecek i'ânât için Osmanlı İttihat ve Terakkî Cemiyetinin itimadnâmesini bâmil bir beyet-i mahsûsası bulunduğu ve bu beyet i'âne verecek zevâtın esâmisiyle mikdâr-ı i'ânâtı kayda me'mûr olup i'ânelerin ashâbı tarafından cemiyet nâmına doğrudan doğruya Osmanlı Bankasına teslim olunarak makbûzları cemiyete alınacağı beyân olunur şeklindedir.

İlanda görüldüğü üzere bazı kişiler İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin adını kullanarak para toplamaktaydılar. İttihat ve Terakki'nin yönetime geçmesiyle cemiyetin bilgisi dışında böyle bir harekete girişilmesi karşısında gereken tepki Tanin gazetesine verilen ilanla dile getirilmiştir. Bu ilanda aynı zamanda gizli bir propaganda örneği gözlenmektedir. Halk nazarında fırkanın böyle gizli bir harekete kalkışmayacağı düşüncesinin yanında, cemiyetin itibar ve haysiyetinin de en üst düzeyde tutulması amaçlanmaktaydı. Yeni iktidara gelen bir partinin muhalefet tarafından böyle noktalar kullanılarak, aleyhte propaganda yapılmasının önünün alınması da düşünülmüş olmalıdır.²⁵

İttihat ve Terakki Fırkası yönetimi kendi hakkında yer alan haberleri yakından takip etmekteydi. Meşrutiyetin ilanının ilk günlerinde bazı muhalif gazetelerde kendisi hakkında yayınlanan asılsız haberleri kendine yakın olan Tanin gazetesinde tekzip etmekteydi. Bu haberlerden biri Tan gazetesinde yer almaktaydı. Tan gazetesinin 25 Ağustos 1908 tarihli sayısında, İttihat ve Terakki Cemiyeti yöneticilerinden Cemal ve Necip Beylerin padişahla görüştüklerine dair bir haberin yayınlanması üzerine, cemiyet böyle bir görüşmenin gerçekleşmediğine dair Tanin'de bir tekzip yazısı yayınladı. Bu yazıda, söz konusu iki kişinin padişahla görüşmediği vurgulanmakta, böyle bir ifadenin cemiyetin oluşturduğu esasa aykırı olduğu belirtilmekteydi.²⁶

Bu iki yazının ifade ettiği ve vurgulanması gereken bir yönü daha vardır. Cemiyet, Temmuz 1908 hareketiyle Meşrutiyet'i getirip, kendi yönetimini sağlamlaştırmak istemekte ise de, ihtilalin bu ilk günlerinde muhalefeti de kendine karşı kışkırtacak davranışlardan uzak durmaya çalışmaktaydı. Bir yıldan daha az bir süre sonra, İstanbul'u işgal edilip, bir ayaklanma çıkartılması sonucu ortaya çıkan durum cemiyetin varlığını tehdit etmesi bakımından önemlidir.

Cemiyetin Anadolu'daki izlerini de görebilmek mümkündür. Konya'da Meşrutiyetin ilanından sonra yayınlanmaya başlanan Anadolu gazetesi, İttihat ve

²⁵ Tanin, Nr. 9, 13 Recep 1326 (11 Ağustos 1908).

²⁶ Tanin, Nr. 26, 6 Şaban 1326 (3 Eylül 1908).

Terakki Fırkası'nın açıkça propagandasını yapmakta, cemiyete ait haberlere yer vermekteydi. İttihat ve Terakki Fırkası'nın Orta Anadolu'da, çalışmalarını daha iyi anlatmak istediği gazetenin ikinci sayısında açıkça görülmektedir. Haftada üç defa yayınlanan gazetenin Meşrutiyet ve cemiyet taraftarı olduğu açıkça belirtilmekteydi. Cemiyetin Edirne şubesi yönetim kurulu üyelerinden Kaymakam Galip Bey'in Konya'yı ziyaretinden övgüyle bahsedilmesi cemiyetin propagandasına bakımından örnek gösterilebilir.²⁷

Meşrutiyet döneminin harareti savunucuları arasında Necm-i Terakki'yi de belirtmek gerekir. Haftada bir sayı olarak, Perşembe günleri yayınlanan gazete, Meşrutiyet'in önemli savunucusu olarak büyük puntolarla propaganda çalışması olarak görülebilecek haberlere yer vermiştir. Gazetenin çeşitli sayılarında bu propagandanın örnekleri vardır.

Gazete reklamları sadece fırka üzerine bulunmayıp, XIX. Yüzyılın önemli şahsiyetleri hakkında bazı haberler yer almaktaydı. Gazetenin yedinci sayısında büyük puntolarla “*Türk'ün en büyük vatanperveri Mithat Paşa*” başlığı atılmış, başlığın üstünde de Mithat Paşa'nın resmine yer verilmişti.²⁸

Gazete, sayılarında devrin önemli simalarına yer vermektedir. Dokuzuncu sayıda “*edib-i azam merhum Namık Kemal Bey*” büyük punto ile yazılmış, yazının üstünde de Namık Kemal Bey'in resmi konulmuştu.²⁹

Meşrutiyetin birinci yıl dönümüne ait sayısında birinci sayfadan büyük puntolarla *Yaşasın Padişahımız, Yaşasın Hürriyet, Yaşasın 10 Temmuz* ifadesini kullanmıştır. Bu kelimeler gazetenin çizgisini göstermesi, bunu da heyecanlı bir şekilde yansıtmaları bakımından dikkate değer örnekler arasında sayılabilir.³⁰ Yine meşrutiyetin ikinci yıl dönümünde Afıtab gazetesinde hürriyet ve eşitlik kavramlarına vurgu yapılmaktaydı. Altmışıncı sayısının ilk sayfasında “*Yaşasın Hürriyet, Yaşasın Musavat*” başlığı altında hürriyet ve eşitlik kavramları üzerinde durulmaktaydı.³¹

Devletin çeşitli kademesinde görevli yerel yöneticiler de meşrutiyet taraftarı beyanda bulunmakta, bu beyanlar gazete sütunlarına yansımaktaydı. Gemlik kazası Karacaali nahiyesi müdürü nahiye camisinde halka meşrutiyetin değeri ve getirdiği haklar üzerine bir konuşma yapmıştı.³²

Meşrutiyet dönemi yayınlanan gazetelerin ilk günlerdeki heyecanlı ve tarafgir yazıları bir süre sonra durulmaya başlamıştır. Bu durumun, Balkan savaşları

²⁷ *Anadolu*, Nr. 2, 2 Ağustos 1324 (19 Ağustos 1908).

²⁸ *Necm-i Terakki*, Nr.7, 28 Ramazan 1326 (24 Ekim 1908)

²⁹ *Necm-i Terakki*, Nr.8, 2 Şevval 1326 (28 Ekim 1908)

³⁰ *Necm-i Terakki*, Nr. 43, 6 Recep 1327 (24 Temmuz 1909).

³¹ *Afıtab*, Nr.60, 18 Recep 1328 (26 Temmuz 1910)

³² *Afıtab*, Nr.61, 25 Recep 1328 (2 Ağustos 1910)

sırasında bir canlanmaya dönüştüğü gözlenmektedir. Savaş nedeniyle bu dönemde çıkan gazetelerin daha fazla propaganda içeren, halkı kahramanlığa teşvik edici sütunlara yer vermeleri, meşrutiyetin ilk günlerine bakıldığında hemen dikkati çekmektedir. Gazetelere verilen isimler de bu düşünceyi doğrular niteliktedir.³³

Balkan savaşlarının zor günlerinde Peyam'ın ilk sayısında “*Türkiye Uyan, Türkiye Uyan*” başlığı altında yer alan yazıda zor günlerde halkın birlik beraberlik içinde bulunması gerektiği, topyekûn bir seferberliğin vatan için gerekli olduğu vurgulanmaktaydı.³⁴

Sonuç

Düşünce hayatımızda önemli bir yere sahip olan II. Meşrutiyet dönemi, getirdiği yeniliklerle de ön plana çıkmaktadır. Basın hayatında gazetelerin yayınlanmaya başlanması, bunların toplumun çeşitli kesimlerini hitap edebilecek şekilde yazılara yer vermeleri dönemin belirgin özellikleri arasında sayılabilir.

Siyasal reklamın ve propagandanın ilk şeklinin bu dönemde Türk basın hayatında görülmeye başlandığı gözlenmektedir. Siyasal reklamın ve propagandanın belirgin bir ayrımının Meşrutiyet dönemi için var olduğunu söylemek söz konusu değildir.

Siyasal düşüncenin de gelişme gösterdiği Meşrutiyet döneminde, İttihat ve Terakki'nin yönetimdeki etkinliğinin arttığı 1909 yılından itibaren basın hayatında sansürün ağırlığı daha fazla hissedilmeye başlanmıştır. Bu ağırlık yalnızca gündelik siyasi haberlerde değil, siyasi partilerin görüşlerini geniş kitlelere daha kolay ifade edebilmeyi amaçlayan siyasi reklam ve propaganda alanında da yaşanmıştır. İttihat ve Terakki taraftarı siyasi reklam ve propaganda kısıntılarına rastlanmakla birlikte, bunların basit bir üsluptan öteye gidemediği de bir gerçek olarak karşımıza çıkmaktadır.

Siyasal reklam ve propagandanın olgunlaşıp gelişebilmesi için, çok partili siyasi hayata geçişten sonra, 1970'li yılların sonlarının beklenmesi gerekecektir. Bunu, siyasi reklamın ve propagandanın kendi içerisinde eksiklerini tamamlama yolunda geçirdiği süreç olarak değerlendirmek mümkündür.

Kaynaklar

Gazeteler

Afıtab

³³ *Ateş*, Nr. 1, 15 Mart 1911.

³⁴ *Peyam*, Nr.1, 21 Zilkade 1331 (22 Ekim 1913)

Ahali
Arş
Ateş
İfham
Necm-i Terakki
Peyam
Sabah
Tanin

Kitap ve Makaleler

- ALBIG William (1956) *Modern Public Opinion*, NewYork.
- AZİZ Aysel (2007) *Siyasal İletişim*, Ankara.
- BANOĞLU Niyazi Ahmet (1960) *Basın Taribimizin Ak ve Kara Günleri*, İstanbul.
- BEKTAŞ Arsev (2002) *Siyasal Propaganda Tarihsel Evrimi ve Demokratik Toplumdaki Uygulamaları*, İstanbul.
- BONGRAD Michel (1992) *Politikada Pazarlama*, Çev. Fatoş Ersoy, İstanbul.
- DOMENACH Jean Marie (1995) *Politika ve Propaganda*, Çev. Tahsin Yücel, İstanbul.
- ERTUG Refik (1959) *Basın ve Yayın Hareketleri Tarihi*, İstanbul.
- GÜRBÜZ Esen-İNAL M. Emin (2004) *Siyasal Pazarlama Stratejik Bir Yaklaşım*, Ankara.
<http://dergiler.ankara.edu.tr/dergiler/45/809/10292.pdf>, Erişim Tarihi, 31.08.2011
- İNAL M. Emin-KARADAĞ Özgür (2010) 29 Mart 2009 Yerel Seçimlerinde Siyasal Partilerin Niğde Yerel Basınında Yer Alan Reklamlarının Karşılaştırmalı Analizi, *Niğde Üniversitesi İİBF Dergisi*, C.III, S.1, s. 41-56.
- İNUĞUR Nuri (1982) *Basın ve Yayın Tarihi*, İstanbul. 1982
- İSKİT Server (1939) *Türkiye’de Matbuat Rejimleri*, İstanbul.
- KAID Lynda Lee (1981), “Political Advertising”, Dan Nimmo, Keith R. Sanders (Der.) *Handbook of Political Communication*, London, 1981
- KOLOĞLU Orhan (1989) *İlk Gazete İlk Polemik: Vekayi-i Mısriye Takvimi Vekayi Çekişmesi*, Ankara.
- KOLOĞLU Orhan (2006) *Osmanlı’dan 21. Yüzyıla Basın Tarihi*, İstanbul.
- MERTON R.K (1949) *Social Theory and Social Structure*, Glence.
- NEDİMOĞLU Melih (1990) *Siyasal İletişimde Dönüşümler, Yeni Bir Olgu, Siyasal Reklamlar*, Basılmamış, Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversite Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- OGLE Marbury Bladen (1950) *Public Opinion and Political Dynamics*, Boston.
- SHLES L (1991) Issue Content and Legitimacy in 1998 Televised Political Advertising: Hubris and Synecdoche in Promoting Presidential Candidates. Frank Biocca (Ed.), *Television and Political Advertising*, Vol. 1: Psychological Processes, New Jersey: Lawrence Erlbaum Associates.
- TOPUZ Hıfzı (2003) *II. Mahmut’tan Holdinglere Türk Basın Tarihi*, İstanbul.

TOKGÖZ Oya (2010) *Seçimler Siyasal Reklamlar ve Siyasal İletişim*, Ankara.

UZTUĞ Ferruh (1999) *Siyasal Marka Seçim Kampanyaları ve Aday İmajı*. Ankara.

YALMAN Ahmet Emin (1997) *Gördüklerim Geçirdiklerim*, Cilt I, 1888-1912, İstanbul.

Balkan Savaşları ve Sonrasındaki Göçlerin Türkiye Nüfusuna Etkileri

Seyfi YILDIRIM

Hacettepe Üniversitesi

YILDIRIM, Seyfi, *Balkan Savaşları ve Sonrasındaki Göçlerin Türkiye Nüfusuna Etkileri*. CTAD, Yıl 8, Sayı 16 (Güz 2012), s. 75-92.

Balkan Savaşları'nın Osmanlı Devleti'ne olan etkilerinin boyutları oldukça geniştir. Savaşın genel olarak ekonomik, siyasî ve askeri birçok etkileri yanında özellikle bu coğrafyada kaybedilen topraklardan Türkiye'ye gerçekleşen göçlerin büyük etki ve sonuçları olmuştur. Bu savaş her şeyden önce yüzyıllardır birlikte yaşayan Müslim ve Gayr-i Müslim unsurların bir arada yaşamalarını adeta imkânsız kılacak bir ortamı da beraberinde getirmiştir. Savaş başlar başlamaz başlayan kitlesel göçler, neredeyse bir yüzyıl devam etmiştir. Bu göçlerin hem terkedilen topraklar için hem de yerleşilen topraklar için büyük etki ve sonuçları bulunmaktadır. Bunlardan en önemlisi demografik etkilerdir. Sayısal olarak göçler bir coğrafyada bir azalma başka bir coğrafyada ise bir artma meydana getirmektedir. Bu göçler nüfus artışının ya da azalışının yanı sıra nüfusun yapısında da önemli değişiklikler meydana getirmiştir. Her şeyden önce gerek Balkan coğrafyasında gerekse Türkiye'de nüfusun homojenleşmesine önemli etkiler yaparak ulus-devlet yapısına uyum sağlayacak bir nüfus yapısının oluşmasında önemli rol oynayacaktır. Bu durum ise Cumhuriyetin "Türk Milleti" üst kimliği ile yeni ve güçlü bir millet vurgusu yapabilmesine imkân sağlayacak bir ortamı doğuracaktır.

Anabitar Sözçükler: Balkan Savaşları, Rumeli Göçleri, Göç ve Nüfus, Ulus-Devlet, Milliyetçilik

YILDIRIM, Seyfi, *The Impact of Migrations in course and in the wake of the Balkan Wars on the Population of Turkey*. CTAD, Year 8, Issue 16 (Fall 2012), p. 75-92.

The impact of the Balkan Wars on the Ottoman State has several dimensions. Apart from its economic, political and military dimensions, the migrations from the lost territories to Turkey caused great effects and consequences. First of all, the war destroyed the atmosphere where Muslim and non-muslim societies had been living together for centuries. Massive migrations that started as soon as the war broke out, continued almost a century. These migrations have great impacts on former and recent

settlements. The most crucial impact was the demography. Migrations caused quantitative and structural changes in demography. In this article it is argued that those migrations would make serious contributions to the homogenization of the population in Turkey and would play a pivotal role in creation of a demographic structure coherent to the nation-state. Thus, this circumstance would pave the way for an atmosphere where the Republic would make an emphasis on a new and powerful nation under the “*Turkish*” supra identity.

Keywords: The Balkan Wars, Migrations from Rumelia, Migration and Population, Nation-State, Nationalism

Giriş

Sonuçları itibatıyla tarihî, sosyal, siyasî ve ekonomik açıdan önem arzeden göç hareketleri, tarihsel akış içerisinde değerlendirildiğinde özellikle 19. yüzyıla damgasını vurmuştur. Göçlerin ekonomik, dinî ve siyasî olmak üzere çeşitli nedenleri vardır. 19. yüzyılda imparatorluk çağından ulus devletler çağına geçiş süreci, göçlerin yoğun bir şekilde yaşanmasının en önemli etkeni olarak ortaya çıkmaktadır. Bu çerçevede Osmanlı Devleti’nin gücünün azalması sebebiyle ardı ardına alınan yenilgiler, çoğunluğu Balkanlardan olmak üzere Kafkasya, Kırım, Afrika ve Arap topraklarından da Türkiye’ye kitleler ve küçük gruplar halinde göçleri beraberinde getirmiştir. Böylece Osmanlı ve Cumhuriyet dönemlerinde, yaklaşık iki asır boyunca gerek Balkan coğrafyasının gerekse Türkiye’nin demografik yapısını önemli oranda etkileyen bir göç süreci yaşanmıştır.

19. yüzyıl ve sonrası göçlerine yol açan temel faktör, Avrupa ülkelerinin emperyalist siyasetleri ile Balkan coğrafyasında bu dönemde gelişen ulus-devlet ve aşırı milliyetçilik uygulamalarının ortaya çıkardığı dışlamalar yanında, Kafkas ve Orta Asya Türk coğrafyasında Rus yayılcılığının ortaya çıkardığı büyük kargaşadır.

Balkan coğrafyası, uzun yüzyıllar bünyesinde birbirinden çok farklı etnik grupları barındırmıştır. Osmanlı millet sistemi çerçevesinde bu coğrafyada etnik ve dinî açıdan birbirinden çok farklı olan halklar uzun yüzyıllar barış içerisinde, birlikte yaşamışlardır. Bu halklar Hristiyan, Müslüman ve Yahudi dini kimlikleri yanında Boşnak, Türk, Sırp, Bulgar, Arnavut, Rum, Hırvat gibi çoğunluğu farklı ırklara mensup toplumlardır. Türkiye coğrafyası ise yoğunluk itibarıyla daha fazla Müslümanın azınlık Rum ve Ermenilerle birlikte yaşadığı bir coğrafyadır. Balkan coğrafyasında daha 19. yüzyılın başından itibaren önemli siyasî, dinî ve kültürel değişimler, hareketlenmeler yaşanmaya başlamıştır. Balkan ülkeleri arasında sayılan Yunanistan’ın 1830 yılında bağımsızlığını kazanması diğer etnik gruplara da örnek olmuştur. Bununla birlikte Avrupa’da ortaya çıkan ve dünyaya

yayılan milliyetçilik hareketleri ve devrimler (1789, 1830, 1848) bu coğrafyada kitleleri etnik temelli millî idealler uğrunda harekete geçirmiştir.

Bu yüzyılda ortaya çıkan temel değişikliklerden en önemlisi, farklı ırklara mensup toplumların hayatında din duygusunun artık geri plana düşmesi ve milliyet duygusunun ön plana çıkması, bunun da yüzyılın sonuna doğru gittikçe kuvvetlenerek Osmanlı millet sistemini de işlemez hale getirmesidir. Daha önce Rum Patrikhanesi vasıtasıyla Ortodoksluk, etnik milliyet duygularının önünde yer alıyor, milletleri kontrol altında tutabiliyordu. Slav unsuru kendi dilleri ile yazılmış, kendi tarihlerine dair eserlerin Patrikhane tarafından yok edilmesi, Helenizm propagandaları sebepleriyle geçmişleri hakkında bilgilerinin olmamasından dolayı Rumların entelektüel ve dinî boyunduruğu altına alınmıştı. Fener Rum Patrikhanesi, yönetimi altındaki Slav ve diğer etnik gruplara tabi Ortodoks halka efendilik yapmaktaydı.¹ Ortodoks milletler, eğitim ve ibadet dilinin Rumca olmasına karşı koymaya başlamışlar, İncil millî dillere çevrilmiş, milliyetçi gruplar din kurumunu da millileştirerek milliyetçi ideal ve hedeflerin en güçlü aracı haline getirmişlerdir. Nitekim önceleri bir bütün olarak görülen ve “Rum” olarak tanımlanan Ortodoksluk millî/siyasal kimliğin bir parçası haline dönüşmüş ve Balkan Hristiyanları arasında taraftar bulan milli bilincin en önemli unsuru olmuştur. Bu durum gayr-i Rum Ortodoks milletlerin bir taraftan Osmanlı Devleti’ne diğer taraftan da Fener Rum Patrikhanesi’nin kendi üzerlerindeki egemenliğine karşı harekete geçmelerine de sebep olacaktır.² Hatta 1867 yılında Rusların teşvikiyle Rum piskopos ve papazları Tırnova’dan kovuldular. Ardından Bulgar Gizli Komitesi, Osmanlı Sultanı’na bir ültimaton vererek Bulgarlara ait ayrı bir kilise kurulmasını talep etmiştir. Osmanlı Devleti de Patrikhane’nin gücünü azaltmak amacıyla bir süre sonra bu talebe olumlu cevap vermiştir.³

Berlin Antlaşması (1878) bir taraftan Balkan coğrafyasında bazı devletlerin güçlenmesine ve kurulmasına sebep olurken, diğer taraftan da Balkan topraklarının bir kısmının 30-35 yıl daha bazı şartlarla Osmanlı Devleti’nin elinde kalmasını sağlayacaktır. 1878 Berlin Antlaşması Osmanlı Devleti tarafından terk edilen topraklarda kalan İslam nüfusunun hakları ile ilgili herhangi bir madde ve buna bağlı olarak herhangi bir yaptırım içermemekteydi.

¹ Aram Andonyan, *Balkan Savaşı* (Çev: Zaven Biberyan), Aras Yayıncılık, 2. Baskı, İstanbul 2002, s. 93.

² Justin McCarthy, *Osmanlı’ya Veda*, Çev. Mehmet Tuncel, Etkileşim Yayınları, İstanbul, 2006, s. 98-99. Paisiyus isimli bir Bulgar Keşiş 1762 yılında Bulgar Tarihini yazmaya başlayınca Patrikhane onu cezalandırdı. Ancak Paisiyus bir çığır açmış, yazdığı kitap gittikçe yayılmış ve etki alanı genişlemiştir. Rusya ve Fransa’nın kendi çıkarları dahilinde Slav Ortodoksları korumaya başlaması ise Patrikhanenin hegemonyasını parçalayacak olan diğer önemli bir unsur olmuştur. Andonyan, *age.*, s. 94.

³ Andonyan, *age.*, s. 95-96.

Doksan Üç Harbi'nin (1877-1878) başlangıcından itibaren başlayan göç dalgası bundan sonra da belirli aralıklarla devam edecektir. Antlaşma ile Osmanlı Devleti'ne bırakılmış olan topraklarda milliyetçi-ayrılıkçı hareketlerin, kurdukları örgütler vasıtasıyla faaliyetlerini yoğunlaştırdıkları ve yer yer ayaklanmalar çıkardıkları görülecektir. Bütün bu gelişmeler daha sonra Balkanların Osmanlı'dan kopmasına zemin hazırlayacaktır.⁴

Berlin Antlaşması sonrasında Osmanlı Devleti'nin gücünün gittikçe azalmasının da getirdiği kaçınılmaz bir sonuç olarak “Osmanlılık” düşüncesi zayıflamış, bölgede milliyetçiliğin etkisi gittikçe genişlemiş ve milliyetçi-ayrılıkçı güçler güç kazanmıştır. Bu durum daha önce cemaat olarak belli bir bütünlük gösteren Ortodoks Hristiyan topluluk içerisinde yer alan milletlerin kendi bağımsız ulus-devletini kurmasına imkân sağlayacak ve böylece bir süre sonra Balkan Müslümanlarını yaşadıkları coğrafyada çoğunluktan azınlık haline düşüren siyasi, ideolojik ve kültürel süreci başlatacak ve hızlandıracaktır. Böylece 1878’le bağımsızlığını kazanamamış ya da tam bağımsız olamayan milletler de bu yolda harekete geçeceklerdir. 1908 yılında tam bağımsızlığını kazanan Bulgaristan bilahare etkili politikalar takip etmeye başlayacak, diğer taraftan Avusturya-Macaristan imparatorluğu da aynı yıl Bosna-Hersek’i ilhak ederek bölgedeki varlığını kuvvetlendirmeye başlayacaktır. Bu ilhak ve bağımsızlığın hemen ardından göçler tekrar başlayacaktır.⁵

1908 İhtilali genelde Hristiyanlar özelde de Bulgar ve Yunanlılar arasında yakın bir gelecekte varılacak olan uzlaşmanın dolaylı, ancak en etkili nedeni olmuştur⁶. II. Meşrutiyetin ilanının ardından Balkan Savaşlarına giden süreçte Bulgaristan’ın aktif genişleme politikaları ve Berlin Antlaşması ile aradığını bulamayan Rusya’nın bölgedeki Hristiyanları koruyarak himayesine alma politikaları etkili olacaktır. Böylece Meşrutiyet, “Osmanlılık” fikriyatına değil, tam aksine milliyetçi düşünce ve girişimlerin gelişmesine daha fazla hizmet edecektir. Daha önce nasıl 1908 ihtilali Osmanlılık fikrinin zaferi olarak kabul edildiyse şimdi Selanik ve Rumeli’nin kaybedilmesi Osmanlılık fikrini oldukça zayıflatan bir durum oldu. Bu kaybın yanı sıra bu topraklarda yaşayan çoğunluğu Türk yüzbinlerce Müslümanın topraklarından ayrılmak zorunda kalması ve birçoğunun yaşadığı hadiseler bu zayıflamaya büyük katkı yaptı. İttihatçıların kendileri dahi milliyetçi bir vaziyet almak durumunda kaldılar.⁷

Karpat’ın belirttiği gibi, Çarlık Rusya’nın “Baskı altındaki Ortodoks Hristiyanların imansız Türklerin zulmünden” kurtulması şeklindeki politika ve

⁴ A.L.Macfie, *Osmanlı'nın Son Yılları (1908-1923)*, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2003, s. 24.

⁵ Mehmet Hacısalihoglu, *Jön Türkler ve Makedonya Sorunu (1890-1918)*, Çev. İhsan Çantay, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2008, s. 433; Hering, 1962, s. 297 den alınma.

⁶ W. M.Sloane, *Bir Tarih Laboratuvarı Balkanlar*, Çev. Sibel Özbudun, Nesnel Yayınları, İstanbul, 2008, s. 140.

⁷ Hacısalihoglu, *age.*, s. 409.

propagandası Balkanlardaki barış ortamını bozan en önemli faktör olmuştur.⁸ Balkan İttifakı'nın oluşmasında da; Balkanlar'da özellikle Alman ve Avusturya nüfuzuna karşı harekete geçen, Balkan devletlerini birleştirerek, Türkleri Avrupa'dan atmak ve Rus hâkimiyetini Balkanlar'a yaymak isteyen Rusya Panslavizmi'nin büyük rolü vardır.⁹

Karadağ ise, anlaşmazlık içerisinde olduğu Sırbistan'a karşı Bulgaristan'ın desteğini almak ve Arnavutluk'u ele geçirmek amacıyla Ağustos 1912'de Bulgaristan'la, Ekim 1912'de de Sırbistan'la birer ittifak antlaşması imzalamıştır. Netice itibarıyla Osmanlı Devleti'ne saldırarak Makedonya topraklarını ele geçirmek¹⁰ ve Osmanlı Devletinin Balkanlardaki varlığına son vererek ele geçirilen toprakları aralarında paylaşma esası üzerine Bulgaristan, Sırbistan, Yunanistan ve Karadağ arasında bir ittifak oluşmuştur. Ayrıca 1910 yılında Osmanlı Mebusan Meclisi'nde kabul edilen ve Ortodoksların kendi aralarındaki kilise kavgasına önemli ölçüde son veren Kiliseler Kanunu da Balkan ülkeleri arasında gerçekleşen yakınlaşmaları kolaylaştıran önemli bir unsur olacaktır.¹¹

Öte yandan Trablusgarp Savaşı'nın başlaması, bölgeyi çok iyi tanıyan çok sayıda subay ve tecrübeli askerin dönemin hükümeti tarafından emekli edilmesi, ittifaka katılan ülkelerin çeşitli yollarla daha önceden hızlıca silahlanmaları, bu ülkelerin Osmanlı devletine karşı savaş açmalarında etkili olan hususlar olacaktır. Büyük devletlerden, yenildikleri takdirde sınırların değişmeyeceği garantisini de alan Balkanlı bağlaşıklar Ekim ayında Osmanlı Devletine karşı savaş açacaklardır.¹² Osmanlı cephesi, ordu içerisindeki siyasî çekişmelerin emir-komuta zincirini bozması, savaşa hazırlıksız olması, savaş içerisindeki muharebe yetersizliği ve diğer bazı sebeplerle birkaç hafta içerisinde çökecek ve sonuçta Balkanlardaki bütün siyasî hâkimiyetini kaybederek Anadolu ve Trakya'ya çekilmek durumunda kalacaktır.¹³

⁸ Kemal Karpat, *Etnik Yapılanma ve Göçler*, Timaş Yayınları, İstanbul, 2010, s. 240-241.

⁹ Hacısalihoglu, *age.*, s. 408.

¹⁰ Sloane, *age.*, s. 146.

¹¹ Hacısalihoglu, *age.*, s. 434.

¹² Sloane, *age.*, s. 133-149.

¹³ Taraflar arasında savaş bitiren anlaşma 1913 Mayıs'ında Londra'da imzalanmıştır. Bu anlaşmaya göre; Arnavutluk bağımsızlığını kazanmış, Girit Adası Yunanistan'a bırakılmış, Osmanlı Devleti'nin Trakya sınırı, Edirne'yi dışarıda kalacak şekilde Midye-Enez hattı olarak çizilmiştir. I. Balkan Savaşında ümit etmedikleri kadar kolay bir zafer kazanan bu devletler, elde ettikleri toprakların paylaşılmasında anlaşmazlığa düşerek bu defa birbirleriyle savaşa tutuştular. Bunun üzerine harekete geçen Osmanlı Ordusu Edirne'yi kurtarmayı başarmıştır. Ahmet Halaçoğlu, *Balkan Harbi Sırasında Rumeli'den Türk Göçleri 1912-1913*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1997, s. 19-25.

Balkan Göçleri ve Nüfus Üzerindeki Etkisi

Balkan Savaşları'nın da yaşandığı 1910-1914 yılları arasında Balkan haritası büyük ölçüde yeniden çizildi. Buna paralel olarak Balkan demografisi de büyük değişikliklere sahne oldu. Bu hareketlilik ve değişimin hem Balkan coğrafyasının kendi içinde hem de Osmanlı Devleti ve özellikle Türkiye coğrafyası için son derece önemli sosyal, siyasî ekonomik ve demografik sonuçları vardır. Bu çalışmada özellikle Balkan Savaşları sırasında ve sonrasında Balkan coğrafyasından Türkiye'ye vuku bulan göçlerin demografik etki ve sonuçları değerlendirilecektir.

Nüfus ve coğrafya açısından ortaya çıkan tablo, esas itibarıyla bu coğrafyada İslam'ın ve Türklüğün geçerliliğinin, üstünlüğünün sona ermesi ve aynı zamanda diğer Hristiyan toplumlar için de birçoğunun yaşadığı topraklardan kopması anlamına gelmekteydi. Balkan Savaşları sırasında ve sonrasında hayatını kaybeden yüzbinlerce insan bir tarafa, göç ve iltica ederek Türkiye'ye gelen kitlelerin buradaki nüfusun nitelik ve niceliklerine yaptığı etki, değişim ve katkılar oldukça anlamlıdır.

Balkan Savaşları'nın Osmanlı Devleti'ne Cumhuriyet Türkiye'sine büyük etkileri olmuştur. Balkanlarda kendi içerisinde ve bu coğrafyanın dışına doğru gerçekleşen göçler yukarıda da belirtildiği gibi Balkan Savaşları ile başlamamış, ancak bu savaşın ardından çok büyük boyutlara ulaşmıştır. Bu etkiler daha çok Balkan ve Türkiye coğrafyası sınırlarının siyasî yapısı, daha savaş devam ederken başlayan göçler sebebiyle bu coğrafyalardaki nüfusun niceliği ve nitelikleri, siyaset ve ekonomi alanlarında kendini göstermiştir.

Balkan coğrafyasından Türkiye'ye yönelen göçlerin çeşitli sebepleri bulunmaktadır. Genel olarak bakıldığında bu coğrafyada çoğunluğu Türk olan insanların yüzyıllardır yaşadıkları coğrafyalarda yaşama imkânlarının ya tamamen ya da çoğunlukla "öteki" ni dışlayan ve etnisite milliyetçiliğine dayanan devlet politikaları ile ortadan kaldırılmasıdır.

Türklerin yaşadıkları ülkelerde yöneticiler daha homojenize bir nüfusa sahip olmak amacıyla bünyelerinde yaşayan Müslümanların topraklarına el koymak, onları geçimlerinden etmek, başka yerlerden getirilen Hristiyan nüfusla aynı yerlerde yaşamaya zorlamak gibi uygulamaları gündeme getirerek onları göçe zorlamışlardır. Özellikle Bulgar komitacılarının Türklere yaptığı baskı, zulüm ve katliamlar insanların göç etmesi için yeterli bir sebep teşkil etmekteydi. Böylece burada hayat imkânı bulamayan insanların bir kısmı kendi istekleriyle, bir kısmı silah zoruyla, bir kısmı da ülkeler arasındaki ikili antlaşmalara dayanarak göçe tabi tutuldular. Buna örnek olarak İstanbul Antlaşması'na ek olarak Bulgarlarla yapılan gizli bir protokolle Osmanlı sınırları içerisinde yaşayan Bulgarlarla,

Bulgar sınırları arasında yaşayan Müslümanların değiş-tokuşu sağlanması verilebilir.¹⁴

Yukarıda da bahsedildiği gibi Balkanlarda millî bilinçlenmenin en önemli unsurlarından birisinin de din olduğundan ve “Türk” ve “Müslüman” sıfatlarının birbirine çok yakın ya da ayırt edilmez olarak algılanmasından dolayı, Müslümanların yaşadığı toprakları işgal edenler, Türk ya da değil bütün Müslümanları göçe zorlamışlar ve katliama tabi tutmuşlardır.¹⁵

Nüfus yoğunluğu hususu, 19. yüzyılın ikinci yarısındaki siyasi çekişme ve iddialarda önemli bir faktör haline gelmiştir. Çünkü herhangi bir toprak parçasında siyasi hâkimiyet sağlamanın en önemli araçlarından birisi o coğrafyada nüfus açısından yoğunlukta olunabilmesidir. 1878 Berlin Antlaşması sonrasında millî şuurun gittikçe yükselmesi Osmanlı hâkimiyetinde yaşayan Hristiyanlar ve Müslümanlar arasında daha çok etnik ve dilsel bağlara dayanan bir millî şuurun yükselmesi, her etnik topluluğun, bilinçli ya da bilinçsiz olarak kendi sayısal gücü ile ilgilenmesine yol açmıştır.¹⁶ Bununla birlikte aşırı milliyetçiliğin diğer toplumları dışlayıcı ve tahammülsüz tavırları, kitleler arasındaki çatışmalarda önemli bir etken olmuştur.

Balkan Savaşları bitiminde Osmanlı Devleti ile Yunanistan arasında imzalanan Atina Antlaşması (14 Kasım 1913) Yanya, Selanik ve Girit'i Yunanistan'a bırakmış, ayrıca bir madde ile Yunanistan'da kalan Türklerin durumu düzenlenmiştir. Ancak daha sonra Yunan hükûmeti ile ondan cesaret alan Makedonya Rumları oradaki Türklere baskın, katliam, yağma ve gasp düzenlemeye başlamışlardır.¹⁷ Bu durum karşısında Türkler büyük kitleler hâlinde ev ve baskınlarını bırakıp kaçmaya başlamışlar ve onlardan kalan yerlere Rumlar akın hâlinde göç etmişlerdir.

Bunun yanı sıra Bulgar, Sırp, Rum ordu ve komitaları da önlerine gelen Müslüman köy ve kasabaların sivil ahalisine saldırarak öldürmüşler ve bu hadiseleri duyan diğer köy ve kasaba ahalisi diğer unsurlarla bugüne kadar barış içerisinde yaşadığı yerleri terk ederek göç etmeye başlamışlardır. Ancak Makedonya gibi iç bölgelerde kalan Müslümanların bir taraftan limanlara ulaşabilme ümidi olmadığı gibi diğer taraftan da artık köylerinde yaşama imkânları da kalmamıştı. Çünkü bu köyler Sırp, Bulgarlar ve Karadağlılar

¹⁴ Cemal Paşa, Hatırat, (Yayına haz: Metin Martı), Arma Yay., İstanbul 1996, s. 79.

¹⁵ Karpap, *Etnik Yapılanma...*, s. 241.

¹⁶ Kemal Karpap, *Osmanlı Nüfusu 1830-1914*, Timaş Yayınları, 2. Baskı, İstanbul, 2010, s. 124.

¹⁷ Uzun süre devam eden Girit buhranı ve Girit'in Balkan Savaşı sonucunda Yunanistan'a kesin olarak katılması, Atina Anlaşması önce 30 Mayıs 1913 Londra Konferansı ile teyid edildi ve Osmanlı Devleti böylece Girit üzerindeki haklarından vazgeçmiş oldu. Fahir Armaoğlu, *20. Yüzyıl Siyasal Tarihi 1914-1980*, Türkiye İş Bankası Yayınları, 4. Baskı, Ankara, 1987; Girit meselesi hk. geniş bilgi için bkz. Nevzat Gündoğ, *Türk-Yunan İlişkileri İçerisinde Girit Problemi*, H.Ü. Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara, 1994.

tarafından ele geçirilmişlerdir. Ocak 1912'de Çatalca hattı boyunca Bulgar ordusunun saldırıları sırasında Doğu Trakya'dan kitlesel göçler gerçekleşmiştir.¹⁸

Mehmet Said Halim Paşa başkanlığındaki İttihat ve Terakki Hükümeti ve Bulgaristan arasında imzalanan İstanbul Antlaşması (29 Eylül 1913) ile mübadele, resmi bir çerçeveye bağlanmıştır. Göç olaylarını düzenleyen ilk antlaşma olan İstanbul Antlaşmasıyla, gerçekleştirilecek olan ahali değişimi, sınırın her iki yanında 15 km. mesafede oturanları kapsamaktaydı¹⁹

Savaş sonrasında Osmanlı Devleti ile Bulgaristan arasında, 29 Eylül 1913 yılında yapılan İstanbul Antlaşması'nda nüfus mübadelesi de yer alacak ve böylece göç meselesi ilk defa resmi bir programa göre planlanacaktı.²⁰ Türk ve Bulgar Antlaşması'na dayalı olarak Trakya sınırındaki Müslüman ve Bulgarların yer değiştirmeleri de bu dönemdeki göçlerin bir devamı sayılmalıdır. Ayrıca Yunanistan'ın ele geçirdiği topraklardan sürdüğü 240.000 Türk'e karşılık, Osmanlı Devleti de buna mukabil Doğu Trakya ve Batı Anadolu'dan hemen hemen aynı sayıda Rum nüfusu Yunanistan'a göç ettirmiştir. Yunanistan bu göçten dolayı zora düşmüş ve bu konuda Osmanlı Devleti ile bir antlaşma yapmaya mecbur kalmıştır. İstanbul Antlaşması'ndan birkaç ay sonra, aynı nitelikte bir antlaşma önerisi Yunanistan'a da yapılmış ve bu çerçevede Yunanistan ve Osmanlı Devleti arasında yapılan Atina Antlaşması'nın maddelerinden birisi ile Yunanistan topraklarında kalan Müslümanların hakları güvence altına alınmıştır.

Modern çağın çok sık dile getirilen kavramlarından olan *plebisit* Balkan topraklarında geçerlilik bulamamıştır. Bölgede yaşayan halkların nerede yaşamak istedikleri kendilerine sorulmamış, onların kaderleri daha çok büyük güçlerin kendi emperyalist hedefleri ile bölge ülkelerinin milliyetçi hedefleri doğrultusunda şekillenmiştir. I. Balkan Savaşı'nın başlarında sadece Yunanistan dışında hiçbir devletin ele geçirdiği topraklarda kendi etnik grubunun tam olarak büyük çoğunluğundan söz edilemezdi. İşte Balkanlarda hem savaş esnasında hem savaş sonrasında ortaya çıkan etnik temizlik amacıyla yapılan katliamlar ve göç, bu durumun en önemli sebebidir. Yeni millî ve siyasî sınırlar içindeki nüfusun etnik ve dinî yapısı, üniter yapılara uymadığından etnik ve dini gruplar bu sınırların dışına itildi. Balkan coğrafyasında ayrı ayrı yerlerde yaşayan Rumlar, Sırp, Bulgarlar ve diğer milletler bir araya toplanmış olacaklar, çoğunluk

¹⁸ Balkan Savaşı başladığı andan itibaren Osmanlı Hükümeti Balkan topraklarında Müslümanların yaşadığı dramı tarihe mal edebilmek amacıyla "Tetkik-i Mezâlim Cemiyeti" kurarak bu hadiselerle ait belgeler, eserler neşretmiştir. Halaçoğlu, *age.*, s. 29, 44.

¹⁹ Selahattin Önder, *Balkan Devletleriyle Türkiye Arasındaki Nüfus Mübadeleleri (1912- 1913)*, Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ankara, 1990, s. 26- 27.

²⁰ Baskın Oran, *Türk-Yunan ilişkilerinde Batı Trakya Sorunu*, Mülkiyeliler Birliği Vakfı Yayınları, Ankara, 1986, s. 46.

arzedan Müslümanların çoğunluğu bu coğrafyanın dışına itilerek azınlık durumuna düşürüleceklerdir.²¹ Ancak Balkan coğrafyasında, tam olarak bir araya gelemeyen Arnavutlar, Arnavutluk, Yunanistan ve Yugoslavya topraklarında yine dağınık bir halde yaşamak durumunda kaldılar. Etnik açıdan bütünlüğü sağlayabilenler ise bölgenin en büyük iki gücü olan Yunanlılar ve Bulgarlar oldu.

Balkan Savaşları esnasında Sırp lar ve Karadağlılar Arnavutlara, Bulgarlar, Musevi ve Rumlara, Yunanlılar da Musevi ve Bulgarlara zulüm yapmışlar,²² bu durum bu coğrafyada geniş ölçekli bir göçün gerçekleşmesine yol açmıştır.

Hem Osmanlı Devleti'nden hem de Bulgaristan'dan büyük ölçeklerde toprak kazanmış olan Yunanistan için topraklarına göç eden mülteci ve göçmenleri yerleştirme daha az sorunlu olurken, Bulgaristan bu konuda büyük sıkıntı yaşamıştır. Bulgaristan ele geçirdiği Batı Trakya topraklarına daha önce buradan göç etmek zorunda kalan Türk ve Rumların boşalttığı arazileri dağıtacaktır. Ancak Bulgaristan I. Dünya Savaşı'nda Batı Trakya'yı kaybettiğinden Bulgarlar burayı da terk etmek durumunda kalacaktır. Sırp lar bu dönemde en az insan kaybeden ve göçlerden de en az etkilenen millet olmuştur. Yunanlılar ve Ortodoks Slavlar, Makedonya'nın Sırp lar ve Bulgarlar tarafından ele geçirilen yerlerini terk etmek zorunda kalmışlardır.²³ Yine 1911 ve 1923 yılı nüfus rakamlarının ortaya koyduğu gibi Yunanistan topraklarında yaşayan Bulgarların tamamı ile Sırbistan'daki Rumların tamamı yer değiştirmiştir.²⁴ Haziran 1913'te ise bu sefer Yunan ordusunun saldırıları sonucu Makedonya'nın merkezinden Bulgar nüfusu göç etmek zorunda kalacaktır. Balkan Savaşları sırası ve sonrasındaki göçler, Balkan coğrafyasındaki demografik yapıda son derece önemli ve büyük ölçekli değişiklikler meydana getirdi. Yaklaşık olarak bu dönemde Balkan coğrafyasında 2.300.000 ile 2500.000 arasında Rum, Bulgar ve Türk göç etmiştir. Bu göçler savaş ya da sürgün gibi zorla tahliye, gönüllü göçler ya da anlaşmalar yoluyla gerçekleşmiştir.²⁵

İpek, Sırp, Yunan ve Bulgarların eline geçen bölgenin nüfusunun savaş öncesinde 4.695.200'ünün Hıristiyan, 2.315.293'ünün ise Müslüman olduğunu ifade etmektedir.²⁶ 1890'lı yıllarda Osmanlı Avrupa'sında yaşayan nüfus

²¹ McCarthy, *age.*, s. 277.

²² Halaçoğlu, *age.*, s. 64-66.

²³ McCarthy, *age.*, s. 177-178.

²⁴ McCarthy, *age.*, s. 277.

²⁵ Pallis, A.A., "Racial Migrations In The Balkans During The Years 1912-1924", *The Geographical Journal Coverage*, Vol. 66, No. 4 (Oct., 1925), pp. 315-331, p. 315-317. (Published by: Blackwell Publishing on behalf of The Royal Geographical Society (with the Institute of British Geographers) Stable URL: <http://www.jstor.org/stable/1782944>. Edinme tarihi: 07/08/2012, s. 315-317.

²⁶ Nedim İpek, *İmparatorluktan Ulus Devlete Göçler*, Serander Yayınları, İstanbul, 2006, s. 345.

içerisinde 6.337.000 kişinin içinde 3.010.000 kişi ile %43'lük bir orana sahipti.²⁷ Ayrıca 1911 yılı nüfus sayımına göre Balkan coğrafyasının bütünündeki nüfusun %51'i Müslümandı. Savaş sonunda bu sayı 1 milyon 445.179'u (%62) Türkiye'ye göç etmiştir. 870.114'ü ise geride kalmıştır. Bunlardan 313.922'si Balkan Savaşları sırasında ve sonrasında (1912-1920) Türkiye göç etti.²⁸ Bunların yanı sıra 398.849 kişi ise 1921-1926 yılları arasında Mübadele Antlaşması ile Türkiye'ye gelmiştir. Göç etmek üzere topraklarından ayrılanların ancak 812 bin kadarının hayatta kalabildiği ve Türkiye'ye ulaşabildiği anlaşılmaktadır. Buna göre 632.408'inin hayatını kaybettiği hesap edilmektedir.²⁹ Yine dönemin Aşair ve Muhacirin Müdüriyet-i Umumiyyesi Müdürü Hamdi Bey'in Meclis-i Ayan'da verdiği bilgiye göre, 93 Harbi ve sonrasında Türkiye'ye gelenlerin sayısı 854.870, Meşrutiyet ve Balkan Harbi sonrası gelenler ise 450.000 olarak verilmektedir.³⁰

Buna göre toplam olarak elden çıkan Osmanlı topraklarındaki Müslüman nüfusun %27'si can vermiştir.³¹ Yaklaşık olarak bu coğrafyadaki Müslümanların genel olarak %35 kadarı da sürüldüğüne göre başlangıçtaki %1'lik nüfusun %62 kadarı artık bir şekilde bu topraklarda yaşamamaktadır. Artık %20'lere bile varamayan bir oranda ve azınlık konumundadırlar. Dönemin şartları, etnik ayrımcılık ve Osmanlı Devleti'nin gücünü gittikçe kaybetmesi sonucu çağın azınlık haklarından faydalanmaları da mümkün olamayacaktır. Savaşla ilgili gelişmeleri yakından izleyen Troçki'ye göre, milliyetçi söylemlerinin alt yapısını ve millî kinlerinin kaynağını oluşturan Türk düşmanlığını sürdüren Balkan ordularının tavrı ve hareketleri bu coğrafyadaki Müslümanların ölümlerine ve sürgünlerine neden olmuştur.³² Kalanların bundan sonraki hayatı ise büyük haksızlıklara boyun bükme ve katlanmakla geçecektir.

Balkan Savaşları'nın Osmanlı Devleti açısından en önemli sonucu, Balkan coğrafyasında 1878 Berlin Antlaşması ile sarsılan hâkimiyetinin bu defa kesin ve

²⁷ Kemal Karpat, *Etnik yapılanma...*, s. 177.

²⁸ İpek bu sayıyı verirken McCarthy, Osmanlı Mültecî Komisyonu'nun çoğunluğu Doğu Trakya ile Batı Anadolu'ya bir kısmının da Suriye ile Doğu Anadolu'ya toplamda 414 bin sığınmacının İmparatorluk topraklarına yerleştirildiğini duyurduğunu aktarmaktadır. McCarthy, *age.*, s. 114-116, 176.

²⁹ H. Yıldırım Ağanoğlu, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Balkanların Makûs Talibi Göç*, Kum Saati Yayınları, İstanbul, 2001, s. 94.

³⁰ Ağanoğlu, *age.*, s. 94-95.

³¹ Justin McCarthy, *Ölüm ve Sürgün*, Çev: Bilge Umar, İstanbul, 2008, s.186-192; 93 Savaşı esnasında Balkanlarda katledilen veya kıtlık ve hastalık sebebiyle ölen Müslümanların sayısının 500.000, 1877 ile 1887 yılları arasında ise 261.937 olarak vermektedir. Bu sayılar bölgedeki nüfusun %2'sine tekabül etmekteydi. İpek, *age.*, s. 345.

³² Troçki savaş esnasındaki vahşete ise "Nerdeler şimdi? O binlerce yaralı Türk nerede? Onlara ne oldu? Onları ne yaptınız? Bize bu soruların cevabını verin!" diye seslenmekte ve ortaya çıkan vahşeti gözler önüne sermektedir. Trotzki, Leo: *Die Balkankriege 1912-1913*. (Birinci Baskı 1926), Rusça'dan çeviri H. Georgi ve H. Schubarth, Essen, 1995, s. 287 ve devamından aktaran Hacısalihoğlu, *age.*, s. 416.

net olarak bitmesidir. Böylece İstanbul'u koruyacak hinterland dâhil olmak üzere Osmanlı Avrupa'sının %83'ü elden çıktı. Türkiye'ye göç edenler hariç (Yaklaşık 4 milyonu Hristiyan olmak üzere) Balkan coğrafyasındaki nüfusun %69'u kaybedildi.³³ İstanbul Antlaşması'nın şartlarına göre 167.000 km.lik Osmanlı Avrupası toprağından geriye 26.000 kilometre kare kaldı. Bunların yanı sıra 12 Ada, Girit ve diğer Ege adaları da elden çıktı.³⁴

Bölgelere göre verilen oranlar, yukarıda genel olarak verilen rakam ve oranları doğrular niteliktedir. Savaş sırası ve sonrasında Bulgar hâkimiyetine geçecek topraklarda yaşayan Müslümanların oranı 1911 yılında %56 iken bunların %45'i, Sırbistan'ın ele geçirdiği bölgelerde ise %53 iken % 54'ü 1923 yılında artık bu topraklarda yaşamamaktadır. Yunanistan'ın ele geçirdiği topraklarda yaşayan Müslümanların %83'ü de 1923 yılında artık burada yaşamamaktadırlar.³⁵

1912-1924 tarihleri arasında Makedonya'da savaş öncesinde yaşayan 475 bin Müslümanın çoğunluğu buradan göç ettirilmiş, bunların yerine Rumlar yerleştirilmiştir. Batı Trakya'da Müslümanların sayısı hemen hemen aynı kalırken Rumların sayısının 87 binden 189 bine, Doğu Trakya'da ise 223 binden 370 bine çıktığı görülmektedir.³⁶ Yunanistan Balkan Savaşları sonucunda 58. 000 km² yeni toprak kazanmış ve bu topraklarda başkalarının hak sahibi olmasını önleyebilmek amacıyla Rum nüfusu sayısının çoğalabilmesi için Türkiye, Kafkaslar ve diğer Balkan ülkelerindeki Rumları buralara yerleştirmek için çaba sarf etmiştir.³⁷

Aram Andonyan, Balkanlardan Türkiye'ye gelen göçmenlerin ilk hallerini şöyle aktarmaktadır:

"Sirkeci'de, Üsküdar'da, Haydarpaşa'da ve genellikle İstanbul'un bütün büyük meydanlarında, ardı arkası kesilmeyen manda arabalarının geçidi korkunç sefalet manzaraları sergiliyordu. Çokları, Özellikle kadın ve çocuklar, belediyenin çöp arabalarına dolmuşlardı. Göçmenlere tahsis edilen ekmekler de aynı çöp arabalarıyla taşınıyordu. Alt yüzü aşkın yıldan beri Avrupa toprağında yerleşmiş bu Türk nesli, cihangir atalarının altı yüzyıl önce Asya'dan Avrupa'ya geçerken taşıdıkları aynı kıyafeti, aynı zihniyeti taşıyarak, aynı arabalarla geçtiler İstanbul'a, oradan da Asya'ya. Üzüntüyle kaydetmek gerek ki, göçmenlerin sefaleti

³³ A.L.Macfie, *age.*, s. 83.

³⁴ Sacit Kutlu, *Milliyetçilik ve Emperyalizm Yüzyılında Balkanlar ve Osmanlı Devleti*, İstanbul Bilgi Üniversitesi yay., İstanbul, 2007, s. 403.

³⁵ McCarthy, *Osmanlı'ya veda...*, s. 277.

³⁶ Pallis, *agm.*, 1925, s. 330; Yunanistan'daki nüfus değişimleri için bkz. N. J. Svoronos, *Yunanistan Nüfusu ve Yunanistan Nüfus Sayımları*, Çev. M. Galip, Başvekâlet İstatistik Umum Müdürlüğü Yayını, İstanbul, 1936.

³⁷ Mehmet Yılmaz, "Balkan Savaşı'ndan Sonra Yunanistan'a Rum Göçleri", *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Enstitüsü Dergisi*, Sayı 10, Güz 2001, s. 20.

karşısında İstanbullu zengin Müslümanlar genellikle tam bir kayıtsızlık gösterdiler. Onlar daha sonra, savaşta yaralanan ve koleraya yakalanan yahut da açlıktan erimiş, bitkin, neredeyse ölüm derecesine varmış Osmanlı askerlerinin yürekler acısı sefalet ve ıstırapı karşısında da kayıtsız kaldılar”³⁸.

Karpat, 1877 ile 1914 arasında sadece Balkanlardan gelen göçmenlerin sayısını 3 milyon olarak vermektedir.³⁹ Böylece Balkan coğrafyası yaşanan son göçlerin de getirdiği önemli bir sonuç olarak Müslümanların azınlıkta, Hristiyanların çoğunlukta olduğu, tam tersine Türkiye ise Müslümanların genel nüfusa oranının yükseldiği, daha önce de azınlıkta olan Hristiyanların oranlarının ise daha da gerilediği coğrafyalar haline geldi. Örneğin Bulgarlarla Türklerin yaptığı karşılıklı göçler sonucunda Bulgaristan’da Bulgarların sayısı artmış, Türklerin nüfusu ise azalmaya başlamıştır. 1880 yılında Bulgarların sayısı yaklaşık 2.000.000 kişi iken, bu sayı 1900 yılında 3.700.000, 1926’da ise 5.400.000 olmuştur. Tam tersine Türk-Müslüman nüfus ise 1880’de 750.000 iken 1900’de 643.000’e düşmüş ve 1926’da da tersine göçlerle yeniden 825.774’ e çıkmıştır.⁴⁰

Bu göçler beraberinde ekonomik, psikolojik, sosyal ve kültürel bir takım problemleri beraberinde getirmekteyse de bu durum göçlerin daha önce de belirttiğimiz gibi Türkiye’de Türk nüfusunun çoğalmasına ve Türkleşmesine yaptığı büyük katkıyı gözlemleriz.⁴¹

Osmanlı nüfusu 1875 yılında 19,8 milyondan 1885 yılında 24,5 milyona, 1895 yılında ise 27,2 milyona yükselmiştir. Nüfusta %40 oranındaki bu artışın temel sebebi esas olarak göç ve aşiretlerin yerleşik hayata geçirilmesidir. 1874 yılında Asya vilayetleri (Arabistan hariç) 10,3 milyon Müslüman ve çoğunluğu Rum ve Ermeni olmak üzere 2,8 milyon gayr-i Müslim’den oluşmaktaydı. 1885 yılında, Anadolu’daki Müslüman sayısı, Kuzeydoğu Anadolu’yu (Kars, Ardahan, Artvin) Rusların almasına rağmen, 15 milyonun üzerine çıkmıştı. Bu dönemde Hristiyan nüfusun fazla artmadığı tahmin edilmektedir.⁴² 1800-1912 arasındaki göçler sebebiyle Türkiye’deki Müslüman nüfusun oranı %70’den %80’e yükselirken, Hristiyanların oranı ise %21’den %17’ye geriledi.⁴³

1881/82 ⁴⁴ Türkiye	12.064.186 Toplam Nüfus	9.370.671 Müslüman Nüfus %77,34	%22,66 Toplam Gayr-i Müslim
----------------------------------	----------------------------	---------------------------------------	--------------------------------

³⁸ Aram Andonyan, *age.*, s. 467.

³⁹ Kemal Karpat, *Osmanlı Modernleşmesi*, Çev. Akile Zorlu Durukan-Kaan Durukan, İmge Yayınları, Ankara, 2002, s. 130.

⁴⁰ Bilal N. Şimşir, *Bulgaristan Türkleri*, Bilgi yay., Ankara, 1986, s. 18-19.

⁴¹ Kemal Arı, *Büyük Mübadele*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2000, s. 162-163.

⁴² Karpat, *Osmanlı Nüfusu.*, s. 160.

⁴³ McCarthy, *age.*, s. 368.

1906/7	15.099.738	11.633.507 %77.51	%22.49
1914	16.064.061	12.997.459 %80.91	3066.602 %19.09

Tablo 1: Türkiye Nüfusunun 1881/82-189, 1906/7, 1914 tarihlerinde toplam ve etnik/din durumuna göre dağılımları

Bu tabloya göre Rumların sayısında yaklaşık olarak 1914 sayımında %2.28'lik bir azalma olmuştur. 1914 sayımında Rum nüfusta bir azalma, Müslüman nüfusta ise bir artış görülmektedir. Türkiye'nin toplam nüfusunda ciddi artışlar ortaya çıkmış, 1881 sayımına göre 1914 sayımında Müslüman nüfusun sayısında 3.600.000 kadar bir artış olmuştur. Bu artışın bir kısmı Balkan Savaşları'ndan I. Dünya Savaşı'na kadar geçen süreçte Balkan Müslümanlarının göçlerini işaret etmektedir.

Genel itibarıyla Türkiye nüfusu ile ilgili yukarıda verilen rakamların yanı sıra aşağıda çeşitli örnek şehirler verilmektedir.⁴⁵

İstanbul	Müslüman	Rum	Ermeni	Yahudi	Diğer Gayr-i Müslimler	Gayr-i Müslim Toplam	Toplam
1881/82- 1893	384.910 %44.06	152.741 %17.48	149.590 %17.12	4436 %5.07	141973 %16.26	488.665 %55.94	873.565
1906/7	431.759 %47.73	157.487 %20.13	69.295 %8.26	47.779 %6.11	134.327 %17.17	408.888 %52.27	782.227
1914	560.434 %61.59	205.762 %22.61	82.880 %9.11	52.126 %5.73	8776 %0.96	349.544 %38.41	909.978

Tablo 2: Çeşitli Tarihlerde İstanbul'un Müslim ve Gayr-i Müslim Nüfusunun Sayı ve Oran Olarak Dağılımları

1912-1920 döneminde Balkan göçmenlerinin en fazla yerleştirildiği şehirler, Edirne (132 500), Aydın (145 868), Bursa (20853) gibi illerdir. Ancak bu hesaplamada İstanbul'la ilgili olarak verilen sayının (6609) oldukça eksik olduğu düşünülmektedir.⁴⁶ Balkan Savaşları ile birlikte başlayan göçlerin en çok İstanbul'da etkili olduğu görülmektedir. Her üç sayımda da sayıları ve oranları

⁴⁴ Kemal Karpat, *Ottoman Population*, s. 149, 162-169'dan aktaran Ali Güler, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Azınlıklar*, Tamga Yayınevi, Ankara, 2000, s. 106-108.

⁴⁵ Karpat, *Osmanlı Nüfusu...*, s. 308-310, 334, 354, 400.

⁴⁶ Bu konuda bkz., Yusuf Oğuzoğlu, "Balkanlar'daki Türk Varlığının Tarih İçindeki Gelişmesi", *Balkanlar'daki Türk Kültürü'nün Dünyu Bugünü Yarını*, Bursa 2002: Uludağ Üniversitesi Bildiri Kitabı, s. 15-20.

gittikçe artan Hristiyanlar karşısında Müslüman nüfusun sayısında ve oranında çok ciddi artışlar meydana gelmiştir. Müslümanların oranı %44'lerden %61 gibi yüksek bir orana, gayr-i Müslimlerin oranı ise %55'lerden %38'lere düşmüştür. Bu oranlar açık bir şekilde belirtilen dönemlerde yaşanan göçlerin ortaya çıkardığı bir tablodur.

Edirne ⁴⁷	Müslüman	Rum	Ermeni	Yahudi	Gayr-i Müslim Toplam	Toplam
1881/82-1893	436.366 %51.96	267.220 %31.96	16.642 %1.96	13.717 %1.64	401.605 %48.04	836.041
1906/7	618.624 %54.56	341.529 %30.12	26.193 %2.31	23.839 %2.10	515.172 %45.44	1.133.796
1914	360.417 %57.11	224.680 %35.60	19.773 %3.13	22515 %3.57	270.677 %42.89	631.624

Tablo 3: Çeşitli Tarihlerde Edirne'nin Müslüman ve Gayr- i Müslim Nüfusunun Sayı ve Oran Olarak Dağılımları

Edirne'nin 1914 sayımındaki nüfusunun aşırı düşüşü her şeyden önce Balkan Savaşları ile topraklarının bir kısmını kaybetmiş olması ile açıklanmaktadır. Edirne'nin 1914 yılındaki Rum nüfusunda 1906'ya göre 116.849 kişilik önemli bir azalma göze çarpmaktadır. Tabloda verilen üç ayrı sayımda Müslümanların oranlarında bir artış gözlenmektedir. Gayr-i Müslim oranında ise her üç sayımda %48'lerden %42'lere bir gerileme meydana gelmiştir. Bu durum Türkiye'de hem genelde hem vilayetlerde daha önce gayr-i Müslimlerin oranlarının nispeten yüksek olduğu yerlerde bile artık Müslümanların sayısının ve oranının gittikçe arttığını göstermektedir.⁴⁸

Baskı, yıldırma ve katliamlardan kaçarak Türkiye'ye gelen göçmenlerin "Müslüman" kimliği, onların kendi aralarında kültürel açıdan bir diğerine tam tamına benzeştiği anlamına gelmemektedir. Bu Müslümanların özellerinde kültürleri, adetleri, hayata bakışları aslında birbirinden oldukça önemli farklılıklar da içermekteydi. Bu büyük farklılıklar, Türkiye'de henüz tam olarak homojenize olamamış karmaşık yapıya eklendi. Ancak her şeye rağmen bu yeni yapı Milli Mücadele ve daha da geriye gidilirse I. Dünya Savaşı ve önceki yapıdan daha az karmaşık, daha homojen ve birlikte yaşama isteği daha güçlü bir yapı olduğu çok net olarak ortaya çıkmaktadır. Bu nüfus yapısı Cumhuriyet elitlerine yeni bir devlet çatısı altında yaşayacak olan ve adına artık kuşatıcı bir kimlik olarak "Türk Milleti" denen yapının ortaya konulabilmesinde çok güçlü bir alt yapıyı sağlamış olacaktır. Cumhuriyetin kurulmasından itibaren en önemli faaliyeti,

⁴⁷ Karpat, *Osmanlı Nüfusu...*, s. 310, 354, 358.

⁴⁸ Ali Güler, *age.*, s. 113.

başta eğitim olmak üzere devlet aygıtının diğer araçları ile bu yapıyı güçlendirecek adımları atmak olacaktır.

Balkan coğrafyasında milyonlarca insanın yaşadığı korkunç tecrübe Osmanlıcılık düşüncesinin bir romantizm olduğunu, zamanın gerçekleri ile asla uyumadığını artık itiraza mahal bırakmayacak bir şekilde ortaya koymuş oldu. Balkan göçleri Osmanlı Devleti içerisinde yaşayan milliyetçilik düşünceleri içerisinde en geç ortaya çıkacak olan Türkçülük fikriyatının hayat bulmasına, siyasete, sanata, yönetime ve kültürel yapıya hâkim olmasına yol açan en önemli etken olmuştur.⁴⁹

Sonuç

Kafkaslar, Kırım, Akdeniz Adaları ve Balkanlardan, çoğunluğu Türk olmakla birlikte Çerkez, Boşnak, Arnavut, Pomak ve Tatar gibi çeşitli etnik gruplar Anadolu'ya göç etmiştir. Balkan Savaşları ile birlikte Türkiye'ye gelen göçmenlerin bir kısmı Türkçe bilmemesine rağmen büyük bir oranı Türkçe bilmekteydi. İklim ve coğrafya bakımından olduğu kadar sosyal yapı bakımından da birbirinden oldukça farklı bölgelerden gelmekteydiler. Onları Türkiye'ye getiren ortak değer ve yaşadıkları ata topraklarından atılmalarının temel sebebi Müslüman olmalarıydı. Diğer bir ortak yönleri ise çoğunluğunun Osmanlı siyasi yönetiminde bulunmuş olmaları ve bu siyasetin yarattığı ortak değerlerini, hukukî düzenini ve tutumlarını benimsemiş olmalarıydı.

Balkanlardan Türkiye'ye yapılan göçlerin çok önemli siyasi, sosyal, ekonomik ve kültürel sonuçları bulunmaktadır. Balkan Savaşı ve sonrasında, hayatını kaybeden yüzbinlerce insanın yanı sıra yüzyıllarca yaşadıkları topraklardan ayrılmak, bütün geçmişini, servetini, komşusunu, bağını, bahçesini arkada bırakmak zorunda kalan milyonlarca insan göç etmiştir. Bu göçün bir kısmı Balkan coğrafyasının kendi içinde cereyan ederken çok büyük bir kısmı ise Anadolu'ya yönelmiştir. Bu coğrafyadan Türkiye'ye gelen göçlerin I. Dünya Savaşı ve sonrasında da devam ettiği dikkate alındığında genel itibarıyla hem Balkanlarda hem de Türkiye'de demografik yapıyı önemli ölçüde nicel ve nitelik olarak etkilediği ortaya çıkmaktadır. Göçlerin kitlesel boyutta gerçekleşmesi, 19. yüzyılda vücut bulan ulus-devlet ve etnik milliyetçilik düşüncelerinin acımasız ve sert uygulamalarına bağlıdır. Bu bağlamda, Kafkasya, Kırım, Afrika ve Arap toprakları ile Balkanlardan Türkiye'ye yapılan göçler içerisinde Türkiye nüfusuna en büyük katkıyı yapan, nüfus üzerinde en önemli etkiyi gerçekleştiren Balkan göçleridir. Bu göçler modern Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulmasına, ekonomisinin gelişmesine, nüfusunun sayı olarak çoğalmasına büyük katkılarda bulunmuştur. Balkan göçleri Türkiye'deki Müslümanların oranını arttırırken, Balkan coğrafyasında tam tersine İslam nüfusunun oranının oldukça azalmasını,

⁴⁹Macfie, *age.*, s. 91.

buna paralel olarak da Türklüğün ve İslamlığın hâkimiyetinin bitmesini de beraberinde getirmiştir.

Göçmenler Türkiye'deki üretkenliği arttırdığı gibi yerli nüfusa da bu anlamda yeni bilgi ve tekniklerin öğretilmesi ile rekabet ortamının doğmasına da yol açmıştır. Balkan Savaşları sırası ve sonrasındaki göçler bu etkileri daha da güçlü bir hale getirmiş ve nüfusun ideolojik olarak homojenliği yerine etnik ve dini açıdan gerçek bir kalıcı homojenliğe dönüşmüştür. Bu çerçevede özellikle Balkan göçmenleri -ki bunların çoğu dil, kültür ve etnik açıdan Kafkas göçmenleri ile farklılık arz etmektedirler- Türkiye'de mevcut Türk ögesine, kültürü ve diline büyük bir vurgu yapmış ve güç kazandırmıştır. Onların Türkiye'deki nüfusa karışıp kaynaşmaları ve bütünleşmeleri ile bu topraklardaki mevcut geleneksel yapının değişmesi, ekonominin gelişmesi ve kültürel katkılarının yanı sıra Türkiye'de daha çok Türklük düşüncesinin ağır basmasına ve bu zemin üzerinden yine bu zemine dayalı olarak yeni bir ulus devletin kurulmasına önemli ölçüde ön ayak olmuştur. Bu çerçevede Balkan göçleri Müslüman nüfusunun yoğunluğu üzerinde olumlu katkılar yaparak bu toprakların yeni kurulacak Türkiye Devleti'nin "millî misak" sınırları üzerinde kurulmasına imkân sağlayan en önemli unsurlardan birisi olmuştur.

Osmanlılık, tebaanın hukukî olarak eşitliğini sağlayarak ve onlara eşit Osmanlı vatandaşlığı bahşederek modern bir Osmanlı toplumu oluşturmayı hedeflemekteydi. Ancak gayr-i Müslim tebaa klasik dönemde din üzerine kurulmuş millî kimliklerini, 19. yüzyılda dil ve etnik gerçeklikleriyle besleyerek yeni ve bağımsız bir devlet kurma yolunda ilerlediler ve "Osmanlılık" çerçevesinin dışına çıktılar. Osmanlılık kavramının, yaşanan olayların da tesiriyle daha çok Müslümanları kapsadığı düşüncesinin devletin sonuna doğru gittikçe daha yaygın ve güçlü bir kanaat haline gelmesi ile bir Osmanlı toplumu oluşturma gayretlerinin de sonunu getirmiştir. Bu çerçevede Balkan topraklarında yaşayan Müslümanlar 19. Yüzyılın ortalarından itibaren gayr-i Müslimlerle bir çekişme ve çatışma durumu yaşamış ve bu hal gittikçe artmıştır. Türkiye'ye gelen göçmenler, yüzyıllardır birlikte yaşadıkları gayr-i Müslimlerin kendilerine yaptıkları kötü muamelelerden araya giren kin, çatışma ve diğer olumsuz durumlardan bahsetmekte olup yerleştikleri yeni çevreye çatışmanın derin izlerini de beraberlerinde getirmişlerdir.

Kaynaklar

AĞANOĞLU H. Yıldırım (2001) *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Balkanların Makûs Talibi Göç*, Kum Saati Yayınları, İstanbul.

- ARAM Andonyan (2002) *Balkan Savaşı* (Çev: Zaven Biberyan), Aras Yayıncılık, 2. Baskı, İstanbul.
- ARI Kemal (2000) *Büyük Mübadele*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul.
- ARMAOĞLU Fahir (1987) *20. Yüzyıl Siyasal Tarihi 1914-1980*, Türkiye İş Bankası Yayınları, Ankara.
- GÜLER Ali (2000) *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Azınlıklar*, Tamga Yayınevi, Ankara.
- GÜNDAĞ Nevzat (1994) *Türk-Yunan İlişkileri İçerisinde Girit Problemi*, Ankara, H.Ü. Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü yayımlanmamış doktora tezi.
- HACISALİHOĞLU Mehmet (2008) *Jön Türkler ve Makedonya Sorunu (1890-1918)*, Çev. İhsan ÇANTAY, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul.
- HALAÇOĞLU Ahmet (1997) *Balkan Harbi Sırasında Rumeli'den Türk Göçleri 1912-1913*, Türk Tarih Kurumu, Ankara.
- İPEK Nedim (2006) *İmparatorluktan Ulus Devlete Göçler*, Serander Yayınları, İstanbul.
- KUTLU Sacit (2007) *Milliyetçilik ve Emperyalizm Yüzyılında Balkanlar ve Osmanlı Devleti*, İstanbul Bilgi Üniversitesi yay., İstanbul.
- KARPAT Kemal (2010) *Etnik Yapılanma ve Göçler*, Timaş Yayınları, 1. Baskı, İstanbul.
- KARPAT Kemal (2002) *Osmanlı Modernleşmesi*, Çev. Akile Zorlu Durukan-Kaan Durukan), İmge Yayınları, Ankara.
- KARPAT Kemal (2010) *Osmanlı Nüfusu 1830-1914*, Timaş Yayınları, 2. Baskı, İstanbul.
- MACFIE A.L. (2003) *Osmanlı'nın Son Yılları 1908-1923*, İstanbul.
- MCARTHY Justin (2006) *Osmanlı'ya Veda*, Çev: Mehmet TUNCEL, Etkileşim Yayınları, İstanbul.
- MCARTHY Justin (2008) *Ölüm ve Sürgün*, Çev: Bilge UMAR, İstanbul.
- OĞUZDOĞRU Yusuf (2002) "Balkanlar'daki Türk Varlığının Tarih İçindeki Gelişmesi", *Balkanlar'daki Türk Kültürü'nün Dünyaya Bugünü Yarını*, Bursa: *Uludağ Üniversitesi Bildiri Kitabı*, s.15-20.
- ORAN Baskın (1986) *Türk-Yunan ilişkilerinde Batı Trakya Sorunu*, Mülkiyeliler Birliği Vakfı Yayınları, Ankara.
- ÖNDER Selahattin (1990) *Balkan Devletleriyle Türkiye Arasındaki Nüfus Mübadeleleri (1912- 1913)*, Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Eskişehir.
- PALLIS A.A. (1925) "Racial Migrations In The Balkans During The Years 1912-1924", *The Geographical Journal Coverage*, Vol. 66, No. 4 (Oct., 1925), pp. 315-331. (Published by: Blackwell Publishing on behalf of The Royal Geographical Society (with the Institute of British Geographers) Stable URL: <http://www.jstor.org/stable/1782944>. Edinme tarihi: 07/08/2012.
- SIOANE W. M. (2008) *Bir Tarih Laboratuvarı Balkanlar*, Çev. Sibel Özbudun, Nesnel Yayınları, İstanbul.
- SVORONOS N. J. (1936) *Yunanistan Nüfusu ve Yunanistan Nüfus Sayımları*, Çev. M. Galip, Başvekâlet İstatistik Umum Müdürlüğü Yayını, İstanbul.

YILMAZ Mehmet (2001) “Balkan Savaşı’ndan Sonra Yunanistan’a Rum Göçleri”,
Selçuk Üniversitesi Türkiyat Enstitüsü Dergisi, Sayı 10, Güz, ss.13-38.

Şevket Süreyya Aydemir ve Milli Sol Yaklaşım

Eray YILMAZ

Yıldız Teknik Üniversitesi

YILMAZ, Eray, Şevket Süreyya Aydemir ve Milli Sol Yaklaşım. CTAD, Yıl 8, Sayı 16 (Güz 2012), s. 93-111.

Daha çok tarih araştırmalarıyla tanınan Şevket Süreyya Aydemir, aynı zamanda siyasal bir kişilik olmuş, özellikle 1930’larda Kemalist rejimi etkilemeye çalışmıştı. Bu yıllarda çıkardığı Kadro dergisi Kemalist ideolojiye yeni bir boyut katmak istemişti. Aydemir bu yıllarda devletçi ekonomi düzeni ve kültürel milliyetçiliği vurgulayarak Kemalizm’e milli sol bir yaklaşım katmak istemiş; ancak kısa sürede iktidar mücadelesinin kurbanı olmuştu. Uzunca bir süre kendisini tarih araştırmalarına vermiş 1960’lı yıllarda bu defa yükselen sol siyaseti belirlemek arzusu göstermiş, aşağı yukarı aynı yaklaşımla sol siyaseti milli bir sol yaklaşıma kavuşturmak istemişti. İşte eldeki makale Aydemir’in milli sol yaklaşımını bir yandan söz konusu dönemler içinde belirlemeye çalışırken bir yandan da onu soyutlayarak genel ifadesini ortaya koymaya gayret ediyor.

Anahat Sözcükler: Şevket Süreyya Aydemir, Kadro, Milli Sol, Devrim, Türk Sosyalizminin İlkeleri

YILMAZ, Eray, Şevket Süreyya Aydemir and National Leftist Approach. CTAD, Year 8, Issue 16 (Fall 2012), p. 93-111.

Şevket Süreyya Aydemir is known with his studies on history. In the meantime he was a political figure who strived for impressing the Kemalist regime in 1930’s through his political magazine called *Kadro*. He would have liked to approach Kemalism from a leftist perspective by putting special emphasis on etatism and cultural nationalism. Nevertheless, he was incapable of that. Following his unsuccessful attempt, he dedicated himself to studies on history. In the course of rising leftist policies in the 1960’s he again appeared on magazines and newspapers with his comments on those leftist policies in the national approach. Thus, this study aims to evaluate his national leftist approach generally by taking some differences between the referred periods into account.

Keywords: Şevket Süreyya Aydemir, Kadro, National Leftism, Revolution, Principles of Turkish Socialism

Giriş

1976 yılında hayata gözlerini yuman Şevket Süreyya Aydemir, bir göçmen çocuğu olarak 1897 yılında doğmuş, romansı bir hayat yaşamıştı. Uzunca sayılacak ömründe savaşlar görmüş, ölümlerden dönmüş, Osmanlıcılıktan Milliyetçiliğe, Turancılıktan Sosyalizme ideolojik geçişler yaşamış, nihayet İnkılâb'ın hizmetine girerek Kemalizm'i temellendirmeye, ona bir yön vermeye gayret etmişti. Köylü bir ailenin çocuğu olarak doğmuş, Ankara'da ülkenin önemli aydınlarından biri olarak bu dünyadan göçmüştü. Aydemir'in yaşamı bir bakıma 20. yüzyılın son çeyreğine kadar Türkiye'nin de yaşamı olmuş, o bu süreci bir taraftan yazarken bir taraftan da yaşamıştı.

Çocukluk yıllarında Osmanlıcı bir eğitimden geçen Aydemir, Balkan Savaşları sonrasında Türkçülüğe ve giderek Turancılığa yönelmiş, I. Dünya Savaşı sona erdikten sonra Turancı ülküler uğruna çalışmak için Azerbaycan'a öğretmen olarak gitmişti. Ancak burada aradığını bulamamış bir süre sonra eksiklerini gidermek üzere Moskova'da Doğu Emekçileri Komünist Üniversitesi'ne kaydolmuştu. Aydemir üniversite yıllarında geleceğin komünist liderleri olarak görülmüş, çok geçmeden Türkiye Komünist Fırkası'na (TKF) katılmıştı. 1923'te yurda döndüğünde TKF'nin uzantısı Türkiye İşçi Çiftçi Sosyalist Fırkası'nda etkinliğini, örgütlenme mücadelesini sürdürmüş, *Orak-Çekiç* dergisini yayınlamıştı. 1925 yılında bu faaliyetleri dolayısıyla tutuklanan Aydemir, hapisten çıktığında Kemalizm'in hizmetine girecek, bu dönemde söyledikleri-yazdıklarıyla Kemalizm'e bir yön vermeye çalışacaktı.

Biz burada Aydemir'in ideolojik geçişleri üzerinde durmaksızın onun milli sol yorumunu değerlendirmeye çalışacağız. Aydemir yeniyetmelik döneminde bağlandığı Türk milliyetçiliğinden sosyalist olduğu zamanda da vazgeçmemiş; dahası sosyalist hareket içinde milliyetçiliğin mücadelesini vermişti. Aydemir için milli sol, devletçilik ile birleştirilmesi gereken iktisadi ve kültürel bir yorumdu.

Bu yoruma erişebilmek için Osmanlıcılıktan Türk milliyetçiliğine buradan Turancılık ve Sosyalizme ulaşan ideolojileri tecrübe etmesi gerekmişti. Tüm gençlik deneyimlerinin ardından İnkılâb'ın hizmetine girip *Kadro* dergisini yayınlamış, Kemalizm'e sol bir içerik kazandırmaya gayret göstermişti. Aydemir, Türk milliyetçiliğinin antropolojik öğeler kazandığı 1930'larda bu çizgiye karşı çıkmış, iktisadi-kültürel milli yaklaşımı önermişti. 1960'larda bu defa milli sol görüş, sol bir bağlamda sosyalizm başlığında ele alınmış; ancak 1930'lardaki unsurlar başlık değişikliğine karşın korunmuştu. Dolayısıyla makale boyunca

Aydemir'in milli sol anlayışı süreçler içinde değerlendirilecek, Kemalizm'den Türk Sosyalizmi'ne söz konusu sol milli söylemin unsurları belirlenecektir. Sonuç bölümündeysen sol milli söylemin unsurları, koşullardan bağımsız bir biçimde genel hatlarıyla belirlenecektir.

Şevket Süreyya Aydemir

İnkılâb'ın Emrinde

Şevket Süreyya, 1928 yılı başında Ankara'ya gitti. Burada bir ilkokul öğretmenliği almayı düşünürken bu sırada, anlaşılan Milli Eğitim Bakanlığı'nda etkili bir yeri olan Ahmet Cevat Emre aracılığıyla "Yüksek ve Teknik Öğretim Umum Müdürü"ne muavin oldu. Bakanlık Müsteşarı Kemal Zaim Sunel, Aydemir'e, geçmiş ideolojik deneyimlerini de anımsatarak şöyle demişti: "Eğer maksat proletarya davası ise, biz milletçe proleteriz. Hangi memleket çocuklarına bizimki kadar muhtaçtır? Hangi millet bizimki kadar fakirdir? Öyle bir işin içindeyiz ki, herkes dağarcığında ne varsa ortaya dökmelidir."¹ Aydemir, Ankara'ya beraberinde, *Türk Parasının Periyodik Dalgalanma Karakteri* adlı bir çalışma getirmişti. Bu araştırmayı ilgili yerlere sundu, takdir edildi. İktisat Meclisi Âlisi umumi kâtip muavinliğine getirildi. Öte taraftan Ankara Ticaret Mektebi Müdürlüğü teklifini, okulu örnek bir eğitim kurumu haline getirmek amacıyla kabul etti.

Ahmet Cevat Emre'nin yayımladığı rejimi destekleyen Muhit dergisinde, Şevket Süreyya 1929 Mart ayından itibaren yazmaya başladı. Muhit dergisi ileride yayımlanacak Kadro'nun kurucularını bir araya getirmişti. Burada Yakup Kadri, İsmail Hüsrev ve Mehmet Şevki'nin de yazıları çıktı.

Şevket Süreyya, 1931 yılında *Ciban İktisadiyatında Türkîye* adlı çalışmasını, Milli İktisat ve Tasarruf Cemiyeti aracılığıyla yayınladı. Aydemir bu dönemde inkılâba bir içerik kazandırmak, kuramsal bir zemin meydana getirmek için

¹ Şevket Süreyya Aydemir, *Sıyrı Arayan Adam*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 2004, s. 414.

çalışmalarını yoğunlaştırdı, 15 Ocak 1931’de Türk Ocağı genel merkezinde verdiği *İnkılâp ve Kadro* adlı seminer bir dönüm noktası oldu. Burada sözlerine şöyle başlamıştı: “Türkiye bir inkılap içindedir. Bu inkılap durmadı. (...) Bugüne kadar yaşadığımız hareketler, şahit olduğumuz kıyam ve inhidam manzaraları, onun yalnız bir safhasıdır. Bir ihtilal geçirdik. Bu ihtilal inkılabın gayesi değil, vasıtasıdır. Bu ihtilal safhasında dursaydık, inkılabımız kısır kalırdı. Halbuki o genişliyor, derinleşiyor. O henüz son sözünü söylemiş değildir.”² Seminerin daha derli toplu bir örneği, ilgili kişilerle beraber Mustafa Kemal’e de sunulmuş ve takdir edilmişti, bu ilk tezin geliştirilmesiyle *İnkılâp ve Kadro* kitabı 1932’de yayınlandı.

Aydemir’in seminerinin yankılar bulduğu günlerde, Serbest Cumhuriyet Fırkası kapatılmış, Gazi, ülkenin sorunlarını tanımlamak, yeni bir atılım gerçekleştirebilmek için 3 aylık yurt gezisine çıkmıştı. 10-18 Mayıs 1931’de CHF 3. Kurultayı toplandı. Parti programında ilk kez, Cumhuriyet Halk Fırkası’nın “ana vasıfları” olarak Altı İlke yer aldı. CHF Kurultayı’nın açılışında Gazi: “Birbirimizi irşad ve haklı tenkit etmekte fayda vardır. Bundan asla zarar gelmez. Fakat aksinden çok fazla zarar geleceği tecrübelerle sabittir” demişti. “Kuşkusuz, bu sözlerle bakarak tek parti rejimi içinde bir düşünce özgürlüğü kanısına kapılmak gerekmez, ama bunun Kadrocular tarafından, dikkatli olurlarsa dergilerini çıkarmak için bir açık kapının bulunabileceği şeklinde algılandığı ve bunun kararlarında etkili olduğu düşünülebilir.”³ Şevket Süreyya, Eylül 1931’den itibaren CHF’nin yayın organı *Hâkimiyet-i Milliye*’de, “*İnkılabın İdeolojisi*” üst başlığı ile kuramsal yayımlar yapıyor, böylece Kadro’nun görüşleri daha dergi yayımlanmadan duyulmaya, tartışılmaya başlıyordu.

Kadro dergisinin yayımlanma fikri İsmail Hüsrev Tökin ile Aydemir arasındaki konuşmalarda ortaya çıkmıştı. Yakup Kadri de zamanla düşüncelerinin örtüştüğü bu gruba katılmış ve Çankaya ile ilişkilerin kurulmasını, derginin yayım izni almasını sağlamıştı. Yakup Kadri öncelikle Recep Peker’e giderek Halk Partisi’nin ilkelerini anlatmak için bir dergi çıkarmak istiyorum demiş; fakat Peker bu bizim vazifemiz diyerek izin vermemişti. Bunun üzerine Yakup Kadri, Mustafa Kemal’den gerekli izinleri aldı. Dergi toplantıları, Yakup Kadri’nin İsmet Paşa caddesindeki evinde gerçekleşmiş, her ay iki üç gün süren görüşmeler neticesi dergiye son biçimi verilmişti. *Kadro* hareketi içinde Şevket Süreyya baskın bir yere sahipti: “Aslında tüm öyküyü bir araya getirince bu harekete Kadro hareketi yerine Şevket Süreyya hareketi demenin bile doğru olacağı ileri sürülebilir. (...) Bir an için

² Aydemir, *age.*, s. 429.

³ İlhan Tekeli, Selim İlkin, *Bir Cumhuriyet Öyküsü Kadrocuları ve Kadro’yu Anlamak*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2003, s. 135.

Şevket Süreyya'nın hareketten çekildiği düşünüldüğünde, ortada bir hareketin kalmayacağı fark edilebilecektir.”⁴

Kadro dergisinin iş bölümü şöyle saptandı. Yakup Kadri, derginin sahibi, edebiyat yazarı, belki de her şeyden önemlisi iktidarın şimşeklerini önleyecek, dergiyi kollayacak bir paratonerdi. Şevket Süreyya ideolojik düzeydeki başyazılarını yazacak; Vedat Nedim, teknik işlerin yanı sıra planlı ekonomi yönetimi görüşlerini işleyecek; İsmail Hüsrev, güncel ekonomik sorunları, özellikle tarım ve para, araştırarak; Burhan Asaf, çağın kültürel ve siyasal havasını izleyecek; Mehmet Şevki ise, mühendislik, özellikle elektrikli enerji konusunda çalışmalar yapacaktı. Derginin maddi finansmanı ise temel olarak Milli Eğitim Bakanlığı'nın, Ziraat Bankası'nın aboneler kaydetmesi yolu ve kurucuların katkıları ile sağlandı.⁵

Aydemir, *İnkılâp ve Kadro* ile *Kadro* yazılarında genel olarak Türk İnkılâbının kuramsal zeminini oluşturmaya çalıştı. *İnkılâp ve Kadro* kitabının 1968'de yayımlanan ikinci baskısının önsözünde kitabın, “inkılâbımızın ideolojisinin” belirli bir görüş açısından değerlendirilmesi sayılabileceğini, amacın ise Milli Kurtuluş Hareketi'nin (MKH), ilkelerini araştırmak ve saptamak olduğunu söylemiş, şöyle devam etmişti: “Tarihi materyalizm” açısından dünya siyasal gelişmeleri değerlendirildiğinde; iki büyük kampın ortaya çıktığı görülür: 1) Sanayileşmiş, sömürgeci ülkeler 2) Sanayisiz, sömürge veya yarı sömürge ülkeler. Bu keskin ayrım sanayileşmiş ülkelerin kendi içindeki sınıf savaşlarıyla birlikte temel olarak sömürgeci ülkelerle sömürge ülkeler arasında bir tezat meydana getirir, bu tezatın aşılmasıysa ancak MKH ile mümkündür. Başarılı ve öncü bir MKH gerçekleştiren Türkiye, devletçi bir tutumla sanayileşmesini oluşturmali, sınıflaşmaya olanak vermeden tezatsız bir millet meydana getirmeliydi: “Biz inanıyoruz ki, Türk inkılâbının idealist nesli, dünya tarihindeki bu yeni fonksiyonunu kolayca benimseyecektir.”⁶

Türkiye bir “ihtilal” gerçekleştirmişti, şimdi yapılacak iş bilinçli bir Kadro'nun idaresinde “inkılâp” hareketini yürütmektir. İnkılâbın içeriğini, ideolojisini oluşturan Kadro, inkılâp öğretisini genç kuşaklara özellikle eğitim kanalıyla aktarmak arzusundaydı. Aydemir için, Türk İnkılabı şu ilkeleri özgün bir biçimde ortaya koymuştu: 1) İmtiyazsız, sınıfsız bir millet meydana getirmek, 2) planlı devletçi bir ekonomik program uygulamak, 3) evrensel düzeyde bağımsız milletler sistemi oluşturmak; Türk İnkılabı “(...) hakim ve mahkum ülkeler, hakim ve mahkum sınıflar tezatını” çözümleyecek bir ülküdür.⁷

⁴ Tekeli, İlkın, *age.*, s. 144.

⁵ Tekeli, İlkın, *age.*, s. 145–148.

⁶ Şevket Süreyya Aydemir, *İnkılâp ve Kadro*, İstanbul, Remzi Kitabevi, 1986, s. 49.

⁷ Aydemir, *age.*, s. 53.

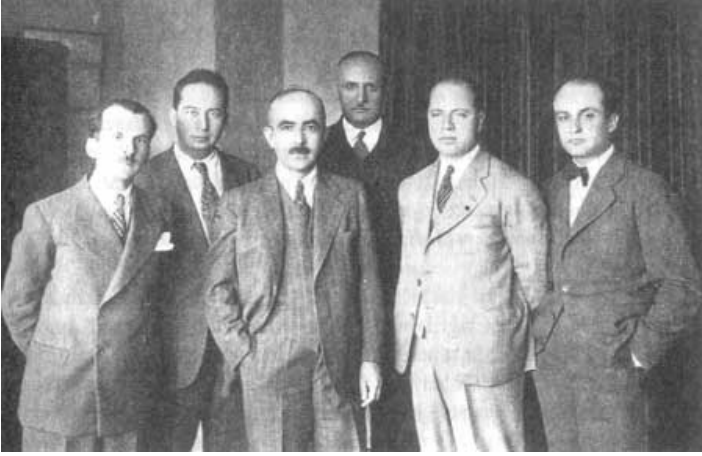
Aydemir, *Kadro* dergisinin ilk yazısına: “Türkiye bir inkılâp içindedir. Bu inkılâp bitmedi” biçiminde başlayacak ve Kadro’nun amacını şöyle ifade edecektir: “(...) onun (inkılâbın) prensiplerini, hududu muayyen kriteriyumlar şeklinde bilmeye, benimsemeye ve benimsetmeye mecburuz.”⁸ Üçüncü sayıdaki yazısında ise ‘Türk İnkılâbı’nın evrensel boyutları üzerinde duruyor, bütün dünya bir düzen altında birleşmeye mi gidiyor sorusunu şöyle yanıtlıyordu: “Bize göre cihanda yeni cemiyetler muvazenesi, her bir ayrı ayrı, siyaseten ve iktisaden müstakil, siyasi ve iktisadi cüzü tamlar muvazenesi olacaktır. (...) Biz, büyük istihsal vasıtalarını elinde tutan memleketlerde bu istihsal vasıtaları üstündeki mülkiyet münasebetlerinin değişmesinden ziyade, büyük sanayi memleketleriyle, sanayiden mahrum edilmiş memleketler yahut, iktisadi müstemlekeler arasındaki iktisadi tabiiyet ve metbuiyetin tasfiyesini istiyoruz.”⁹

Tarihi materyalist yöntemi kullanılmasıyla Aydemir, sömürgeci ülkeler ile sömürgeler arasında temel çelişkinin yaşandığını savlamıştı. Tarihi materyalist yöntemi milliyetçi bir düzlemde işlemiş, burada herhangi bir sosyalist çıkarım gerçekleştirilmemişti. Aydemir için MKH ve onun öncü Kadrosu sayesinde inkılâp tamamlanacak ve imtiyazsız-sınıfsız “milli ülkü” gerçekleştirilecekti. Taner Timur, Kadro’nun tarihi materyalizmi, bilimsel sosyalizmden ayıran tavrını şöyle değerlendiriyor: “Görüldüğü gibi Kadro’nun tezleri, tarihi materyalizm ile ilmi sosyalizm arasında yapılan ayrıma dayanmaktadır. Oysa bu ayrım keyfidir ve Marksizme aykındır. Engels’in belirttiği gibi, ütöpik sosyalizm, ancak tarihi materyalizm yönteminin ve ‘artı değer’ teorisinin ortaya konması ile ‘ilmi sosyalizm’ haline gelmiştir. Tarihi materyalizm bir toplumun hukukunun, felsefesinin, sanatının kısaca bütün üstyapı kurumlarının, üretim ilişkilerinin ve üretim güçlerinin meydana getirdiği altyapı ile izahıdır. (...) Kısaca Kadrocular, devlet müdahaleciliğini ve devlet kapitalizmini ekonomiye egemen kılmak ümidiyle Atatürk’e hizmetlerini sunan, orta sınıf kökenli küçük bir ‘kadro’durlar. Sorunları idealist düzeyde ve sınıf kavgasının dışında ele aldıkları için, pek küçümsedikleri sınıf kavgası sonucunda tasfiye olmuşlardır. Gerçekten Şevket Süreyya Aydemir’in anlattığı gibi, ‘İstanbul’daki levantenlerle ve ekalliyat muhitleriyle, ithalatçı çevreleriyle, daha doğrusu iş alemi diyebileceğimiz o günün insanları ile garip bir işbirliği içinde’ olan İş Bankası çevresi hücumu geçmiş ve Kadro dergisinin kapatılmasını sağlamıştır.”¹⁰

⁸ Şevket Süreyya Aydemir, “Kadro”, *Kadro*, Sayı 1, II. Kanun 1932, s. 3, *Kadro, 1932 Cilt I (Tıpkıbasım)*, Yay. Haz. Cem Alpar, Ankara İktisadi ve İdari Ticari Bilimler Akademisi, Ankara, 1977.

⁹ Aydemir, “İnkılâp Bitti mi?”, *age.*, Sayı 3, Mart 1932, s. 6, 7, 9.

¹⁰ Taner Timur, *Türk Devrimi ve Sonrası*, İmge Kitabevi, Ankara, 2001, s. 184.

Aydemir ve Kadrocular

Ocak 1932’de yayın hayatına başlayan Kadro, Aralık 1934’te, 35 ve 36. sayılarının birlikte yayımıyla sona erdi. Kadro’nun kapatılması bizim saptayabildiğimiz biçimiyle iki türlü yorumlanmıştır. İlki yukarıda Timur’un işaret ettiği gibi ve Aydemir’in gerekçelendirmesiyle bir “sınıfsal kavga” neticesinde tasfiye olması biçimindedir. İkinci yorum Tekeli ve İlkin’in açıklamaları doğrultusunda Yakup Kadri’nin anıları üzerine temellenir. Buna göre CHF Genel Sekreteri Recep Peker, başından beri Kadro dergisine karşı ve yayınlarından rahatsızdı, inkılâbı ideolojik bakımdan temellendirmenin kendi işi olduğunu düşünüyor, Kadro’yu bu alanı işgal ile suçluyordu. Kadro ile doğrudan polemige girmeyen Peker, bu işi Mustafa Kemal’in sofrasında tartışmaya açmış ve Kadro’nun kapatılmasını savunmuştu. Nihayet Peker’in görüşleri yankı bulur ve Gazi derginin kapatılması doğrultusunda onay verir. Derginin sahibi Yakup Kadri’ye Tiran Büyükelçisi olduğunun bildirilmesiyle işaret verilmiş, kısa bir zaman sonra dergi yayımını durdurmuştu.¹¹ Peker ile birlikte Mustafa Kemal’in de dergi yayımlarından rahatsız olabileceği ileri sürülebilir. Yine eklemek gerektir ki bir inkılâp ideolojisine karşı çıkan, ideolojiyi hareketi “dondurma” tehlikesi olarak gören Mustafa Kemal, kendi işlevi gördüğü fikri konularda bir başka öncü meydana gelmesinden rahatsız olmuş olabilir.¹² Bu bakımdan Peker ile Mustafa Kemal’in hassasiyetleri örtüşmüş, neticede dergi yayınına son vermiştir.

Türk Tarih Tezi ve Aydemir

1930’larda Türk devrimi ideolojik bir temel meydana getirirken bir yandan da milli bir tarih yazımına girişmiş, Aydemir de bu meseleyi farklı bir tarzda

¹¹ Yakup Kadri Karaosmanoğlu, *Zoraki Diplomat*, İletişim Yayınları, Ankara, 1967, s. 87.

¹² Tekeli, İlkin, *age.*, s. 424.

yazılarında değerlendirmişti. I. Türk Tarih Kongresi, Türk Tarih Tezi'ni tanıtmak amacıyla Mustafa Kemal'in girişimiyle Temmuz 1932'de Ankara Halkevi binasında toplandı. Katılımcıların arasında 198 lise ve ortaokul öğretmeni, 18 profesör, 25 TTK üyesi vardı. 10 gün süren Kongre'nin önde gelen katılımcıları Afet İnan, Fuat Köprülü, Yusuf Akçura, Ahmet Ağaoğlu oldular. Kongre dört konuya odaklanmıştı: 1) Tarih öncesi dönemler ve Türkler. 2) Türk dilleri, kaynakları ve etkileri. 3) Orta Asya'dan yoğun göçlere yol açan coğrafi ve doğal değişimler. 4) Ders kitapları üzerine tartışma.

Afet İnan, tarih çalışmalarına Fransızca bir kitapta okuduğu, Türklerin ikinci sınıf bir insan tipi olduğu savı üzerine ve Mustafa Kemal'in yönlendirmesiyle başlamıştı. İşte şimdi Kongre'deki konuşmasında bir bakıma Avrupalılara yanıtlar veriyordu: "Türkün anayurdu Orta Asya yaylasıdır!... (...) Türkler bu beşikte, en az milattan 9000 yıl evvel, kültür sahibi bir ırk olmuş bulunuyordu (...) Türk çocukları biliyor ve bileceklerdir ki, onlar, 400 çadırlı bir aşiretten değil, on binlerce yıllık, Ari, medeni, yüksek bir ırktan gelen, yüksek kabiliyetli bir millettir."¹³ F. Köprülü, bilimsel ağırlığını Ersanlı'nın deyişiyle utangaç bir biçimde sergilemiş, sözgeli Osmanlı İmparatorluğu'nun kuruluşunda din veya ırk kavramlarını tek başına ele alamayız biçiminde konuşmuştu. Samih Rifat; Türk Dili Tetkik Cemiyeti'nin de bir süre başkanlığını yapan yazar burada, Türkçe'nin Avrupalı dillerin kökeninde olduğunu iddia etti. Kongre Başkanı Akçura ise sözlerini şöyle noktalıyordu: "(...) tarih, milletlerin, kavimlerin varlıklarını, muhafaza etmek, kuvvetlerini inkişaf ettirmek içindir."¹⁴

Kısaca Kurultay İslam ve Osmanlı kaynakların ötesine geçerek Asyalı ve Anadolu'lu giderek tüm uygarlıkların temelinde bir Türk kimliğini vurgulamıştı. Kurultaya başkanlık yapan Yusuf Akçura, Şubat 1933'te *Ülkü* dergisinde Kongre bağlamında yeniden Türk tarihçiliğini değerlendirdi. Öncelikle Osmanlı tarihçilerini sadece hükümdarların hayatlarıyla ilgilenmeleri, Türk kavimleri hakkında hiçbir şey söylemedikleri için eleştirmişti. Hâlbuki milli bir tarih anlayışı olmadan milletler yaşayamaz. Dil ve tarih, bir milletin varlığının iki temel unsurudur. Osmanlı tarihçileri bir yandan padişah yaşamlarıyla ilgilenmiş öte taraftan İslam vahdeti nazarıyla tarihe yaklaşmıştı. Akçura'ya göre: "Türklerin ırkı birlikleri asla gösterilmezdi." Ancak "Ulu Gazi" ile milli gayeye yönelik çalışmalar başlamış ve Türk Tarih Kongresi toplanmıştır. Kongre'nin davası ise şöyle açıklanmıştı: "Türklerin eski ve orta kurunlarda ancak göçebe ve müstevli olarak yaşayan ve yüksek medeniyet seviyesine erişemiyen ikinci derecede insanlardan olmayıp, beşer tarihinde ilk medeniyeti kuran ve ta en eski

¹³ Yusuf Akçura, "Birinci Türk Tarih Kongresi", *Ülkü*, Şubat 1933, *Ülkü Seçmeler (1933-1941)*, Yay. Haz. Zerrin Bayraktar, Cem Alpar, Ankara İktisadi ve Ticari İlimler Akademisi, Ankara, 1982, s. 27.

¹⁴ Büşra Ersanlı, *İktidar ve Tarih: Türkiye'de "Resmi Tarih" Tezinin Oluşumu (1929-1937)*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2003, s. 180.

zamanlardanberi muhtelif devirlerde medeniyet meşalesini ellerinde taşıyan insanlar olduğu davasıdır.”¹⁵

Türk Tarih Tezi’nin antropolojik boyutları ise şöyle açıklanmıştı: 1) Asya ve Avrupa’da eneolitik (neolitik ve bunu takip eden maden çağı) uygarlığı meydana getirenler beyaz ırktan brekisefallerdir, 2) brekisefal ırkın anayurdu Orta Asya’dır, 3) Türkler sarı ırktan değil, beyaz ırktandır ve anayurtları Orta Asya’dır, 4) Sümerler v.s... Orta Asya’dan gelmiş, dil ve ırksal özellikleriyle Türkler ile akraba oldukları anlaşılmıştır. Kısaca Türk Tarih Tezi, Türklerin “ikinci dereceden” bir “ırka” değil, Avrupa medeniyetinin kökenlerini meydana getirmiş “beyaz ırk”tan bir topluluk olduğu tezini benimsedi. Dolayısıyla Türkiye’yi Avrupa’dan dışlanamaz, tersine ancak kurucuları arasından yer alabilir bir ülke konumuna getirdi. Antropolojik eğilim Türkiye’de özellikle II. Dünya Savaşı’nın ardından kayboldu.¹⁶

Türk Tarih Tezi’nin meydana getirildiği bu süreçte Aydemir, *Kadro* dergisinde ve *İnkılâp ve Kadro* adlı kitabında bu sorunu kimi yakınlıklarla beraber önemli farklarla işlemişti. Sözgelimi Kadro’da Avrupamerkezci (Europacenterisme) tarihçilik üzerine bir yazısında, Avrupa tarihinin dünya tarihinin mihreri ve merkezi sayılması dolayısıyla Asyalı halkları dışarıda bıraktığını belirterek “bugünlere” geliyor, ancak “şimdi” dünya tarihinde Avrupalı olmayan milletlerin etkilerinin görüldüğünü söylüyordu. Ona göre Türkler bu etkileri meydana getiren milletlerin başında yer alan bir millettir. Şöyle demişti: “Türk tarihi, cihan tarihinin başı ve Türk İnkılâbı Avrupa tarihinin yirminci asırda inkişafını bulmuş bir tarihi reaksiyonu olmak itibarıyla, biz o mazi ile bu halin birbirine bağlanışında geniş bir milli heyecanın bütün unsurlarını buluyoruz.”¹⁷ Aydemir burada kısaca Türklerin “medeniyet kurucu” özelliklerini çağrıştıran biçimde MKH’yi dünya tarihinin bir dönüm noktası olarak değerlendirmiş ve Türklerin “biricikliği”ne dair göndermeler yapmıştı. Öte taraftan Türk Tarih Tezinin antropolojiye verdiği ağırlığa sırtını dönmüş, kültürel ve iktisadi birlikteliği vurgulamıştı. İnkılâp ve Kadro’da kaleme aldığı “Millet Kavramı Hakkında” adlı bölümde özellikle antropolojik özellikler ile toplumsal bir mesele olan “millet kavramına” belirli bir mesafe koyarak, şu yaklaşımı dile getirdi. 19. yüzyıldan önce millet kavramı pek kullanılmaz veya bu bir ırk birliği olarak görülürdü; ancak ırk millet kavramı konusunda açıklayıcı değildi. Aydemir’e göre: “Çünkü dil, din, milliyet gibi değerler, sosyal ve kültürel realitelerdir. Kanın değil, kültürün verasetine bağlıdır.”¹⁸ Irk ancak bir millet

¹⁵ Akçura, *age.*, s. 28.

¹⁶ Suavi Aydın, “Cumhuriyet’in İdeolojik Şekillenmesinde Antropolojinin Rolü: Irkçı Paradigmanın Yükselişi ve Düşüşü”, *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünceler*, C. 2, *Kemalizm*, Editör: Ahmet İnsel, İletişim Yayınları, İstanbul, 2002, s. 357.

¹⁷ Aydemir, “Europacenterisme’in Tasfiyesi”, *age.*, Sayı 7, Temmuz 1932, s. 10.

¹⁸ Aydemir, *İnkılâp ve Kadro*, *age.*, s. 155.

oluşumunun temellerini gösteriyorsa anlam kazanır, elbette Türkler için de “ırki ve kavmi” asıllarını tanımak, dünya medeniyetinin gelişimindeki olumlu etkilerini bulmak ve benimsemek “milli şuurun” olağan gereğidir. Diğer yanda millet değişmeden gelen bir olgu değildir, millet tarihi gelişmelerin bir ürünüdür; yani tarih içinde milletin olmadığı zamanlar da vardı. Bugünkü Avrupa milletleri 19. yüzyılın ürünüdürler, özellikle sanayi ve ticaretin gelişmesiyle ortaçağ usullerine dayanan işbölümü parçalanmış, kırsal alandaki feodal hukuk ve ilişkiler ortadan kaldırılmıştı. Böylece: “Aralarında gelenek ve lehçe farkları olan aynı ırktan veya yakın ırktan insan toplulukları, müşterek birtakım görüşler ve yaşayış tarzları üzerinde birleştiler.”¹⁹ Doğu’da ise böyle bir gelişme görülmedi, milleti oluşturacak şartlar, özellikle sanayi ve ticaret, MKH ile meydana gelebilirdi.

Batı’da milli gelişme sınıf kavgaları dolayısıyla tamamlanamadı. İç çelişmelerin yanı sıra dışarıya doğru yayılan bir gelişme de yaşandı: Emperyalizm: “Bu dağınık ve çelişmeli menfaatler üstünde bir işbirliği ve mukadderat birliği kurulamamıştır. Yani, milletin millet oluşu Batı ülkelerinde, hiçbir surette tamamlanamamıştır...” Yeni Türkiye ise “sosyal milliyetçilik” nizamını savunur: “Milli sınırlar mikyasında bir işbirliğine ve merkezi bir murakabe altında işleyen bir milli iktisat bütünlüğüne dayanmayan bir milli devletin, milli vasfı münakaşa götürür (...) Türk milliyetçiliği, reel, çağdaş kavramını ve hayatîyetini Türk Devletçiliği ile tamamlayacaktır. (...) Hulâsa, bir Türk milli kurtuluş hareketinin yoğunlaştığı ve şekilleştirdiği Türk milliyetçiliği, kendini hazırlayan ve olgunlaştıran tarihi şartların tabii icabı olarak: a) Dışarıya karşı anti-emperyalist, b) İçeriye karşı da anti-kapitalisttir.”²⁰

Türk Tarih Tezi meydana getirilirken Aydemir, Türklerin “medeniyet kurucu” vasıfları, ırk anlayışının belli ölçülerde işlenmesi gibi bazı yakınlıklar kursa da antropolojik unsurları dışlayıcı bir tavır alarak milletin bir tarihsel ürün olduğu temel vurgusu üzerinde iktisadi yapıyı öne çıkarmıştır. Tam bir millet oluşumu için ise milli bir iktisat, sınıfsal ilişkileri, sınıfsal mücadeleleri önleyecek milli bir iktisat gerekliydi. Dolayısıyla Türk Milliyetçiliği Aydemir için ancak Türk Devletçiliği ile anlam kazanabilirdi.

Aydemir, 1930’larda Kadrocu görüşleriyle Türk Tarihçiliğini siyasal alanda yönlendirmek isterken 1960’larda yazdığı Tek Adam adlı kitabında tarih ve dil tezlerine yeniden eğilmiş, bu çabaları bir başka boyutuyla “insanlığın kaynaklarına yöneliş” biçiminde değerlendirmiştir. Ona göre Osmanlılar devrinde Atatürk neslinin tarih anlayışı iki hatalı görüş ile yüklüydü. Birincisi resmi kitaplara göre Türk tarihi yoktu veya Osmanlı tarihinden ibaretti, ikincisi ise tarihte bir Türk uygarlığı yoktu, bir Türk soyu da yoktu. Tanzimat’tan beri

¹⁹ Aydemir, *age.*, s. 159.

²⁰ Aydemir, *age.*, s. 162, 165–166.

inanılan ise medeniyetin kaynağının hep Batı olduğuydu, işte bu birikimler nedeniyle aydınlar arasında yaygın ve yerleşmiş bir “aşağılık” duygusu hâkimdi. 1930 sonlarında yazılan Türk Tarihinin Ana Hatları bir bakıma bu duyguyla mücadeleledi. Aydemir’e göre: “Öyle denebilir ki bu kitapla Gazi, çocukluk ve gençlik çağında kendi kuşağına verilen tarih anlayışıyla, bu anlayışın o zaman bütün aydın nesli saran aşağılık duygusuna karşı, bir isyan bayrağı açmıştır.”²¹ Kısaca söylersek Aydemir için Türk dil ve tarih tezleri belli oranda “hayal terki” olsa da Türkleri yadsıyan bir anlayıştan kurtulmanın ve “bütün insanlığı bir ve kardeş köke bağlamak” çabasının bir ürünüydü.

Kadro Sonrası

Kadro dergisi kapandığında Ankara Ticaret Mektebi Müdürü olan Aydemir, görevini 1936 yılına kadar sürdürdü. 1936 – 1937 arasında Ankara Belediyesi İktisat Müdürlüğü yaptı. 1937 sonunda İktisat Vekâleti Kontrol İşleri Müdürlüğü’ne atandı. 20 Şubat 1939’da İktisat Vekâleti Sanayi Tetkik Heyeti Başkanlığı’na getirildi. İkinci Dünya Savaşı dışında kalan Türkiye’nin ekonomik sorunlarının çözümü için burada İsmail Hüsrev ile çeşitli raporlar hazırladı. 1942’de Ticaret Vekâleti’ne bağlı İaşe Müsteşarı olur, ardından da şu görevlerde bulunur; 1942 Başbakanlık Genel Murakabe Heyeti üyesi, 1946 Ekonomi Bakanlığı Tetkik Kurul Başkanlığı, 1947 Başbakanlık Umumi Murakabe Heyeti Üyesi. Bu sonuncu görevini Demokrat Parti iktidarında uzaklaştırılacağı güne kadar sürdürdü. İşinden ayrılmasını şöyle anlatır: “1950 seçimlerinden sonra bir gün, bir vekiller heyeti kararıyla işimden ayrıldım. (...) Vazifem güzel ve ruhu kuvvetlendiriciydi. Memleketi baştanbaşa geziyordum. Dağların delinişini, santrallerin kuruluşunu, pilonların, cereyan hatlarının aşacağı dağları dolaşıyordum.”²² Şevket Süreyya, işsiz kaldığında 53 yaşındaydı, aynı yıl bir zamanlar satın aldığı Kayaş Vadisi’ndeki yarı bataklık toprağına çekildi ve burayı bir çiftlik haline getirmeye çalıştı. Kayaş Süt Fabrikası’nın kurulmasına öncülük etti, yaşam öyküsünü anlattığı *Sıynu Arayan Adam* adlı kitabını burada yazmaya koyuldu ve 1958’de yayımladı.

Demokrat Parti döneminde işini kaybetmesine karşın, iktidar çevresinden tanıdıkları vardı. Onlardan biri olan Dr. Mükerrerem Sarol aracılığıyla Menderes ile tanışmış, 1950’li yılların sonlarında bir akşam yemeği yemişti: “Yemekte Menderes, ülkenin temel davalarına konsantre olmuştur... Aydemir’e tüm yapılanların, özellikle yeni çimento ve şeker fabrikalarının isabeti ve gelecekteki tahminlerini sorar... Aydemir de büyük rakamlardan duygulanmıştır... Kocaman sayılardan korkmadan, daha geniş kapsamlı projelerin isabetinden büyük yararlarından övünçle söz eder... Menderes ise, bu sözler karşısında sevinç

²¹ Şevket Süreyya Aydemir, *Tek Adam Mustafa Kemal, 1922-1938*, C. III, İstanbul, 1999, s. 409.

²² Aydemir, *Sıynu Arayan Adam*, age., s. 471.

gözyaşlarını tutamaz. ‘Beni siz anlıyorsunuz’ diyerek takdirlerini belirtir.” Aydemir, Dr. Sarol’un isteğiyle DP yanlısı *Ankara Telgrafı* adlı gazetenin başmakalelerini imzasız olarak yazar (1959 – 1961 ?), dahası DP’nin doğrudan gazetesi olacak *Hadiseleri Tasvir* isimli bir gazetenin başyazarı olacaktı. Ancak 27 Mayıs 1960 askeri müdahalesi ile bu tasarı gerçekleşmez.²³

1960’larda Aydemir, yaşamını Ankara Bahçelievler’de sürdürüyor, yaşadığı apartmanda iki daire işgal ediyordu. Bunlardan birinde aile hayatı yaşanıyor, diğerindeyse Aydemir, her yaştan çok sayıda konuklarını ağırlıyordu. Zaman zaman ise Cumhuriyet gazetesinde ikinci sayfanın üst köşesinde yazılar yazıyordu: “Toplumdaki kopmuyor ve toplumu yine etkilemeye çalışıyordu.” Şevket Süreyya için bu dönemde iki uğraş önemliydi: 1) Birbiri ardına hacimli kitaplar yazmak ve yayınlamak, 2) 27 Mayıs sonrası meydana gelen siyasal hareketleri etkilemek gayreti. Bu dönemin ilk kitabı Ekmeksiz Köy, 1963’te yayımlandı. Ardından; Tek Adam 3 cilt (1963–65), İkinci Adam 3 cilt (1966–68), Menderes’in Dramı (1969), Makedonya’dan Orta Asya’ya Enver Paşa 3 cilt (1970–72), İhtilalin Mantığı ve 27 Mayıs Devrimi (1973), yayımlanarak 11 ciltlik bir seriyle aşağı yukarı 100 yıllık bir dönem enine boyuna anlatıldı.

“Türk Sosyalizmi”, “Demokrasi” ve Şevket Süreyya Aydemir

1960’lı yıllarda sol radikaller arasında devrimci iktidarın nasıl kurulacağı önemli bir tartışma, dahası ayrışma konusuydu. Türkiye İşçi Partisi (TİP) ve CHP demokratik kurallara uygun, meclis kanalıyla iktidar mücadelesini savunurken, radikaller meclis dışı muhalefete sesleniyor, parlamenter rejimi bir aldatmaca olarak görürken “zinde kuvvetleri” göreve çağırıyordu. TİP Anayasa’yı savunuyor, demokrasinin işçi sınıfı doğrultusunda geliştirilmesi mücadelesi veriyordu. Aşağıda daha uzun söz edeceğimiz Yöncüler ise parlamenter rejimi “cici demokrasi” olarak küçümsüyor, iktidar olmak için asker-sivil aydınların işbirliğini savunuyor ve generallerin desteğini arıyordu. Öte taraftan Yön çevresinde yer bulan Milli Demokratik Devrimciler (MDD) için de iktidar olmak “zinde kuvvetlere” bağlıydı, dolayısıyla MDD’ciler Yöncüler ile yakınlaşmıştı.²⁴

1960’larda Aydemir, Ankara’da önemli bir hareketlilik içindeydi. Evinde her yaştan, çeşitli çevrelerden; basından, akademisyenlere, askerlere kadar konuklarını ağırlıyor, onlarla uzun konuşmalar yapıyordu. Sözelimi bir tanıdığı aracılığıyla Aydemir’in “beş çayı”na katılan Aysel Kutlu kendisini Aydemir’in dört saat sürecek bir konuşması içinde buluyor, “Hoca”, bir buçuk saat Atatürk ile ilgili konuşuyor, aydınların Atatürk devrimlerini anlamadıklarından ve hiçbir

²³ Halil İbrahim Göktürk, *Bilinmeyen Yönleriyle Şevket Süreyya Aydemir*, Arı Matbaası, Ankara, 1977, s. 169.

²⁴ Mustafa Ekmekçi, “Şevket Süreyya’dan Aysel Kutlu’ya Dost Mektupları”, *Cumhuriyet*, 9 Mayıs 1994, s. 12.

zaman sahiplenmediklerinden yakınıyordu. Atatürk'ün tabulaştırılmaması, devrimlerin özümlemesi gerektiğini savunuyordu. “Beş çay”larına katılan konuklar arasında Aydemir'in “oğlu gibi sevdiği” İlhan Selçuk, Fakir Baykurt, Uğur Mumcu, Mete Tunçay, Suphi Karaman, Cemal Madanoğlu genellikle yer alıyordu. Şevket Süreyya, 1967'de 70 yaşında, halka daha yakın olacak bir sol parti kurulmasına yönelik düşünceler içinde Bahri Savcı'nın da desteğini arayacak, Savcı, siyasete girmeyi düşünmediğini söyleyince Şevket Süreyya, yaşlılığından yakınacak, Aysel Kutlu'ya bir on yaş genç olsaydım diye dert yanacaktı.²⁵ Öte taraftan, Aydemir bu yıllarda, 1961 Demokrasisi olanakları içinde kurulan Doğan Avcıoğlu'nun genel yayın yönetmenliğini yaptığı *Yön* dergisi yazarları arasında yerini aldı ve dergi sayfalarında yeniden görüldü.

1961 Demokrasisi olanakları içinde ilk sol hareketlilik Doğan Avcıoğlu ile özdeşleşen, *Yön* dergisinin çıkmasıyla başlamış, derginin ilk sayısı 164 aydının imzaladığı bir bildiriyle birlikte yayımlanmıştı. Daha sonra bu bildiriye 878 aydın daha imza verdi. Kendisini “haftalık fikir ve sanat gazetesi” olarak tanımlayan *Yön* bildirisinde şu noktalar üzerinde duruluyordu: Türk demokrasisini yaşatmak, sosyal adaleti gerçekleştirmek, demokrasi rejimini sağlam temeller üzerine oturtmak ancak iktisadi alanda hızla kalkınmakla, milli üretim seviyesini hızla arttırmakla mümkündür. Türkiye'nin içinde bulunduğu toplumsal buhranın nedeni iktisadi buhrandır: “Sosyal buhran, iktisadi buhranın tabii bir sonucudur.”²⁶ Dolayısıyla toplumsal sorunların çözümü doğrudan doğruya iktisadi sorunların çözümüne bir “kalkınma felsefesi”ne dayanır. Burada yapılması gereken “yeni devletçilik” anlayışı ile Türkiye'nin hızla kalkınmasını gerçekleştirmektir. “Yeni devletçilik” anlayışı karma bir ekonomiyi öngörse de özel teşebbüse dayanan kalkınmanın yavaşlığı, israfı gibi nedenlerle devlet sektörüne ağırlık verilmelidir. Dergi şöyle devam ediyordu: “Devletçilik, aynı zamanda, gelir dağılımındaki adaletsizlikleri gidermek, sosyal güvenliği geliştirmek, müstahsil ve müstehlikin mutavassıt bir zümre tarafından ezilmesini önlemek, bölgeler arasındaki dengesizlikleri ortadan kaldırmağa çalışmak için de en elverişli sistemdir.”²⁷

Devletçilik politikaları sayesinde ki demokratik rejimin “şekilden” ibaret kalması önlenecek, planlı bir eğitim seferberliği sayesinde köylü ve işçi çocukları eğitim alabilecek, memleket idaresinde eşit imkânlarla kavuşabilecektir. Türkiye'nin içinde bulunduğu toplumsal buhrandan kurtulmanın öncelikli şartıysa şöyle açıklanır: “Türk toplumunun çeşitli kesimlerinde görev almış olanların ve millet kaderine hâkim olabilecek mevkilere gelmiş bulunanların,

²⁵ Mustafa Ekmekçi, “Şevket Süreyya'dan Aysel Kutlu'ya Dost Mektupları”, *Cumhuriyet*, 14 Mayıs 1994, s. 10.

²⁶ “Yön Bildirisi”, Gökhan Atılğan, *Yön-Devrim Hareketi, Kemalizm ve Marksizm Arasında Geleneksel Aydınlar*, İstanbul, TÜSTAV, s. 332.

²⁷ “Yön Bildirisi”, Gökhan Atılğan, *age.*, s. 336–337.

düşüncelerini açıkça ortaya koyarak bir temel kalkınma felsefesi etrafında birleşmelerinde görüşürüz.”²⁸

Aydemir, Yön yazılarında, Yön bildirisi paralelinde görüşlerini ortaya koydu. Onun için de Türkiye’de en önemli sorun hızlı kalkınma sorunuydu ve Atatürk’ün rüyası olan “imtiyazsız ve sınıfsız” bir toplum meydana getirilmeliydi. Yön koleksiyonu içindeki 41 yazısıyla Yön yazarları arasında yazı yazma sıklığı bakımından dokuzuncu sıradaydı. Dolayısıyla derginin etkili yazarları arasındaydı; ancak Avcıoğlu ile aynı çizgide olduğu söylenemez. Avcıoğlu “yeni Atatürkçülüğü” emekçi sınıflar lehinde işlerken; Aydemir buradaki yazılarında da tıpkı Aydınlık’ta Şefik Hüsnü’ye karşı söylediği gibi Kadro çizgisini genel olarak sürdürmüş, Türk sosyalizminin sınıfsal mücadelelere olanak vermeyecek biçimde gerçekleşeceğini vurgulamıştı.

Aydemir, Yön yazılarında sıklıkla, MKH’nin “kendine has” bir “Türk Sosyalizmi” ile tamamlanması gerektiği düşüncesi üzerinde duruyor, Türk Sosyalizmi veya Atatürk Devletçiliği’ni tanımlıyordu. “Türk Sosyalizmi ve Fikir Atatürkçülüğü” adlı makalesinde iki tür sosyalizmden söz eder. Bir tarafta Sovyetlerde uygulanan komünizm diğer taraftaysa Batı Avrupa’da görülen sosyalizm vardır. Ona göre ikincisi sınıflar kavgasına değil, devletin sınıf farklılıklarını önlemeyi amaçlayan müdahalelerine dayanan bir anlayıştır ki Türkiye’de bu yolu tutmalı, sınıf farklılaşmalarının önüne geçilmeli, toplumsal adalet devlet müdahaleleriyle sağlanmalıdır.²⁹

Aydemir, 1962’de meydana getirilen ve 1965’e gelindiğinde üyeleri beş bine yaklaşan Sosyalist Kültür Derneği’nin (SKD) kurucuları arasında da yerini aldı. SKD kuruluş bildirisinde Yön ile paralel bir metin ortaya koyuyor, kısaca şu noktalar üzerinde duruyordu: İkinci Dünya Savaşı’nın ardından Türkiye kapitalist bir kalkınma modelini tercih etmiş; ancak başarısız olmuştur. Nüfusun hızla artmasına karşılık üretimdeki artışın yetersiz oluşu dolayısıyla açık ve gizli işsizlik geniş kitlelerin yaşamını dayanılmaz bir hale getirmiştir. Bu düzene karşı 27 Mayıs hareketi ile bir “uyanma ve arama” devresi başlamıştır. Bugünkü şartların meydana getirdiği güvensizlik ortamı içinde “yapıcı aydınlar” bir çıkış yolu aramış ve nihayet sosyalist bir çözüm yolu etrafında birleşmeye başlamıştır. Türk sosyalistleri, milliyetçi, hürriyetçi ve demokratik ilkelere dayanan bir sosyalizm anlayışı çevresinde birleşmektedir. Türk sosyalistleri için milliyetçilik, birbirini sömürmeyen kişilerden kurulu bir ülkeyi savunur ve uluslararası düzende bağımsızlığı hedefler. Hürriyetçilik, emeği en büyük değer sayar, kişiyi onurlu bir insan olarak yaşatacak imkânlarla donatmayı amaçlar. Sağlam bir demokratik rejim için ise sömürücü olmayan bir kalkınma modelini “sosyalist

²⁸ “Yön Bildirisi”, Gökhan Atılğan, *age.*, s. 337.

²⁹ Şevket Süreyya Aydemir, “Türk Sosyalizmi ve Fikir Atatürkçülüğü”, *Yön*, Yıl 1, Sayı 7, 31 Ocak 1962, s. 7.

karma ekonomi”yi benimser: “Sosyalizm Türk ulusunu ileri bir medeniyet seviyesine ulaştırmak hedefine yönelmiş halkçı bir düzen kurmak üzere yapılan Milli Kurtuluş Savaşımızın bir devamı ve yeni bir hamlesi olacaktır. (...) Sosyalist Kültür Derneği, Türkiye’nin meselelerini sosyalist bir dünya görüşü açısından incelemek, bunları açıkça tartışmak ve bu çalışmaların sonuçlarını yaymak üzere kurulmuştur.”³⁰

Aydemir, Yön çevresinin Sosyalist Kültür Derneği’ni oluşturduğu günlerde “Türk Sosyalizminin İlkeleri” adıyla düşüncelerini toparlamıştı. Aydemir için temellerini Türk Milli Kurtuluş Savaşı’ndan alan Türk sosyalizmi ilkeleri şöyle saptanabilirdi: “1) Anti emperyalizm: istiklalcilik, 2) Antikapitalizm: milli ve halkçı ekonomi, 3) Karma ekonomiyi reddetmeyen, fakat parazit bir istismarcılığı reddeden ileri bir devletçilik, 4) Halk için, halkla beraber halkçılık, faydanın halk yararına kullanılışı, yani sosyal adalet, 5) Mustafa Kemal’in anladığı manada bir vatan anlamı: saldırganlığa ve istilacılığa karşı çıkış, 6) Mustafa Kemal’in anladığı manada bir millet anlamı: Dil, Tarih, Kültür işlerinde bilimsel bir milliyetçilik, 7) Devletle, rejimde, dış politikada ve ekonomide milli olmak vasfı, 8) Demokratik düzende sosyal Devlet anlamının işlenmesi ve organlarının yaratılması, 9) Milli hayatın bütün kollarını içine alan bir plancılık, 10) Emeğin ve hizmetin korunması ve teşkilatlandırılması. Güçlü ve bağımsız sendikacılık, 11) Din ve devlet işlerinin kesin olarak ayrılması, laiklik.”³¹

Sosyalist Kültür Derneği için “Türk Sosyalizminin İlkelerini” kaleme alan Aydemir, “hızla sınıflara ayrılan” Türkiye’de yapılacak işi, ekonomiden kalkarak tüm alanlara yayılan bir devletçilik politikası olarak görüyor, Kadro yıllarında MKH bağlamında savunduğu görüşlerini 1960’ların toplu durumundan etkilenerek yeniden güncelliyordu. Kısaca yukarıda söylediğimiz gibi Aydemir sınıfsal çatışmaların yaşandığı bir ortamda devleti toplumun ortak çıkarlarına hizmete çağırıyordu. Bir tarafta TİP’in, Türkiye’de ilk defa sosyalist bir partinin mecliste temsilci bulundurması ve CHP’nin Ecevit ile sınırlı da olsa sola açılım gerçekleştirmesi - en azından sol söylemi siyasetin merkezine taşınması - Aydemir’i cesaretlendirmiş, görüşlerini eğri veya doğru sosyalizm çevresinde toplamasına ortam hazırlamıştır.

Doğan Avcıoğlu artık “devrim” zamanının geldiğini düşünerek Devrim dergisini çıkarmaya başladığında Aydemir burada da ancak birkaç makale yazmıştı. Ancak zaman geçtikçe 1960’ların ikinci yarısında başlayan Cumhuriyet yazılarına ağırlık vermişti. 1971 “Ara Rejimi”nin ardından Aydemir, 1961 Anayasasını koruma kaygısı içinde görüldü. 24 Haziran 1971 tarihli yazısında Anayasa konusundaki hassasiyetini dile getirdi. Ülke, gamsız ve idraksız bir iktidarın yarattığı “düzen bozulmuşu” nedeniyle bir askeri müdahaleye zorunlu

³⁰ “Sosyalist Kültür Derneği Kuruluş Bildirisi”, Atılğan, *age.*, s. 359.

³¹ Şevket Süreyya Aydemir, “Türk Sosyalizminin İlkeleri”, *Yön*, Yıl 2, Sayı 56, 9 Ocak 1963, s. 8.

kalmış, ordu ise el koyma işine hazırlıklı olmadığından gidişat düşündürücü bir boyut kazanmıştır. Şöyle devam etti: “Bir takım bilinçli eller şimdi bir taraftan, vaktiyle el dokunduramadıkları, ama kenarından köşesinden kırmak için her gece rüyasını gördükleri Anayasa’yı, hem de eski muhaliflerin yardımı ile diledikleri şekle sokmaktadırlar.”³² 30 Ağustos 1971’de ise TİP’in kapatılmasına değinecek ve “soldaki boşluğun” giderilmesi gerekliliği üzerinde duracaktı: TİP’in kapatılmasıyla İnönü’nün söylediği gibi “sol kanatta bir boşluk” meydana gelmiştir. TİP, “cesur ve bütün çilelere dayanıklı bir aydının öncülüğünde” Mehmet Ali Aybar öncülüğünde siyasal yaşama katıldı ve beklenmeyen başarılar gösterdi, mecliste temsil edildi. İşçi tarihinde daima anımsanacaktır; ancak Anayasa Mahkemesi’nin kararından önce kendi içindeki çekişmelerle inişe geçmişti. Her nasıl olursa olsun TİP’in kapatılmasıyla sol kanatta, işçilerin temsili konusunda bir boşluk oluşmuştu. Aydemir için “doğru olan, demokratik olan, Türkiye işçi kitlelerinin, bir taraftan sendikalar etrafında ve parçalanmadan birleşerek iktisadi meselelerini izlemeleridir. Bir taraftan da ve tıpkı Batı demokrasilerinde olduğu gibi, demokratik parlamentolarda siyasi parti şeklinde yerlerini alarak, ülkenin yasama ve kanun düzenleme faaliyetlerine katılmalarıdır. (...) Nitekim işi bu bakımdan mütalaa edersek, şimdi büyük Millet Meclisi’nde cereyan eden Anayasa değişikliklerine, kendi görüş ve fikirlerini aksettirecek bir işçi partisinin katılamamış olmasının eksikliği, ileride ve daima hissedilecektir.”³³

İlk baskısı 1973’te yapılan *İhtilâlin Mantığı ve 27 Mayıs İhtilâli* adlı kitabında Aydemir, yeniden devlet sorununa değinmiş; ancak burada daha önceki görüşlerini, yani iktisadi alandan giderek tüm alanlara yayılan devletçi görüşlerini bir yana bırakmıştı. Yukarıda işaret ettiğimiz gazete yazılarında görüldüğü gibi, toplumsal örgütlenmenin önünü açan “1961 Demokrasisini” savunmak ve 12 Mart Rejimi’nin yıkıntılarının önüne geçmek kaygısıyla demokrasiyi savunma eğilimi göstermiş, dahası, Milli Kurtuluş Hareketi’nin demokrasiyi hedeflediğini savunmuştu.

Aydemir doğrudan doğruya atıf yapmasa da anlaşılan 1970’lerde “modernleşme” dalgası içinde tarihsel süreci yeniden değerlendirdi. 1950 ve 1960’larda özellikle İngiltere ve Amerika’yı “ideal tip” olarak kabul eden modernleşmeci görüş, Batı dışı toplumların tarihsel sürecini bu ideal tipe erişmek doğrultusunda değerlendirmişti. Modern toplumun özellikleri olarak şunlar saptanmıştı: “ekonomik bakımdan sanayileşmiş, sosyal yapı bakımından kentleşmenin gerçekleştiği, okuryazarlık düzeyinin ve dolayısıyla eğitilmiş nüfus oranının yüksek olduğu, insanların kendi yaşam çevrelerini ve bu çevreyle sınırlı kültürlerini aşarak evrenselliğe yöneldikleri (...) ve kültürel yapı özelliklerine ek

³² Şevket Süreyya Aydemir, “Komutanın Özlemi”, *Kırmızı Mektuplar ve Son Yazılar*, Çağdaş Yayınları, İstanbul, 1979, s. 101.

³³ Aydemir, “Soldaki Boşluk”, *age.*, s. 138.

olarak, politik örgütlenmenin de temsili demokratik ilkelere uygun olarak gerçekleştiği bir toplumu anlatmaktadır.”³⁴ Modernleşme Batı dünyasında yüzyıllara yayılmışken Batı dışı dünyada kısa sürede gerçekleştirilmek zorunluluğundan devletin otoriter bir “geçiş” devresine yol açmıştı.

Aydemir 1970’lerde yukarıda söz ettiğimiz nedenlerden modernleşmeci görüşe eğilim göstermiş, bu görüşün “demokrasi” hedefi bağlamında tarihsel olarak bakıldığında Türkiye’nin şu aşamalardan geçtiğini söylemişti: 1) Milli Kurtuluş Rejimi; Burada geçici bir devlet rejimi söz konusudur; MKH Büyük Millet Meclisi’ni meydana getirmiştir. 2) Demokrasi Öncesi veya Demokrasiye Geçiş Devresi; 14 Mayıs 1950’ye kadar meşruluk kurumlarının oluşturulduğu ve yerleştirildiği, Tek Parti ve Otoriter Devlet Rejimi. 3) DP ile birlikte Çok Partili Parlamento Nizamı; DP ile birlikte çok partili düzene geçilse de DP kısa zamanda yeniden “Ankara hegemonyasına” dönüşmüş ve iktidarının sonuna kadar Halk Partisi geleneğini sürdürmüştür.³⁵ Peki nedir demokrasi? Aydemir’in yanıtı şöyleydi: “(Demokrasiyi) halk iradesinin idareye hakimiyeti veya iştiraki olarak tanımlayabiliriz.” Çeşitli demokrasi biçimleri sayılabilirse de ortak özellik olarak meclisli bir düzen söylenmelidir. Avrupa’da parlamentolu cumhuriyet biçiminde liberal demokrasiler uygulanırken, Türkiye’nin konumu şöyle saptanır: “Yeni Türkiye Cumhuriyetinin kuruluş ve yerleşme dava ve safhaları ise elbette ki, Batı anlamında Demokrasiye dönük, ama arada uzun bir geçiş devrinin yaşanmasını gerektiren, bir Şeflik sistemi ve otoriter devlet nizamı içinde geçti.”³⁶

Sonuç

Şevket Süreyya Aydemir gençlik yıllarında Moskova’da sosyalist bir eğitim almış, Kurtuluş Savaşı’nın ardından memlekete dönüp Aydınlık gazetesinde yazmaya ve sosyalist örgütlenme çalışmalarına başlamıştı. Bu sırada gazetede *Lenin ve Leninizm* üzerine yazarken Türkiye’nin toplumsal yapısına dair de bir şeyler söylemiş, cumhuriyet hükümetine koşulsuz destek verilmesi gerektiğini ifade etmişti. Aydemir’e göre Türkiye henüz sınıfsız bir toplumdu ve cumhuriyet hükümeti her ne politika izlerse izlesin memleketin ileri bir hale gelmesi için desteklenmeliydi. Aynı sırada Şefik Hüsnü cumhuriyet politikalarını eleştirirken Aydemir koşulsuz destek sunuyor nitekim sosyalistler arasında ayrışma meydana geliyordu. Nitekim Aydemir bir süre sonra sosyalist hareketten kopuyor, rejimin hizmetine giriyordu.

³⁴ Levent Köker, “Kemalizm/Atatürkçülük: Modernleşme, Devlet ve Demokrasi”, *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce*, C. 2 Kemalizm, Editör: Ahmet İnsel, İletişim Yayınları, İstanbul, 2002, s. 105-106.

³⁵ Şevket Süreyya Aydemir, *İhtilâlin Mantığı ve 27 Mayıs İhtilali*, İstanbul, Remzi Kitabevi, 1999, s. 166.

³⁶ Aydemir, *age.*, s. 171.

Özetle söylemek gerekirse Aydemir yoldaşları tarafından ihanetle suçlanırken veya Kemalist rejim tarafından sürekli takip edilirken milli sol yaklaşımı, koşulları gözeterek pragmatist bir biçimde oluşturdu ve ömrü boyunca korudu. Koşullar bir yana milli sol yaklaşımı genel hatlarıyla şöyle soyutlanabilir. Aydemir'e göre milliyetçilik tarihsel bir süreç içinde meydana gelmiş, kültürel bir varlıktı; ancak Türkiye bu tarihsel süreci ıskalamış dogulu bir toplum olduğundan burada devlet idarecileri olan "kadro"ya büyük görev düşmekteydi. Devlet idaresinde ehil adamlardan meydana gelen veya her an bu göreve hazır olması gereken *Kadro*; 1) Kültürel milliyetçiliği savunmalı, milli unsurlar olarak dil ve tarih gibi kültürel unsurları değerlendirmeli, ırki unsurlara yer vermemelidir. 2) İç ve dış politikada milli bağımsızlık ve barış ilkelerini benimsemeli, dışta saldırganlığa veya içte istismara gitmemelidir. 3) Sınıfsal politikalardan uzak durulmalı iktisadi-kültürel politikalarla sosyal adalet ekseninde milli bir politika izlemeli, sınıfsal değerlendirme yapmamalı ya da iktidardaysa sınıf oluşumlarına dolayısıyla sınıfsal çatışmalara fırsat vermemelidir. Aydemir Türkiye'de hiçbir zaman tam anlamıyla sınıfların olduğuna inanmamış, bu konuda büyük bir hassasiyet göstermişti. 4) Kadro'nun iktidara nasıl geleceği konusunda Aydemir, pragmatik bir yol izledi. 1930'larda Kemalist rejime ideolojik araçlar üreten aydınlar olarak eklemelenmeye çalışırken 1960'larda bu işin ancak demokratik yollardan-seçim kanalıyla olabileceğini savundu. İşte bu görüş ve politikalar Aydemir'in milli sol yaklaşımını meydana getirmiştir.

Kaynaklar

Kitap ve Makaleler

- AKÇURA Yusuf (1982) Birinci Türk Tarih Kongresi, Ülkü, Şubat 1933, *Ülkü Seçmeler (1933-1941)*, Yay. Haz. Zerrin Bayraktar, Cem Alpar, Ankara İktisadi ve Ticari İlimler Akademisi, Ankara.
- ATILGAN Gökhan (1996) *Yön-Devrim Hareketi, Kemalizm ve Marksizm Arasında Geleneksel Aydınlar*, TÜSTAV Yayınları, İstanbul.
- AYDEMİR Şevket Süreyya (1977) Europacenterisme'in Tasfiyesi, *Kadro*, Sayı 7, Temmuz 1932. *Kadro, 1932 Cilt I (Tıpkıbasım)*, Yay. Haz. Cem Alpar, Ankara: Ankara İktisadi ve Ticari İlimler Akademisi, Ankara.
- AYDEMİR Şevket Süreyya (1977) *Kadro*, *Kadro*, Sayı 1, II. Kanun 1932, s. 3. *Kadro, 1932 Cilt I (Tıpkıbasım)*, Yay. Haz. Cem Alpar, Ankara: Ankara İktisadi ve Ticari İlimler Akademisi, 1977.
- AYDEMİR Şevket Süreyya (1979) *Kırmızı Mektuplar ve Son Yazılar*, Çağdaş Yayınları, İstanbul.
- AYDEMİR Şevket Süreyya (1986) *İnkılâp ve Kadro*, Remzi Kitabevi, İstanbul.

- AYDEMİR Şevket Süreyya (1999) *İhtilâlin Mantığı ve 27 Mayıs İhtilali*, Remzi Kitabevi, İstanbul.
- AYDEMİR Şevket Süreyya (1999) *Tek Adam Mustafa Kemal, 1922-1938*, Remzi Kitabevi, C. III, İstanbul.
- AYDEMİR Şevket Süreyya (2004) *Sıyrı Arayan Adam*, Remzi Kitabevi, İstanbul.
- AYDEMİR Şevket Süreyya (31 Ocak 1962) Türk Sosyalizmi ve Fikir Atatürkçülüğü, *Yön*, Yıl 1, Sayı 7, İstanbul.
- AYDEMİR Şevket Süreyya (9 OCAK 1963) Türk Sosyalizminin İlkeleri, *Yön*, Yıl 2, Sayı 56, İstanbul.
- AYDIN Suavi (2002) Cumhuriyet'in İdeolojik Şekillenmesinde Antropolojinin Rolü: Irkçı Paradigmanın Yükselişi ve Düşüşü, *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünceler*, C. 2, Kemalizm, Editör: Ahmet İnsel, İletişim Yayınları, İstanbul.
- EKMEKÇİ Mustafa (9 Mayıs 1994) Şevket Süreyya'dan Aysel Kutlu'ya Dost Mektupları, *Cumhuriyet*, İstanbul.
- EKMEKÇİ Mustafa, (14 Mayıs 1994) Şevket Süreyya'dan Aysel Kutlu'ya Dost Mektupları, *Cumhuriyet*, İstanbul.
- ERSANLI Büşra (2003) *İktidar ve Tarih: Türkiye'de "Resmi Tarih" Tezisinin Oluşumu (1929-1937)*, İletişim Yayınları, İstanbul.
- GÖKTÜRK Halil İbrahim (1977) *Bilinmeyen Yönleriyle Şevket Süreyya Aydemir*, Arı Matbaası, Ankara.
- KARAOSMANOĞLU Yakup Kadri (1967), *Zoraki Diplomat*, Bilgi Yayınevi, Ankara.
- KÖKER Levent (2002), Kemalizm/Atatürkçülük: Modernleşme, Devlet ve Demokrasi, *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce*, C. 2 Kemalizm, Editör: Ahmet İnsel, 3. Bas., İletişim Yayınları, İstanbul.
- TEKELİ İlhan, İLKİN Selim (2003) *Bir Cumhuriyet Öyküsü Kadrocuları ve Kadro'yu Anlamak*, Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul.
- TİMUR Taner (2001) *Türk Devrimi ve Sonrası*, İmge Kitabevi, Ankara.

Atatürk Dönemine Dair Literatür Üzerine Bir Değerlendirme

Haydar Seçkin Çelik

Hacettepe Üniversitesi

ÇELİK, Haydar Seçkin, Atatürk Dönemine Dair Literatür Üzerine Bir Değerlendirme. CTAD, Yıl 8, Sayı 16 (Güz 2012), s. 113-142.

Atatürk dönemi (1923-1938) dönemi kaynakları üzerine şu ana kadar çok az sayıda analitik çalışma yapılmıştır. Oysa döneme ilişkin akademik ilginin oldukça canlı olmasından ötürü konuyla ilgili literatür genişlemekte, dönemle ilgili yeni anılar, biyografiler, araştırmalar yayımlanmaktadır. Bununla birlikte bu eserlere işaret eden ve tarih metodolojisi içerisinde analitik olarak inceleyen çalışmalarda bir artış görülmemektedir. Tarih biliminin iki önemli kertesı olan kuram ve kaynak etkileşimini göz önünde tutarak, kaynak değerlendirmelerinin sürekli olarak yenilenmesi, bilimsel gelişim açısından önemlidir. Bu çalışmada Atatürk dönemine ilişkin kaynaklar; resmî yayınlar, süreli yayınlar, biyografiler, anılar, başvuru eserleri ve araştırmalar şeklinde beş alt başlıkta eleştirel bir incelemeyle ele alınmaktadır.

Anahtar Sözcükler: Atatürk dönemi, tarihsel kaynaklar, metodoloji, kuram, literatür

ÇELİK, Haydar Seçkin, An Assesment On the Source Of The Atatürk Era. CTAD, Year 8, Issue 16 (Fall 2012), p. 113-142.

There has been hitherto a few number of analitical studies on historical sources of the Atatürk era (1923-1938). Whereas due to vivid academical interest to the era, the literature on this subject has been extending; new memoirs, biographies and studies concerning the era are being published. However there has been no increase in studies that analyse those sources according to the methodology of history. It is important in terms of scientific development that the permanent renewal of assessments of historical sources considering the interaction between the theories and the sources which are two important ranks of the science of history. In this study, historical sources of the Atatürk era are examined in a critical way under five categories that are official publications, periodicals, biographies, memoirs - diaries, references and research respectively.

Keywords: The Atatürk Era, historical sources, methodology, theory, literature.

Giriş

Tarih, bugünden bakarak, geçmişle etkileşimli olarak oluşturulan¹; kuramsal bakışın tarihsel hammaddeyi tutarlı bir çerçevede inşası üzerine kurulu bir anlatıdır. “Geçmiş” ögesi, bu diyalektik ilişkide hem etken hem de edilgendir. Etkendir; çünkü geçmişte olup bitenler gerçektir ve bugünkü toplumsal yapıyı ve dolayısıyla bilgiyi alımlamamızı etkilemektedir. Etkendir; zira arşiv malzemesinden ikinci el kaynaklara kadar, hepsi geçmişte yaşamış belirli kişiler tarafından meydana getirilmiştir ve üzerinde çalıştığımız hammadde, bize tarihsel olguyu olduğu gibi sunmaz.²

Edilgendir; çünkü tarihsel belgeler ve kaynaklar, ancak bugünden bakarak yorumlanabilirler. Bugünden bakan tarihçi, kendisine aktarılan hammaddeyi yeniden ele alır, metodolojik araçlarla eleştiriye tabi tutar ve kuramsal görüşle bir model çerçevesinde yeniden inşa sürecine dâhil eder.³ Böylece geçmiş, her zaman bir inşa, bir anlatı olarak ortaya çıkar.

Kuram, tarihsel hammaddeyi yani belgeleri ve çeşitli kaynakları nasıl göreceğimizi belirler. Olayların daha net ya da daha bulanık görülmesine göre, kuramsal ve metodik tercihler yapılır. Tarihsel verilerin dokunuşu, kaynak-kuram ilişkisinin bir türevidir ve herhangi bir tarihsel olgunun açıklanmasına dair çalışmalar, bu bağlantının tutarlı bir şekilde kurulup kurulmadığına göre başarılı ya da başarısız olacaktırlar.

Yukarıdaki tespitlerden anlaşılabilirceği gibi, kaynaklar, kuram⁴ ile birlikte herhangi bir tarihsel çalışmanın en önemli iki kertesinden birini oluşturur.

Tarih çalışmalarında kullanılan kaynaklar, olgusal gerçekliğin yeniden inşasında, yapıtaşları konumundadırlar. Yapıtaşları olmaksızın, söz konusu inşa mümkün olamaz. Kaynaklar, tarihçinin elindeki malzeme olarak, nasıl bir olgusal yeniden inşa yapılabilirliğini de belirlerler; eldeki kaynakların yetersizliği durumunda sağlıklı bir tarihsel çalışma ortaya çıkamaz. Ancak eldeki kaynaklar yeterli olduğunda ve başarılı kuramsal ve metodik yaklaşımlarla bu veriler işlendiğinde, bir tarih çalışması kendinden bekleneni hakkıyla yerine getirmiş olur.

Kaynaklar da kendi aralarında ayrılmaktadır. Birincil kaynaklar ile ikincil kaynaklar arasındaki ayrım⁵ temel önem taşır. Bununla birlikte söz konusu

¹ Carr da bu hususa işaret etmiştir. Bkz. Edward Hallet Carr, *Tarih Nedir?*, Çev. Misket Gizem Gürtürk, İletişim Yayınları, İstanbul, 2009, s. 35.

² Richard J. Evans, *Tarihin Savunusu*, Çev. Uygur Kocabaşoğlu, İmge Kitabevi, Ankara, 1999, s. 110.

³ Bu değerlendirmede kuşkusuz modern tarihçiliği temel almaktayız. Ancak bir vakanüvis bile, belirli olayları kaydedip belirli olayları dışarıda bırakarak ya da olguları belirli bir görüş açısından yansıtarak, tarihi yeniden inşa eder.

⁴ Tarih-kuram ilişkisi konusunda oldukça aydınlatıcı bir çalışma için bkz. Peter Burke, *Tarih ve Toplumsal Kuram*, Çev. Mete Tunçay, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2011.

ayrım, uzmandan uzmana değişen bir nitelik arz ettiğinden, zannedildiği kadar belirgin değildir. Birincil kaynakların -kuramsal olarak- özgünlüğü daha yüksek kabul edildiğinden tarihçiler açısından araştırmalarda bir önceliği bulunmaktadır; ancak bir kaynağın birincil kaynak olarak kabul edilmesi, onun güvenilirliği ve tarafsızlığı hakkında kesin bir işaret vermez⁶; bunun içindir ki birincil kaynakları bile değerlendirirken, kuramsal ve metodik yorumlama ve eleştiri süreçlerinin yaşanması, olgusal gerçekliğe yaklaşmak bakımından sahip oldukları önemi korumaktadırlar.⁷

Bunun yanı sıra ikinci kaynaklar, özellikle yorumlama ve konuyu çeşitli açılardan görebilme noktalarından birincil kaynaklarla birlikte ele alınmayı gerektirmektedir. Özellikle sorun yönelimli tarih araştırmalarında genellikle seçilen yöntem, “ikincil muteber kaynakları okumanın yardımıyla özgül bir tarihsel sorun formüle edip sonra bununla ilgili birincil kaynaklar(ı) incele(mek)” şeklinde ortaya çıkmaktadır.⁸ Bu bakımdan konuyla ilgili ikincil kaynaklara hâkim olunması, gerek sorunu formüle etmekte gerek olguları yorumlamada gerekse değişik bakış açılarını kavramada önemli bir avantaj sağlamaktadır.

Bu çalışmada, tarihe ve tarihsel kaynaklara bu bakış çerçevesinde, olan Atatürk dönemine (1923-1938) dair araştırmalarda kullanılan literatür üzerine genel bir değerlendirme yapılacaktır. Konu üzerine bugüne kadar yapılan çalışmaların sayısı oldukça yetersizdir. Bu konuda şu ana kadar yapılan, kitaplaştırılmış tek çalışma Prof. Dr. E. Semih Yalçın’a aittir.⁹ Makale düzeyinde ise Prof. Dr. Fatma Acun’un bir çalışması bulunmaktadır.¹⁰ Yalçın’ın çalışması kaynaklar açısından kapsamlı olmakla birlikte, çalışmanın yapıldığı seneden bu yana alana ilişkin çok sayıda yeni yayın yapılmıştır, literatür genişlemiştir. Bu da kaynakların yeniden değerlendirilmesini zorunlu hale getirmektedir. Çalışmamız bu açıdan, alana katkıda bulunmak, var olan boşluğu bir ölçüde gidermek amacıyla kaleme alınmıştır.

Bu araştırmada yapılan değerlendirmeler, esas itibarıyla literatüre ilişkin olacağından, arşiv kaynakları değerlendirme kapsamında yer almayacaktır. Resmi

⁵ Basitçe ifade etmek gerekirse, devrinde yazılmış, dolayısıyla özgün kaynaklar birincil, tarihinin kendisinin ya da kendisinden öncekilerin geçmişle ilgili yazdıkları şeyler ise ikincil kaynak olarak kabul edilmektedir. Bkz. John Tosh, *Tarihin Peşinde*, Çev. Özlem Ankan, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2011, s. 33.

⁶ Tosh, *age.*, s. 33-34.

⁷ Bu konuda ayrıca bkz. Carr, *age.*, s. 19-20.

⁸ Tosh, *age.*, s. 56.

⁹ E. Semih Yalçın, *Türkiye Cumhuriyeti Tarihinin Kaynakları*, Berikan, Ankara, 2003.

¹⁰ Fatma Acun, “Milli Mücadele ve Atatürk Dönemi Kaynaklarının Toplu Değerlendirilmesi”, *Edebiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt:24, Sayı:2, Ankara, 2007. www.edebiyatdergisi.hacettepe.edu.tr/icindekiler.asp?y=2007&s=2. Erişim Tarihi: 16.12.2011.

yayınlar, süreli yayınlar, hatıralar, günlükler biyografiler, başvuru kaynakları ve araştırmalar değerlendirmemizin kapsamını oluşturmaktadır.¹¹

Resmî Yayınlar

Resmi yayınlar, Cumhuriyet dönemiyle ilgili araştırmalarda özellikle hukuki mevzuat ve meclis zabıtlarını içermeleri bakımından önemli kaynaklar olarak görülmektedir. Resmi yayınların genelde doğru ve önyargısız oldukları kabul edilmektedir; ancak Acun'un da saptadığı gibi, resmi kaynaklar, propaganda, örtbas etme ya da güvenlik gibi gerekçelerle sansür edilmiş olabilirler. Enver Paşa'nın I. Dünya Savaşı sırasında Kafkasya bölgesi için Almanlarla yaptığı yazışmalar bu duruma iyi bir örnek teşkil etmektedir. Kafkasya üzerinde Almanlarla hâkimiyet mücadelesi başlamış, Alman tarafının Türk ordusunun Kafkasya üzerine yapılan operasyonların durdurularak, Mezopotamya, Suriye ve İran'a sevk edilmesi şeklindeki telgrafına çok olumlu bir cevap veren Enver Paşa'nın Bakü'ye yönelik operasyonları sürdürdüğü görülmektedir. Enver Paşa'nın bu cevabıyla bir oyalama taktiği yapıldığı anlaşılmaktadır.¹² Dolayısıyla resmi kaynakları ele alırken, araştırmacıların bu hususu dikkate almaları gerektiğini¹³ belirterek başlamak yerinde olacaktır.

Cumhuriyet dönemiyle ilgili çalışmalarda kullanılacak pek çok resmî yayın bulunmaktadır.¹⁴ Bunlardan Resmi Gazete¹⁵; kanun, tüzük, yönetmelik ve genelgelerden Anayasa Mahkemesi kararlarına ve uluslararası antlaşmalara kadar pek çok önemli bilgiyi içermektedir. Düstur, Resmi Gazete'de yayımlanan mevzuatın aynısından oluştuğundan kullanım sıklığı fazla değildir; yıllara göre tertipler şeklinde yayımlanan Düstur'un Atatürk dönemini ilgilendiren tertibi 3. Tertiptir ve 41 ciltten oluşup 23 Nisan 1920-1927 ile 27 Mayıs 1960 dönemini kapsamaktadır. Bunların dışında hukuki mevzuatla ilgili olarak 365 ciltlik¹⁶ Türkiye Cumhuriyeti Sicilli Kavanini, Kavanin Mecmuası,¹⁷ Başbakanlık Mevzuat Külliyyatı, Türkiye Cumhuriyeti Tüzükleri gibi resmi yayınlar mevcuttur.¹⁸

TBMM Zabıt Cerideleri, mecliste tartışılan konuları, ilgili yıllarda ülkedeki gündemi, milletvekillerinin profillerini, siyasî kültürü ve tartışma üslubunu,

¹¹ Sınıflandırmamızda Prof. Dr. Semih Yalçın'ın eserini temel aldık.

¹² Mustafa Çolak, *Enver Paşa Osmanlı-Alman İttifakı*, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2008, s. 153.

¹³ Fatma Acun, "Tarihin Kaynakları", *Tarih Nasıl Yazılır? : Tarih yazımı İçin Çağdaş Bir Metodoloji*, Ed. Ahmet Şimşek, Tarihçi Kitabevi, İstanbul, 2011, s. 124.

¹⁴ Burada, diğer başlıklarda da uygulanacağı üzere, en önde gelen yayınlar üzerinden bir değerlendirme yapılacaktır.

¹⁵ Resmi Gazete fihristine www.resmigazete.gov.tr adresinden ulaşılabilir.

¹⁶ İlk 19 cildi Atatürk dönemini ilgilendirir. Bkz. Yalçın, *age.*, s. 64-69.

¹⁷ 28. Ciltle birlikte Kanunlar Dergisi adını almıştır. Bkz. Yalçın, *age.*, s. 83.

¹⁸ Yalçın, *age.*, s. 57-85, 97-106.

kısacası zamanın politikasına ilişkin pek çok ayrıntılı bilgileri¹⁹ elde etmemizi sağlayan önemli bir kaynak durumundadır. Tutanaklara, artık internet adresinden de ulaşılabilmekte ve araştırmacıların zaman ve emek kaybı önlenmektedir.²⁰

Bu kaynağın devamı niteliğinde olan TBMM'nin Gizli Celse Zabıtları ise dört cilt halinde Türkiye İş Bankası Yayınları tarafından yayımlanmıştır.²¹ Zabıtlar 1920 ile 1934 arasındaki dönemi kapsamakta ve 24 Nisan 1920 tarihli “Mustafa Kemal Paşa Hazretlerinin Ahval-i Dâhiliye Hakkında Beyanatı” ile başlayıp 28 Ekim 1934 tarihli “Balkan İtilafı Çerçevesinde Tanzim Olunan Türkiye Cumhuriyeti ile Romanya Arasında Aktolunan Mukavelenamenin Tetkik ve Tasvibi” ile son bulmaktadır. Tutanaklar şüphesiz o dönemde açıklanmaları ulusal çıkarlar açısından uygun görülmediği için daha sonra yayımlanabilmiştir ve bu açıdan o dönem için oldukça önemli görülen çeşitli konulara ışık tutan çok önemli bir kaynaktır.

Devlet Yıllıkları, dönemin araştırmacılarının yararlanabileceği bir diğer önemli yayındır. İlk olarak 1925'ten itibaren çıkarılmaya başlanan yıllıklar, ülkenin hukuksal, siyasal, ekonomik, sosyal ve kültürel özellikleri ile dış politika yönelimlerini derli toplu olarak bir araya getiren bir yayın niteliğindedir ve Başbakanlık Basın-Yayın ve Enformasyon Genel Müdürlüğü'nün kuruluşundan sonra günümüze değin aralıklarla yayımlanmıştır.²²

Bugünkü adı Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK) olan İstatistik Umum Müdürlüğü'nün²³ yayınları da özellikle bulgularını sayısal verilerle desteklemek isteyen araştırmacılar için önemli kaynaklar arasındadır. Adliye istatistikleri, iş istatistikleri, fiyat istatistikleri, evlenme ve boşanma istatistikleri, il özel idareleri faaliyet istatistikleri, maliye istatistikleri, maarif (millî eğitim) istatistikleri, sanayi istatistikleri ve tarım istatistikleri gibi çok çeşitli alanlara ilişkin sayısal verilere bu yayınlar sayesinde ulaşmak mümkündür. Bunun dışında kurumun şu yayınlarından yararlanılabilir:²⁴

¹⁹ Yalçın, *age.*, s. 96.

²⁰ http://www.tbmm.gov.tr/kutuphane/tutanak_sorgu.html. Bununla birlikte, Acun'a göre, zabıt cerideleri güvenilirliği yüksek belgeler olmakla birlikte, devlet tarafından üretilen diğer belgeler gibi, resmi görüş lehine önyargılıdır ve konuyla ilgili diğer belgelerle birlikte okunması yerinde olacaktır. Acun, *agm.*, s. 9.

²¹ Bkz. *TBMM Gizli Celse Zabıtları*, Cilt 1 ve 4, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul, 1985. Ayrıca bkz. Yalçın, *age.*, s. 97.

²² <http://www.byegm.gov.tr/Content.aspx?s=tk>.

²³ Kurumun tarihi için bkz. <http://tuik.gov.tr/UstMenu.do?metod=tarihce>.

²⁴ Bu yayınların dökümüne Türkiye İstatistik Kurumu Kütüphanesi'nin internet adresinden ulaşılabilir. <http://kutuphane.tuik.gov.tr>.

- 1928-1965 Yılları Arasında Türkiye’de Basılmış Bibliyografyaların Bibliyografyası, Haz. Filiz Başbuğoğlu, Lamia Acar, Necdet Ok, Ayyıldız Matbaası, Ankara, 1966.
- Harici Ticaret İçin Yıllık İstatistik Yıl 1927, İstatistik ve Tetkik Müdürlüğü, Ankara, 1929.
- Zirai Tahriri Neticeleri, 1927 Senesi (Zirai sanai ve nüfus tahriri neticeleri), Merkezi İstatistik Müdüriyeti Umumiyesi, İstanbul, 1928.
- Türkiye Nüfusu: 28 Teşrinievvel 1927 Umumi Nüfus Tahriri, Vilayet, Kaza, Şehir ve Köyler İtibariyle, Türk Ocakları Merkez Heyeti Matbaası (Yeni Türk Alfabesi ile), Merkezî İstatistik Müdüriyeti Umumiyesi Ankara, 1928.
- Türkiye Nüfusu: 28/Teşrinievvel/1927 Umumi Nüfus Tahriri Vilayet, Kaza, Şehir ve Köyler İtibariyle, Merkezi İstatistik Müdüriyeti-i Umumiyesi, Ankara, 1928.
- Camile Jacquart, Erkek Çocuk Doğumları Üzerinde Harbin ve Sair Felaketli Hadiselerin Tesiri, Çev. Enis Behiç, Başvekalet İstatistik Umum Müdürlüğü, Devlet Matbaası, Ankara, 1934.
- Camile Jacquart, İstatistik ve Sosyal Bilim: Genel Mülahazalar, Çev. Refii Şükrü SUVLA, Başvekalet İstatistik Umum Müdürlüğü, Aydınlık Basımevi, İstanbul, 1936.
- İstatistik Yıllığı 1928, Merkezi İstatistik Müdüriyeti Umumiyesi, İstanbul, 1928.
- İstatistik Yıllığı 1929, Cilt I-II, Merkezi İstatistik Müdüriyeti Umumiyesi, Cumhuriyet Matbaası, Ankara, 1929.
- Genel Nüfus Sayımı, 28 Ekim 1927: Geçici Rakamlar, Merkezi İstatistik Müdüriyeti Umumiyesi Ankara, 1927.
- Harici Ticaret İçin Yıllık İstatistik, Yıl 1927, Maliye Vekâleti İstatistik ve Tetkik Müdürlüğü Merkezî İstatistik Umum Müdüriyeti, Ankara, 1929.
- 1927 Yılıının Sanayi İstatistiği, Compte-rendu du recensement industriel de 1927, Merkezi İstatistik Müdüriyeti Umumiyesi, İstanbul, 1928.²⁵

²⁵ Türkiye’de sanayinin çeşitli dalları hakkında Sovyet uzmanlarının raporları için şu resmî yayına da bakılabilir Türkiye Pamuk, Keten, Kendir, Kimya Demir Sanayii Hakkında Sovyet Mütchassısları Tarafından Verilen Raporlar, Başvekalet Müdevvenat Matbaası, 1933 aktaran İlhan Tekeli ve Selim İlkin, *Uygulamaya Geçerken Türkiye’de Devletçiliğin Oluşumu*, Bilge Kültür Sanat, İstanbul, 2009, Ek 5.

Bu kısımda ele alacağımız bir başka resmi yayın, Ayın Tarihi'dir. Ayın Tarihi o ayın iç ve dış haberlerine günlük döküm halinde yer veren ve ayrıca, farklı bölümlerde ayın önemli olaylara ilişkin basından seçmelerin yer aldığı bir dergidir. İlk sayısını Zekeriya Sertel'in Matbuat Umum Müdürü olduğu dönemde, Eylül 1923'te çıkarmış; fakat söz konusu müdürlüğün 1 Haziran 1931 tarihinde lağvedilmesi ile yayımına son verilmiştir. Kaderi müdürlüğün kaderiyle paralel olan dergi, Umum Müdürlük'ün 1933'te Dâhiliye Vekâleti'ne bağlı olarak Vedat Nedim Tör yönetiminde yeniden oluşturulması üzerine; fakat biraz gecikmeli olarak, Ocak 1934'te yeniden yayımlanmaya başlanmış ve dergi, 1957 yılına kadar bazı aksamalarla da olsa çıkmaya devam etmiştir.²⁶Dergi, dönemin iç ve dış politika bakımından gündemine ışık tuttuğu gibi, hangi olayların önemli görüldüğünü göstermesi bakımından da tarihçilerin yararlanacağı bir kaynak durumundadır.

Son olarak, Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri²⁷ ile Atatürk'ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri ile dönemin önde gelen yöneticilerinin söylev ve demeçleri, döneme ilişkin vazgeçilmez resmi yayınlar arasındadır. Bu yayınlar, dönemin yöneticilerinin çeşitli durumlar karşısında aldıkları tavırları, benimsedikleri görüşleri öğrenebileceğimiz birinci elden kaynaklardır.

Sürelî Yayınlar

Sürelî yayınlar, dönemin sosyal, siyasal, ekonomik, kültürel pek çok yönü hakkında bize ışık tutacak; gündemdeki olaylar ve fıkri tartışmalar, basın özgürlüğü, basın-yayın organlarının kalitesi, kullanılan dil ve üslup gibi geniş bir sahada bilgi üretimine olanak veren bir kaynak türüdür.

Atatürk dönemindeki sürelî yayınları incelerken, kuşkusuz özellikle basın-iktidar ile basın-toplum ilişkileri ve basına ilişkin mevzuatın durumu, ilgili sürelî yayının sahiplerinin ve yazarlarının niteliği, çıktığı zaman aralığı, kamuoyuna etkisi, tirajı gibi pek çok faktör göz önünde tutulmalıdır.

Atatürk döneminde, özellikle 1925 sonrası dönem düşünüldüğünde, Takrir-i Sükûn Kanunu'nun etkisiyle, basının büyük ölçüde iktidarın kontrolü altında tutulduğu söylenebilir.²⁸ Önde gelen pek çok gazete, Atatürk'ün teşvikleriyle ve bizzat CHP milletvekilleri tarafından kurulmuş ve yazarları arasında birçok

²⁶ Yalçın, *age.*, s. 106.

²⁷ *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri I-III*, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 2006; *Atatürk'ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri*, Haz. Ali Sevim, İzzet Öztoprak, Mehmet Akif Tural, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 2006; *İnönü'nün Söylev ve Demeçleri (1919-1946)*, Milli Eğitim Basımevi, Ankara, 1946. Celal Bayar'ın söylev ve demeçleri ise özel olarak derlenmiştir. Bkz. *Celal Bayar'ın Söylev ve Demeçleri*, 6 cilt, Der. Özel Şahingiray, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul, 1999.

²⁸ Tek parti döneminde basının durumuyla ilgili olarak bkz. Hıfzı Topuz, *II. Mahmut'tan Holdinglere Türk Basın Tarihi*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 2003, s. 143-191 ve İ. Ceyhan Koç, *Tek Parti Döneminde Basın-İktidar İlişkileri (1929-1938)*, Siyasal Kitabevi, Ankara, 2006.

partili yer almıştır.²⁹ Yunus Nadi'nin Cumhuriyet'i,³⁰ Mahmut Soydan'ın Milliyet'i, Mehmet Asım Us'un Vakit'i, CHP'nin yarı-resmi organı durumundaki Hâkimiyet-i Milliye ya da 1934'ten sonraki adıyla Ulus, Akşam,³¹ Anadolu gibi pek çok gazete tek parti yönetimini desteklemekteydiler. Dönemin muhalefeti anlayabilmek açısından, kısa süre içerisinde kapatılan Hüseyin Cahit Yalçın'ın Tanin, Ahmet Emin Yalman'ın Vatan ve Velid Ebuzyiya'nın Tevhid-i Efkâr gibi gazeteleri ile Zekeriya-Sabiha Serteller ile Ahmet Emin Yalman'ın Tan³² adlı gazeteleri araştırmacılar tarafından kullanılan önemli kaynaklar arasındadır.³³

Kuşkusuz bu dönemde yayımlanan gazeteler bunlarla sınırlı değildir.³⁴ 2 Aralık 1924'te yayın hayatına son veren; fakat yayın hayatı boyunca Atatürk tarafından yazılmış yazıları da yayınlamış olan İleri gazetesi,³⁵ 1924 yılında yerini Cumhuriyet gazetesine bırakan Ankara'nın ilk günlük gazetesi Yeni Gün,³⁶ 1921 yılına kadar Milli Mücadele'ye düşman olmasına karşın Anadolu'daki hareketin başarısı üzerine tavrını değiştirmiş ve Atatürk devrimlerini desteklemiş olan Stamboul, Mehmet Şevki ve Cevriye İsmail Beyler tarafından 1895'ten itibaren İzmir'de günlük olarak çıkarılan ve Milli Mücadele'yi desteklemiş olan, 1937 senesine kadar yayın hayatına devam etmiş Ahenk gazetesi,³⁷ 23 Aralık 1910

²⁹ Kabacalı, 1920-1939 arası dönemde, TBMM'de milletvekilliği yapan basın mensuplarının sayısının kırkı bulunduğunu belirtmektedir. Bkz. Alpay Kabacalı, *Türk Basınında Demokrasi*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1994, s.153.

³⁰ Cumhuriyet gazetesi ile ilgili olarak bkz. Aysun Köktener, *Bir Gazetenin Tarihi: Cumhuriyet*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2004. Gazetenin 1930 ile 2005 yılları arasındaki koleksiyonuna ücret karşılığında internet üzerinden de ulaşılabilmektedir. Bkz. <http://www.cumhuriyetarsivi.com/monitor/index.xhtml?cid=1>.

³¹ Akşam gazetesi yazarları, tek parti yönetimine muhalif çevrelerce "Mustafa Kemal'in prensleri" olarak adlandırılıyorlardı. Bkz. Nurhan Kavaklı, *Bir Gazetenin Tarihi: Akşam*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2005, s.51. Falih Rıfkı'nın söylediğine nazara, kendileri gibi genç CHP milletvekilleri de bazı gazeteler tarafından "Cumhuriyet prensi" şeklinde adlandırılmaktaydılar. Bkz. Falih Rıfkı Atay, *Çankaya*, Pozitif Yayınları, İstanbul, 2004, s.420.

³² Tan Gazetesi ile ilgili olarak bkz. Savaş Uğur, *Tek Parti Döneminde Muhalefet Basını ve Tan Gazetesi (1938-1945)*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2010; Murat Sadullah Çebi, *Siyasal Bir Muhalefet Aracı Olarak Tan Gazetesi (1935-1945)*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 1988.

³³ Dönemin basınına ilişkin olarak bkz. Hıfzı Topuz, *age.*, s.143-169 ve İ. Ceyhan Koç, *age.*

³⁴ Bu konuda verilen bilgilerde Yalçın ve Duman'ın eserleri karşılaştırmalı olarak kullanılmıştır.

³⁵ İleri'nin Mesul Müdürü Feridun Fikri (Düşünsel); Başyazarı ise Celal Nuri (İleri) idi. Bkz. Hasan Duman, *Başlangıcından Harf Devrimi'ne Kadar Osmanlı-Türk Süreli Yayınlar ve Gazeteler Bibliyografyası ve Toplu Kataloğu 1828-1928*, Cilt 1, Enformasyon ve Dokümantasyon Hizmetleri Vakfı, Ankara, 2000, s. 413.

³⁶ Bkz. Hasan Duman, *Başlangıcından Harf Devrimi'ne Kadar Osmanlı-Türk Süreli Yayınlar ve Gazeteler Bibliyografyası ve Toplu Kataloğu 1828-1928*, Cilt 3, Enformasyon ve Dokümantasyon Hizmetleri Vakfı, Ankara, 2000, s. 11.

³⁷ İzmir'in işgali nedeniyle gazete zaman zaman kapanmıştır. Yalçın, *age.*, s.149-150. Yalçın, eserinde gazetenin yayın hayatına 1904'te başladığını yazmaktadır; ancak Duman'ın eserinde 1311

tarihinde Yusuf Mazhar Bey tarafından Konya’da çıkarılmaya başlanan, Milli Mücadele’yi destekleyen ve 5 Nisan 1921’den itibaren günlük olarak çıkararak 1951’e kadar yayın hayatına devam eden Babalık,³⁸ 22 Haziran 1919’dan itibaren Kastamonu Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti’nin yayın organı olarak çıkarılan; 1932’ye kadar bu adla yayın hayatına devam edip 1937’den sonra da Doğru Söz adıyla yeniden çıkarılan Açıksöz,³⁹ 1918-1930 yılları arasında İstanbul ve Ankara’da çıkarılan Köy Hocası,⁴⁰ 1 Kasım 1869 tarihinden itibaren Konya’nın resmi gazetesi olarak 1919’a kadar yayımlanan ve daha sonra Cumhuriyet döneminde de yeni harflerle yayımlanmaya devam eden Konya,⁴¹ 10 Aralık 1918 tarihinde Faik Ahmet Barutçu ve Kemal Ahmet Bey tarafından Trabzon’da çıkarılıp Trabzon Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti’nin yayın organı haline gelen ve 1923 yılının sonuna kadar yayın hayatına devam eden İstikbal,⁴² Milli Mücadele’yi destekleyen ve bu yüzden İngilizlerce zaman zaman kapatılan, 1919’da İsmail Cenani Oral tarafından çıkarılıp 1944 senesine kadar yayımlanmaya devam eden Ahali,⁴³ yine 1919-1928 tarihleri arasında Bolu’da çıkan Dertli,⁴⁴ Gözübüyükzade Sabit tarafından, CHP’nin yayın organı olarak Kayseri’de çıkarılan Misak,⁴⁵ dönemin araştırmacıları tarafından yararlanılabilecek gazeteler arasındadır.⁴⁶

Gazetelerin yanı sıra, dergiler de dönemi araştıran kişiler tarafından kullanılabilecek önemli kaynaklardır. Özellikle bu dönemdeki fikrî hareketleri takip etmek açısından büyük önem taşımaktadırlar.

Dergiler içerisinde kuşkusuz Ankara Halkevi tarafından çıkarılan ve diğer halkevi dergilerinin de örnek alması beklenen Ülkü dergisi, önemli bir yer

tarihi verilmektedir ki miladi takvimle 1895 senesine denk gelmektedir. Biz başlangıç tarihi olarak Duman’ın eserindeki veriyi temel aldık. Bkz. Duman, *Başlangıçından Harf Devrimi’ne...*, Cilt 1, s. 114.

³⁸ Babalık gazetesi için bkz. Duman, *age.*, s. 166.

³⁹ Bkz. Duman, *age.*, s. 105. Yalçın ise 15 Haziran Duman ise 22 Haziran 1919 tarihlerini başlangıç almaktadır. Yalçın, *age.*, s. 150. Açıksöz ile ilgili yapılmış bir çalışma için bkz. Faruk Söylemez, *Açıksöz Gazetesinin Milli Mücadele’ye Katkısı*, Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 1987.

⁴⁰ Köy Hocası, 31. sayısından itibaren Ankara’da çıkmaya başlamıştır. Bkz. Duman, *age.*, s. 488.

⁴¹ Bkz. Duman, *age.*, s. 486.

⁴² Bkz. Duman, *age.*, s. 438.

⁴³ Mesul Müdürü Agah Sırrı Levend olan ve 1924 senesinde çıkan Ahali adında bir gazete daha bulunmaktadır. Duman, *age.*, s. 112.

⁴⁴ Dertli Cumhuriyetçi ve Halkçı bir Türk gazetesi olarak tanıtılmıştır. Gazetenin yayınına son verme tarihi Yalçın’da yanlış olarak 1926 senesi şeklinde gösterilmiştir. Duman, *age.*, s. 254.

⁴⁵ Misak 1925 senesi ortalarına kadar yayın hayatına devam etmiştir. Duman, *age.*, s. 585.

⁴⁶ Ayrıntılı bilgi için bkz. Yalçın, *age.*, s. 137-157. Burada belirtilen gazeteler dışında da dönem boyunca çıkan ancak çoğu kez ömürleri kısa gazeteler bulunmaktadır. Bu gazeteler hakkında bilgi için Duman’ın çalışmasına başvurulabilir.

tutmaktadır. Ülkü, dergiyi yöneten kişinin eğilimlerine göre belirli ölçüde farklılaşan bir içeriğe sahip olsa da,⁴⁷ dönemin genel düsturu olan “Halkı tenvir etmek” temelinde birçok bilimsel, edebi, folklorik içerikli yazının yer aldığı bir dergidir. Dergi, ayrıca, Kemalizm’in açıklanması ve yorumlanması noktalarından da önem taşımaktadır.⁴⁸

Yukarıda da işaret ettiğimiz üzere, Ülkü dışında, diğer halkevlerinin de dergileri bulunmaktadır. Bu dergileri yayımlandıkları toplam sayı ile birlikte şöyle sıralayabiliriz:⁴⁹

Tablo: Halkevlerinin yayınladığı dergi adı, yayımlandığı yer ve yayın adedi

Sıra No	Dergi Adı	Yayımlandığı Yer	Yayın Adedi
1	Aksu	Giresun	58
2	Akpınar	Niğde	61
3	Altan	Elazığ	48
4	Altınyaprak	Bafra	29
5	Altıok	Edirne	26
6	Anafarta	Çanakkale	9
7	Atayolu ve Yayla	Erzurum	2+11=13
8	Başpınar	Gaziantep	104
9	Batı Yolu	Kırklareli	8
10	Bozok	Yozgat	14
11	Çoruh	Artvin	3
12	Çorumlu	Çorum	61
13	Derme	Malatya	21
14	Devrimin Sesi	Bilecik	6

⁴⁷ Ayrıntılı bilgi için bkz. Kemal H. Karpat, *Osmanlı'dan Günümüze Kimlik ve İdeoloji*, Çev: Güneş Ayas, Timaş Yayınları, İstanbul, Mayıs 2009, s. 335-336.

⁴⁸ Ülkü üzerine yapılmış çalışmalar için örn. bkz. Ertan Aydın, *The Peculiarities of the Turkish Revolutionary Ideology in the 1930s: The Ülkü Version of Kemalism, 1933-1936*, Bilkent Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayımlanmamış Doktora Tezi, Ankara, 2003; Firdevs Gümüsoğlu, *Ülkü Dergisi ve Kemalist Toplum*, Toplumsal Dönüşüm Yayınları, İstanbul, 2005; Nurettin Güz, *Halkevleri Dergileri Üzerine Bir İnceleme*, Teksir, Ankara, 1993; Mustafa Oral, *C.H.P'nin Ülküsü*, Yeniden Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Yayınları, Antalya, 2007.

⁴⁹ Güz, *age.*, s. 141-142.

15	Dıranaz	Sinop	52
16	Doğuş	Kars	61
17	Duygular ve Abant	Bolu	7+13=20
18	Edirne ve Üçsu	Edirne	4+1=5
19	Erciyes	Kayseri	85
20	Fikirler	İzmir	30
21	Gediz	Manisa	102
22	Görüşler ve Çukurova	Adana	91+9=100
23	Halk Bilgisi Haberleri	Eminönü	124
24	Halkevi ve Porsuk	Eskişehir	36+62=98
25	Hatay	Hatay	12
26	İlgas	Kastamonu	5
27	İçel	Mersin	60
28	İnan	Trabzon	62
29	İnanç	Denizli	106
30	Karacadağ	Diyarbakır	130
31	Karaelmas	Zonguldak	48
32	Kaynak	Balıkesir	35
33	Konya	Konya	140
34	Muğla	Muğla	17
35	Ocak	Urla	2
36	19 Mayıs	Samsun	114
37	Ordu ve Yeşil Ordu	Ordu	67
38	Orta Yayla ve 4 Eylül	Sivas	16+35=51
39	Sakarya	Adapazarı	6

40	Taşan	Merzifon	30
41	Taşpınar	Afyon	141
42	Türk ve Akdeniz	Antalya	34
43	Uludağ	Bursa	102
44	Ülker ve Burdur	Budur	6+26=32
45	Ün	Isparta	172
46	Yeni Milas	Milas	5
47	Yeni Türk	Eminönü	125
48	Yeşilirmak	Amasya	8

1932-1934 yılları arasında yayımlanan ve Şevket Süreyya, Vedat Nedim, Burhan Asaf, Yakup Kadri, İsmail Hüsrev gibi önemli ve bir kısmı da Marxist kökenli yazar ve aydını bünyesinde barındıran Kadro dergisi, dönemin düşünce tarihini araştıranlar için özellikle önemli bir dergidir. Derginin tüm sayılarından oluşan bir derleme, üç cilt halinde Cem Alpar tarafından da yayımlanmıştır.⁵⁰

Türk Yurdu dergisi, özellikle dönem boyunca Türkçülük akımının eğilimlerinin anlaşılması bakımından önemli bir kaynaktır. Dergi, Yusuf Akçura, Hüseyinzade Ali ve Ahmet Ağaoğlu gibi isimlerin önderliğinde 1911'de kurulan Türk Yurdu Cemiyeti'nin yayın organı olarak 1911 Kasımının sonunda yayımlanmaya başlamıştır.⁵¹ Türk Yurdu, 1911'den 1918'e kadar olan dönemde, İstanbul'da toplam 14 cilt (161 sayı) olarak çıkmış; 1918'den 1924'e kadar olan dönemde ise yayımına ara verilmiştir. Daha sonra yeniden ve Ankara'da çıkarılan dergi, 1931 senesinde Türk Ocağı kapanana kadar yayımına devam etmiş ve bu dönemde toplam 26 cilt (233 sayı) olarak yayımlanmıştır.⁵²

Yeni Adam, İstanbul Üniversitesi'ndeki görevine son verilmesinden sonra İsmail Hakkı Baltacıoğlu tarafından 1934'ten itibaren çıkarılmaya başlanan önemli bir dergidir. Türk inkılâbının gereksindiği yeni insan tipini oluşturmak amacını güden ve bu gayesini ismine de yansıtan dergi, eğitim, sanat, iktisat,

⁵⁰ *Kadro I-III*, Haz. Cem Alpar, Ankara İktisadi ve Ticari İlimler Akademisi, Ankara, 1978. Ayrıca Kadro ile ilgili olarak bkz. İlhan Tekeli ve Selim İlkin, *Bir Cumhuriyet Öyküsü: Kadrocuları ve Kadro'yu Anlamak*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2003; Mustafa Türkeş, *Ulusçu Sol Bir Akım: Kadro Hareketi (1932-1934)*, İmge Kitabevi Yayınları, Ankara, 1999; Temuçin Faik Ertan, *Kadrocular ve Kadro Hareketi (Görüşler, Yorumlar ve Değerlendirmeler)*, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü, Ankara, 1992.

⁵¹ Masami Arai, *Jön Türk Dönemi Türk Milliyetçiliği*, Çev. Tansel Demirel, İletişim Yayınları, İstanbul, 2008.

⁵² Yalçın, *age.*, s. 189-190.

gündem, kadın ve dış politika gibi geniş bir konu yelpazesinde yazılar içermiş, Türk inkılâbına halka aydınlatmak ve bilgilendirmek kaydıyla katkı sunmaya çalışmıştır.⁵³ Yaşar Nabi Nayır tarafından 1933 senesinden itibaren yayımlanmaya başlanan Varlık dergisi, özellikle edebiyat ve kültür alanında dönemin en önde gelen bir dergisi konumundadır⁵⁴ ve dergide Mahmut Makal, Orhan Veli, Oktay Rıfat, Melih Cevdet ve Sait Faik gibi birçok önemli edebiyatçının yazıları yer almıştır.⁵⁵

Bilimsel içeriği güçlü dergiler içerisinde şüphesiz Belleten, tarih alanında oldukça önemli bir dergidir. Türk Tarih Kurumu tarafından çıkarılan dergi, özellikle Türk Tarih Tezi'nin dönem için sahip olduğu önem düşünülürse, bu tezlerin işlendiği pek çok yazıyı içermesi bakımından, ayrıca genel olarak dönemin tarih yazımının anlaşılması bakımından çok önemli bir kaynak durumundadır. Bu dergilerin dışında, Tarih Vesikaları, Belgeler Dergisi, Türk İdare Dergisi, Türkiyat Mecmuası, Hayat Mecmuası ve Yakın Tarihimiz gibi dergiler de, döneme ilişkin araştırma yapan kişilerin yararlanabileceği önemli kaynaklar arasındadır.⁵⁶

Biyografiler

Biyografi yazımı, büyük tarihsel şahsiyetler hakkında insanların sahip olduğu derin merak duygusu ve tarihte öne çıkmış kişilerin uygulanmış politikalara ve toplumun mukadderatına yaptıkları etkileri anlama çabası gibi nedenlerle tarihçilikte hala önemli bir yer işgal etmektedir. Bununla birlikte biyografi yazımı, tarih boyunca çeşitli aşamalardan geçmiştir. Örneğin Avrupa'da, Ortaçağ ve Rönesans dönemlerinde, biyografiler didaktik bir nitelik taşımaktaydılar ve ele alınan kişiler bir Hristiyanı yakışan özellikleriyle, erdemli davranışlarıyla sunulmaktaydılar. Victoria döneminde ise başka birtakım unsurlar gözetilmeye başlanmıştı. Tosh'un anlatımıyla:

(...) biyografiler karakteristik olarak birini anmak üzere kaleme alınır: Halka malolmuş bir şahsiyetin varisleri ve hayranları için onun anısını yaşatmanın en uygun yolu, hemen hemen tümüyle o kişinin kendi kaleme aldığı belgelere dayanan kapsamlı bir 'Hayat Hikâyesi' hazırlamaktır; belgelerin birçoğu da zaten bu amaç için saklanmış olur ve böylece yazar, kendi kendisini değerlendirir. Daba

⁵³ Ayrıntılı bilgi için bkz. Yasemin Türkkan, *Türk Modernleşmesinde Yeni Adam Dergisi (1934-1938)*, Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2008.

⁵⁴ Kültür-sanat alanında dönemin öne çıkan diğer dergileri için bkz. Selma İnalkaç, *Varlık Dergisi'nin Yayımladığı İlk Yıllardaki Sanat Faaliyetleri (S. 1-60)*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2006, s. 18-31.

⁵⁵ Ayrıntılı bilgi için bkz. Hilmi Demiral, *Varlık Dergisinin 400-500 Sayılarının Edebi Yönden İncelenmesi*, Osman Gazi Üniversitesi Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Eskişehir 2003.

⁵⁶ Bunlardan Tarih Vesikaları, Belgeler Dergisi ve Yakın Tarihimiz dergileri, ele aldığımız dönemden sonra yayımlanmaya başlamışlardır. Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz. Yalçın, *age.*, s. 166-172, 177-179, 180-184, 194-196.

uzak geçmişe ait kimselere daha az hürmet edildiği söylenemezdi. Eğrisiyle doğrusuyla dürüst bir biyografi yazmak ise ancak bir aruç babayığdın harcıydı. Dolayısıyla Victoria döneminin biyografi okuru adeta bir büyük adamlar resmi geçidi ile karşı karşıya kalırdı. Amaç, ülkenin siyasî ve entelektüel elitine duyulan saygının korunmasıydı.”⁵⁷

Bu Carlylevari biyografi yazımına dâhil edilebilecek eserlere bugün de rastlanabilmekteyse de, tarih yazımının genel düzeyi açısından bakılırsa, 19. yüzyıl biyografi yazarlarının yaptıkları büyük tahrifat, geride kalmıştır. Artık “tarihçilerin bir biyografiden beklediği temel unsur, konu aldığı kişiyi kendi tarihsel bağlamı içinde kavramış olmasıdır”.⁵⁸

Kuşkusuz biyografiler, özellikle belirli bazı politikacıların çok etkili olduğu tek-parti yönetimlerinde, politika oluşturma süreçlerinin anlaşılması bakımından ayrıca bir önem arz etmektedirler. Atatürk dönemine ilişkin olarak bakıldığında, bu bakımdan, Atatürk, İnönü, Celal Bayar ve Recep Peker gibi kişilerin biyografileri ön plana çıkmaktadır.

Özellikle Atatürk biyografilerine baktığımız zaman, Türk yazınında bilimsel niteliği yüksek, Atatürk’ü tarihsel-toplumsal bağlamında inceleyen eserler bulunduğunu söylemek zordur. Bununla birlikte son dönemde Hanioglu’nun⁵⁹ yaptığı çalışma, bu konuda başarılı bir girişimdir; ancak Hanioglu kapsayıcı bir biyografi değil Atatürk’ün entelektüel gelişimini inceleyen bir biyografi kaleme almıştır. Bunun dışında, Atatürk biyografileri konusunda eldeki en iyi çalışmaların Andrew Mango,⁶⁰ Klaus Kreiser,⁶¹ Şerafettin Turan,⁶² Şevket Süreyya Aydemir,⁶³ Lord Kinross⁶⁴ ve Paul Dumont’a⁶⁵ ait olduğunu söyleyebiliriz.

İsmet İnönü, biyografi yazımında kuşkusuz Atatürk kadar ön plandaki bir isim değildir; ancak yine de elimizde birkaç kapsamlı çalışma mevcuttur. Bunlar

⁵⁷ Tosh, *age*, s. 83.

⁵⁸ Tosh, *age*, s. 34.

⁵⁹ M. Şükrü Hanioglu, *Atatürk: An Intellectual Biography*, Princeton University Press, Princeton, New Jersey, 2011.

⁶⁰ Andrew Mango, *Atatürk: Modern Türkiye’nin Kurucusu*, Çev. Fusun Doruker, Remzi Kitabevi, İstanbul, 2007. Mango’nun biyografisi kapsayıcı biyografiler içerisinde kanımızca en iyisidir.

⁶¹ Klaus Kreiser, *Atatürk: Bir Biyografi*, Çev. Dilek Zaptçioğlu, İletişim Yayınları, İstanbul, 2010.

⁶² Şerafettin Turan, *Mustafa Kemal Atatürk: Kendine Özgü Bir Yaşam ve Kişilik*, Bilgi Yayınevi, Genişletilmiş 2. Basım, Ankara, 2008.

⁶³ Şevket Süreyya Aydemir, *Tek Adam*, Cilt I-III, Remzi Kitabevi, 24. Baskı, İstanbul, 2005.

⁶⁴ Lord Kinross, *Atatürk: Bir Milleti Yeniden Doğuşu*, Çev. Necdet Sander, Altın Kitaplar Yayınevi, 20. Baskı, İstanbul, 2008.

⁶⁵ Paul Dumont, *Mustafa Kemal: Çağdaş Türkiye’nin Doğuşu*, Çev. Zeki Çelikkol, Remzi Kitabevi, İstanbul, 2005.

içerisinde Şerafettin Turan,⁶⁶ Şevket Süreyya Aydemir,⁶⁷ Ali Fuat Erden⁶⁸ ve Metin Heper'in⁶⁹ çalışmaları öne çıkmaktadır.

Celal Bayar'a ilişkin biyografiler ise daha azdır ve bildiğimiz kadıyla bilimsel anlamda ele alınmamıştır. Bayar üzerine Cemal Kutay,⁷⁰ Ziya Şakir Soko⁷¹ ve İsmet Bozdağ'ın⁷² çalışmaları bulunmaktadır. Bununla birlikte Türk Devrimi'nde Celal Bayar'ın oynadığı role ilişkin çeşitli çalışmalar bulunmaktadır.⁷³

Ali Fethi Okyar üzerine yazılmış tek biyografi ulaşabildiğimiz kadıyla İhsan Sabri Balkaya'ya aittir⁷⁴ ve Okyar da az çalışılmış kişiliklerden biri olarak ele alınabilir.

Recep Peker'e ilişkin bir biyografiye ise rastlamadık. Ancak Peker'in de Türk Devrimi'nde oynadığı role ilişkin çalışmalar yapılmıştır.⁷⁵

Dönemin değişmez bakanları olan Şükrü Kaya ve Tefvîk Rüştü Aras gibi kişiler üzerine yapılacak kapsamlı biyografi çalışmaları ise kuşkusuz Türk Devrim tarihinin anlaşılmasına büyük katkılarda bulunacaktır.

Hatıralar ve Günlükler

Hatıralar⁷⁶

Dönemin olaylarına ve önde gelen kişilerin düşüncelerine ışık tutması bakımından hatıralar da tarihin önemli kaynakları arasındadır. Hatıralar, tarihçinin tarihi yeniden-inşa etme sürecine zenginlik katmasını, dönemin ruhunu, insanları düşünüş ve yaşayış tarzını algılamasını, dolayısıyla eldeki verileri işlerken genel olarak dönemin ve aktörlerin zihniyetlerini hesaba

⁶⁶ Şerafettin Turan, *İsmet İnönü: Yaşamı, Dönemi ve Kişiliği*, Bilgi Yayınevi, 2. Baskı, Ankara, 2003.

⁶⁷ Şevket Süreyya Aydemir, *İkinci Adam*, Cilt I-III, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1993.

⁶⁸ Ali Fuad Erden, *İsmet İnönü*, Bilgi Yayınevi, 2. Baskı, Ankara, 1999.

⁶⁹ Metin Heper, *İsmet İnönü: Bir Yorum Denemesi*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1999.

⁷⁰ Cemal Kutay, *Celal Bayar*, Cilt I-IV, yayl. y., İstanbul, 1939.

⁷¹ Ziya Şakir Soko, *Celal Bayar: Hayatı ve Eserleri*, yayl. y., İstanbul, 1952.

⁷² İsmet Bozdağ, *Celal Bayar: Zafetlerle ve Şereflerle Dolu Bir Hayat*, Tercüman Gazetesi Yayını, İstanbul, 1986.

⁷³ Örneğin Nurşen Mazıcı, *Celal Bayar*, Der Yayınları, İstanbul, 1997; Erkan Şenşekerci, *Türk Devriminde Celal Bayar (1918-1960)*, Alfa Akademi, İstanbul, 2000.

⁷⁴ Baklavya, İhsan Sabri, *Ali Fethi Okyar*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2005.

⁷⁵ Örneğin bkz. Teoman Gül, *Türk Siyasi Hayatında Recep Peker*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1998; Nilgün Nurhan Peköz Kara, *Türk Siyasi Hayatında Recep Peker*, Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İzmir, 1999.

⁷⁶ Bu kısımda ele alınan bütün hatıralar 1923-1938 dönemine ilişkin bilgiler içermemektedir. Ancak özellikle Milli Mücadele gibi söz konusu döneme temel oluşturan önemli bir tarihsel olguya ilgili olmalarından ve tarih yazımına etkilerinden dolayı anılmaları gerekli görülmüştür.

katmasını kolaylaştırmaktadır. Ancak kuşkusuz hatıralar oldukça öznel metinlerdir ve bu husus, gelecek kuşakların okuyacağı düşünülerek yazılan anılarda daha belirgindir.

Dolayısıyla hatıraların da dikkatli bir eleştiriye tabi tutulması ve diğer hatıralar ve kaynaklarla karşılaştırılarak incelenmesi ⁷⁷ daha doğru ve bir kavrayışın oluşmasına katkıda bulunacaktır.

Atatürk dönemini inceleyecek araştırmacılar için bol miktarda hatıra olduğu söylenebilirse de, Türk devlet adamlarının hatıralarını yazmaya Batılı devlet adamlarına göre daha az eğilimli olduklarını da söylemek mümkündür.

Nutuk'un edebi niteliği hakkında çeşitli görüşler bulunmakla birlikte, Uzun'un da ⁷⁸ belirttiği üzere, onu, bir anı (hatıra) olarak kabul etmek doğru olacaktır. Dolayısıyla Nutuk, Atatürk'ün gözünden bir dönemin olaylarının anlatıldığı/yorumlandığı/tartışıldığı bir hatıra niteliğindedir.

Nutuk'tan önce kaleme alınmış olması hasebiyle Nutuk'tan etkilenmeksizin ortaya çıkan ilk önemli hatıra, Ayıcı Arif olarak da bilinen Albay Arif Bey'e aittir. ⁷⁹ Çok kapsamlı bir içeriğe ve çarpıcı yorumlara sahip olmamakla birlikte, eserin yukarıda belirtilen niteliği, onun önemini arttırmaktadır.

İsmet İnönü, ⁸⁰ Rauf Orbay, ⁸¹ Ali Fuat Cebesoy, ⁸² Ali Fethi Okyar, ⁸³ Kazım Karabekir, ⁸⁴ Fahrettin Altay, ⁸⁵ Celal Bayar ⁸⁶ gibi İstiklal Savaşı ve Cumhuriyet'in kuruluş dönemlerinin önemli isimlerinin hatıraları bulunmaktadır. Bunlar içerisinde Ali Fuat Cebesoy ile Ali Fethi Okyar'ın hatıraları, Atatürk'e yönelik pek fazla eleştirel bir nitelik taşımamaktadır. Bununla birlikte Kazım

⁷⁷ Mübahat S. Kütükoğlu, *Tarih Araştırmalarında Usul*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2011, s. 25.

⁷⁸ Hakan Uzun, *Atatürk ve Nutuk*, Siyasal Kitabevi, Ankara, 2006, s. 112.

⁷⁹ Mehmet Arif, *Anadolu İnkılabı: Milli Mücadele Anıları (1919-1923)*, Yay. Haz. Bülent Demirbaş, Arba Basım Yayın, İstanbul, 1987.

⁸⁰ İsmet İnönü, *Hatıralar*, Yay. Haz. Sabahattin Selek, Bilgi Yayınevi, Ankara, 2006.

⁸¹ Rauf Orbay, *Siyasi Hatıralar*, Örgün Yayınevi, İstanbul, 2003.

⁸² Ali Fuat Cebesoy, *Siyasi Hatıralar: Büyük Zaferden Lozan'a/Lozan'dan Cumhuriyete*, Temel Yayınları, İstanbul, 2007; Ali Fuat Cebesoy, *Sınıf Arkadaşım Atatürk*, Temel Yayınları, İstanbul, 2000. Ali Fuat Cebesoy, *Bilinmeyen Hatıralar*, Temel Yayınları, 2. Basım, İstanbul, 2005.

⁸³ Fethi Okyar, *Üç Devirde Bir Adam*, Tercüman Yayınları, İstanbul, 1980.

⁸⁴ Kazım Karabekir'in tüm eserleri Yapı Kredi Yayınları tarafından basılmaktadır. Biz Karabekir'in eserlerinden sadece iki tanesini örnek vereceğiz. Kazım Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, Cilt I-II, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2010; Kazım Karabekir, *Paşaların Kavgası: İnkılâp Hareketlerimiz*, Emre Yayınları, İstanbul, 1991.

⁸⁵ Fahrettin Altay, *On Yıl Savaş ve Sonrası*, Eylem Yayınları, Ankara, 2008.

⁸⁶ Celal Bayar, *Ben de Yaşadım: Milli Mücadeleye Gidiş*, 8 Cilt, Sabah Kitapları, İstanbul, 1997.

Karabekir'in hatıraları, Nutuk ile birlikte düşünüldüğünde, bir karşı-hatıra niteliğindedir. Rauf Orbay da eleştirel bir bakışla hatıralarını kaleme almıştır.⁸⁷

Bu gibi önde gelen isimlerin dışında, daha çevrede kalan ama yine dikkatle okunması gereken kişilerin hatıraları bulunmaktadır. Ahmet Ağaoğlu'nun Serbest Fırka Hatıraları,⁸⁸ Ahmet Hamdi Başar'ın Atatürk'le Üç Ay ve 1930'dan sonra Türkiye'si;⁸⁹ yine Hilmi Uran'ın,⁹⁰ Kılıç Ali'nin,⁹¹ Hasan Rıza Soyak'ın,⁹² Falih Rıfkı Atay'ın,⁹³ Cemal Granda'nın,⁹⁴ Cevat Abbas Gürer'in⁹⁵, Salih Bozok'un,⁹⁶ İsmail Habib Sevük'ün,⁹⁷ Afet İnan'ın,⁹⁸ Yakup Kadri Karaosmanoğlu'nun,⁹⁹ Zekeriya Sertel'in,¹⁰⁰ Mehmet Asım Us'un,¹⁰¹ Ruşen Eşref Ünaydın'ın,¹⁰² Rıza Nur'un¹⁰³ ve Haldun Derin'in¹⁰⁴ hatıraları, sayabileceğimiz önemli hatıralar arasında yer almaktadır. Bunlar içerisinde

⁸⁷ Milli Mücadele hatıraları konusunda karşılaştırmalı bir inceleme için bkz. Hamdi Gürler, *Paşaların Gözleriyle Milli Mücadele*, Vadi Yayınları, Ankara, 2007. Ayrıca Nutuk ve diğer hatıralar hakkında karşılaştırmalı bir analiz için bkz. Cemil Koçak, "Nutuk ve Diğerleri", *Geçmişimiz İtinayla Temizlenir*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2009, s. 173-199.

⁸⁸ Ahmet Ağaoğlu, *Serbest Fırka Hatıraları*, Baha Matbaası, İstanbul, 1969. Ağaoğlu'nun eserinde kırgın ve eleştirel bir üslup hâkimdir.

⁸⁹ Ahmet Hamdi Başar, *Atatürk'le Üç Ay ve 1930'dan Sonra Türkiye*, Ankara İktisadi ve Ticari İlimler Akademisi, Ankara, 1981. Başar'ın anıları daha geniş bir şekilde yayımlanmıştır bkz. Ahmet Hamdi Başar, *Gazi Bana Çok Kızmış/ Ahmet Hamdi Başar'ın Hatıraları-1*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2007. Ahmet Hamdi Başar, *Yine Hayal Aleminde Uçuyorum/ Ahmet Hamdi Başar'ın Hatıraları-2*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2007.

⁹⁰ Hilmi Uran, *Meşrutiyet, Tek Parti, Çok Parti Hatıralarım (1908-1950)*, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul, 2009.

⁹¹ Hulusi Turgut, *Atatürk'ün Sırdışı Kılıç Ali'nin Hatıraları*, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul, 2009.

⁹² Hasan Rıza Soyak, *Atatürk'ten Hatıralar*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2010.

⁹³ Falih Rıfkı Atay, Çankaya, Pozitif Yayınları, İstanbul, 2004.

⁹⁴ Cemal Granda, *Atatürk'ün Uşağının Gizli Defteri*, Anekdot Kitaplar, İstanbul, 2010.

⁹⁵ Turgut Gürer, *Atatürk'ün Yaveri Cevat Abbas Gürer: Cepbeden Medise Büyük Önder ile 24 Yıl*, Gürer Yayınları, İstanbul, 2008.

⁹⁶ Can Dünder, *Yaveri Atatürk'ü Anlatıyor*, Doğan Kitapçılık, İstanbul, 2010.

⁹⁷ İsmail Habib Sevük, *Atatürk'le Beraber*, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul, 2010.

⁹⁸ Ayşe Afet İnan, *Atatürk Hakkında Hatıralar ve Belgeler*, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul, 2008.

⁹⁹ Yakup Kadri Karaosmanoğlu, *Politikada 45 Yıl*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1999. Karaosmanoğlu, Yakup Kadri, *Zoraki Diplomat*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1998.

¹⁰⁰ Zekeriya Sertel, *Hatırladıklarım (1908-1950)*, Yaylacık Matbaası, İstanbul, 1968.

¹⁰¹ Asım Us, *Asım Us'un Hatıra Notları 1930-1950: Atatürk, İnönü, İkinci Dünya Harbi ve Demokrasi Rejimine Geçiş Devri Hatıraları*, İstanbul, 1966.

¹⁰² Ruşen Eşref Ünaydın, *Atatürk'ü Özleyiş*, Cilt I-II, Yenigün Yayıncılık, y.y., 1998.

¹⁰³ Rıza Nur ve Abdurrahman Dilipak, *Hayat ve Hatıratım*, Cilt I-III, İşaret Yayınları, İstanbul, 2004.

¹⁰⁴ Haldun Derin, *Çankaya Özel Kalemimi Anımsarken (1933-1951)*, Yay. Haz. Cemil Koçak, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1995.

oldukça muhalif ve hatta saldırgan üslubuyla Rıza Nur'u¹⁰⁵ kuşkusuz ayırt etmek gerekmektedir. Zekeriya Sertel de görece eleştirel bir üslupla kaleme almıştır. Yakup Kadri Karaosmanoğlu'nun hatıraları ise hem içeriden hem de dışarıdan bakabilmesi ve analiz ve gözlem gücünün yüksek olmasıyla göze çarpan bir nitelik arz etmektedir.

Yabancı yazarların Türkiye'de bulundukları dönemleri içeren hatıralarını da anmak gerekmektedir. Joseph Grew'un *Turbulent Era* adlı eseri içerisinde yer alan Türkiye'deki elçilik yıllarına ilişkin anıları, Türkçe ayrı bir kitap olarak basılmıştır.¹⁰⁶ Bunun dışında Charles Sherrill'in,¹⁰⁷ Stephan Ronart'ın¹⁰⁸ ve Aralov'un¹⁰⁹ eserleri de zikredilebilir.

Günlükler

Günlükler de, belirli bir tarihsel dönemi araştıran kişiler için önemli kaynaklar arasındadır. Olayların yaşandığı dönemde tutulmuş olmaları, özellikle incelenen dönemdeki olaylara aktif olarak müdahil olan kişilerin konuları ele alış biçimlerini, kamuya yansıttıkları ve yansıtmadıkları yönleriyle görebilmemize yardımcı olur. Dolayısıyla kamusal görünürlüğe sahip eylemler ve söylemlerle kişinin iç dünyası arasındaki ilişkiyi açığa çıkaran günlükler, döneme ilişkin yapılacak çeşitli yorumların test edilmesinde tarihçiye yardımcı olacaktır.

Olayların görece daha çevresinde kalmış kişilerin günlükleri de kuşkusuz önemlidir. Onların yazdıkları da, konuya dışarıdan bakan kişilerin olguları ele alış tarzlarını gösterdiği gibi, merkezde yer alan aktörlerin görüşleriyle karşılaştırmalı bir bakışla döneme bakmayı mümkün kılar. Günlükler bu yönleriyle, çatışan zihin dünyalarını, dönemin sosyal ve düşünsel kompozisyonunu anlamaya yardımcı olur. Bunların dışında günlükler, incelenen konuya ilişkin veri yetersizliği ya da verilere ulaşmanın zorluğu durumunda, araştırmacıya çeşitli ipuçları sunması bakımından da önem taşırlar.

Atatürk dönemi için konuya bakıldığında, elimizdeki günlükler sayıca çok zengin değildir. I. Dünya Savaşı ve Milli Mücadele dönemine ilişkin günlüklerin sayıca çok daha fazla olduğu söylenebilir. Bununla birlikte döneme ilişkin

¹⁰⁵ Rıza Nur, *Cumhuriyet Devrinin Perde Arkası (1923-1933)*, Örgün Yayınevi, İstanbul, 2007.

¹⁰⁶ Joseph Grew, *Gazi ve İsmet Paşa Çalkantılı Dönem (1922-1932)*, Ed. Ö. Uğurlu, Örgün Yayınevi, İstanbul, 2005.

¹⁰⁷ Charles H. Sherrill, *Mustafa Kemal'in Bana Anlattıkları*, Çev. Örgen Uğurlu, Örgün Yayınevi, İstanbul, 2007.

¹⁰⁸ Stephan Ronart, *Bugünkü Türkiye*, Çev. B.T. Şaman, Devlet Basımevi, İstanbul, 1934. Bkz. Yalçın, *age.*, s. 282.

¹⁰⁹ Semyon İvanoviç Aralov, *Bir Sovyet Diplomatının Türkiye Anıları*, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul, 2010.

önemli günlükler arasında, Atatürk'ün,¹¹⁰ İsmet İnönü'nün,¹¹¹ Kazım Karabekir'in,¹¹² Nihat Erim'in,¹¹³ Lütfi Fikri'nin,¹¹⁴ İbrahim Tali'nin¹¹⁵ günlükleri sayılabilir.

Başvuru Eserleri

Bibliyografik Eserler

Bibliyografya, yararlanılan eserlerin listesinin yer aldığı kısım anlamına gelmektedir. Belirli bir konu ya da döneme yönelik olarak hazırlanan bu eserler, tarih çalışmalarında son derece faydalı ve pratik bir mahiyet arz ederler. Bu özellikleriyle tüm çalışmalarda başvuru kaynakları arasındadırlar.¹¹⁶

Yukarıda da işaret edildiği üzere bibliyografik çalışmalar, konu ya da dönem bazlı olarak temelde ikiye ayrılabilir. Konu bazlı çalışmalara *Türkiye-Avrupa Birliği İlişkileri Bibliyografyası* örnek olarak gösterilebilir. Dönem bazlı çalışmalara ise *1928-1965 Yılları Arasında Türkiye'de Basılmış Bibliyografyaların Bibliyografyası* adlı çalışmayı örnek olarak gösterebiliriz.¹¹⁷

Kuşkusuz Atatürk dönemine ilişkin olarak da pek çok bibliyografik çalışma mevcuttur. Bununla birlikte biz burada dört tanesinden bahsedeceğiz; bu eserler yayımlandıkları dönem itibarıyla birbirlerinin ardından gelmektedir; bu sayede zaman içerisindeki gelişimi görmek de mümkün olacaktır.

Ele aldığımız döneme ilişkin öncü niteliğindeki çalışma Herbert Melzig'e aittir. Eser Türkçe, Fransızca ve Almanca olarak yazılmıştır ve iki kısımdan oluşmaktadır. İlk kısımda döneme ilişkin eserler on iki başlık altında verilmiş, ikinci kısımda ise Atatürk dönemiyle ilgili literatüre dair kısa bir eleştirel inceleme yapılmıştır. İlk kısım şu başlıklardan oluşmaktadır:

1-Nutuklar, Vesikalar, Otobiyografi, Vecizeler

¹¹⁰ *Atatürk'ün Not Defterleri*, Hazırlayan-Çeviren: Atarem Bilim Kurulu, Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, C: 1-12, Ankara, 2004-2009.

¹¹¹ İsmet İnönü, *Defterler (1919-1973)*, 2 Cilt, Yay. Haz. Ahmet Demirel, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2008.

¹¹² Kazım Karabekir, *Günlükler (1906-1948)*, 2 Cilt, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2009.

¹¹³ Nihat Erim, *Günlükler (1925-1979)*, 2 Cilt, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2005.

¹¹⁴ Lütfi Fikri, *Lütfi Fikri Bey'in Günlüğü*, Yay. Haz. Yücel Demirel, Arma Yayınları, İstanbul, 1991.

¹¹⁵ Erdal Aydoğan ve Şaban Ortak, *Dr. İbrahim Tali Bey'in Günlüğü*, Arba Yayınları, İstanbul, 2000. İbrahim Tali Bey'in günlüğü, 1924'te sona ermektedir.

¹¹⁶ Yalçın, *age.*, s. 197.

¹¹⁷ Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, önemli konulara ilişkin çok yararlı bibliyografik eserler yayımlamaktadır. Irak Türkleri Bibliyografyası, Türkiye-Avrupa Birliği İlişkileri Bibliyografyası, The Armenian Problem With a Bibliography (1878-1923) gibi çalışmalar bu eserlere örnek olarak gösterilebilir. Bkz. <http://www.devletarsivleri.gov.tr/Forms/pgArticle.aspx?Id=e2dba1f8-40d7-42a9-aaff-8cf69f4615f4>.

2-Biyografiler

3- Hatıralar

4-Yeni Türkiye Hakkında Monografiler

5- İstiklal Savaşı'na, inkılab ve yeni Türkiye'nin siyasî tarihine dair kitaplar

6- Yeni Türkiye hakkında seyahat intibaları

7-Hukukî ve siyasî yazıları

8- Yakın Şark'a ait olup aynı zamanda yeni Türkiye'ye temas eden tarihî, siyasî kitaplar

9- İdeolojik ve felsefî kitaplar

10-Romanlar, Şiirler, Röportajlar, Vekayinameler, Müzik

11- Atatürk'ün ölümüne dair yazılar

12- Resimli kitaplar

Melzig'in çalışması 1941 gibi erken bir tarihte yayımlanmış olması itibariyle oldukça sınırlı sayıda kaynağın künyesini içerebilmiştir. Kaldı ki yazarın kendisinin de belirttiği gibi gazete ve dergilere eserde yer verilmemiştir.¹¹⁸Bu tür eksiklerine ve sınırlı kaynaklara dayanmasına karşın çalışma, alanında öncü niteliğindedir.

Ele alacağımız ikinci çalışma M. Orhan Durusoy ve M. Muzaffer Gökman tarafından hazırlanan *Atatürk ve Devrimleri Bibliyografyası*'dır. Eser 1957 tarihli ve Türkçe ile yabancı dildeki eserleri kapsamaktadır. Durusoy ve Gökman, eserin hazırlanmasında konuya ilişkin o dönemde hissedilen toplu katalog ihtiyacının etken olduğunu belirtmektedir. Hazırlayanların da belirttiği gibi, çalışmaya tüm eserler dâhil edilmemiştir; “daha ziyade 1919'dan bu yana yapılmış monografi, hatırat, vesika derlemeleri ile edebiyat mevzuuna girebilecek olan neşriyat” toplanmıştır. Kaynakların künyelerinin yanı sıra, kolaylık olması bakımından kütüphanedeki yerlerinin kaydı da verilmiştir.¹¹⁹

Bir diğer bibliyografik eser, Leman Şenalp tarafından hazırlanan 2 ciltlik *Atatürk Kaynakçası*'dır. Eser, Atatürk'ün doğumunun 100. yılı münasebetiyle hazırlanmıştır ve temelde o yıl Atatürk, Atatürkçülük, Milli Mücadele ve Atatürk Türkiye'si üzerine yazılan ve yapılanları derlemek amacıyla meydana getirilmiştir. Bununla birlikte yayımlanan kitaplar 1982 yılının sonuna kadar izlenmiş, dergi taramalarında ise 1980 yılının son iki ayı ile 1982 yılının beşinci ayına kadar olan dönemde yazılanlar çalışmaya dahil edilmiştir. Şenalp, 482'si kitap, 142'si broşür, 6343'si makale ve yazı (3272'si dergilerde ve çok yazarlı yapıtlarda, 3071'i

¹¹⁸ Herbert Melzig, *Atatürk Bibliyografyası. Ebedi Şef Atatürk'ün Hayatı, İstiklâl Savaşı ve Türk İnkılabı İçin İlmî Rehber*, (yayl.y), (y.y), 1941, s. 5-6.

¹¹⁹ *Atatürk ve Devrimleri Bibliyografyası*, Haz. M. Orhan Durusoy ve M. Muzaffer Gökman, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1957, s. 1-3.

gazetelerde olmak üzere), 834'ü şiir, 20'si marş ve benzeri dokümanlar olmak üzere toplam 7880 künye saptamış bulunmaktadır ki eserin temel aldığı zaman aralığı da düşünüldüğünde kapsamı oldukça geniş bir çalışma olduğu düşünülebilir. Şenalp'in çalışması, Atatürk'ün doğumunun 100. yılında yukarıda anılan konularla ilgili nelerin yazıldığına ilişkin olarak önemli bir başvuru kaynağıdır.¹²⁰

Burada ele alacağımız son bibliyografik çalışma, Azmi Süslü ve arkadaşları tarafından yapılmıştır.¹²¹ Eser, Atatürk ve Türkiye Cumhuriyeti üzerine yurtdışında yayımlanmış eserlere ilişkindir. Süslü tarafından kaleme alınan giriş yazısında, o döneme kadar bu konuda yapılan çalışmaların yetersizliğine değinilmiştir. Söz konusu eksiklik dolayısıyla, Atatürk Araştırma Merkezi tarafından, "Atatürk, Milli Mücadele ve Türkiye Cumhuriyeti Hakkında Yabancı Ülkelerde Yayınlanmış Eserlerin Bibliyografyasının Hazırlanması ve Bu Eserlerin Türkiye'ye Kazandırılması" adlı bir proje hazırlanmış ve bu proje Devlet Planlama Teşkilatı'nın 1995 yılı Eğitim ve Kültürel Yatırım Programı'na dâhil edilmiştir. Proje iki aşamadan oluşmaktadır. İlk aşamada Atatürk, Milli Mücadele ve Türkiye Cumhuriyeti üzerine yurtdışında yazılmış belge ve yayınların tespit edilerek bir bibliyografya halinde yayımlanması, ikinci aşamada ise bunlardan satın alınabileceklerin satın alınıp satın alınamayacakların da mikrofilmlerinin ya da fotokopilerinin sağlanarak araştırmacıların hizmetine sunulması amaçlanmıştır. Süslü ve arkadaşları tarafından ortaya çıkarılan eser, bu anlamda, projenin birinci aşamasını oluşturmaktadır.

Çalışmada yer alan kaynakların künyelerinin saptanması konusunda ise, yurtdışındaki araştırma merkezlerinden, araştırmacılardan, Türkiye'nin temsilciliklerinden, yurtdışında eğitim gören Türk araştırmacılardan; Türkiye'deki yabancı temsilciliklerden, araştırmacılardan, kütüphanelerden ve filolojilerden destek alınmış, ayrıca internetten de faydalanılmıştır. Künyeler alfabetik bir sıraya göre verilmiştir.¹²² Pek çok kurum ve kişiden yararlanılarak ortaya çıkan bu çalışma, oldukça kapsamlıdır.

Aralarında belli bir zamansal aralık olan bu dört farklı bibliyografik eserin incelenmesinden çıkarabileceğimiz en önemli sonuç, çalışmaların kapsamının giderek artmakta, niteliklerinin yükselmekte olduğudur. Böylece araştırmacıların yararlanması için daha büyük olanaklar ortaya çıkmaktadır. Ancak yine de, bu yayınların sürekli olarak yenilenmesi ve alana ilişkin gelişmelerin takip edilmesi gerekmektedir.

¹²⁰ *Atatürk Kaynakçası*, Haz. Leman Şenalp, 2 cilt, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1984, s. IX-XI.

¹²¹ Azmi Süslü ve diğerleri, *Atatürk ve Türkiye Cumhuriyeti Konusunda Yurtdışında Yayımlanmış Kitaplar Bibliyografyası*, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 2000.

¹²² *Age*, s. XIV-XV.

Ele aldığımız dönem için faydalanılabilecek diğer bibliyografik eserlerin bazılarını ise şöyle sıralayabiliriz:¹²³

- Açıklamalı Atatürk Kaynakçası, Haz. Mehmet Türker, 2 Cilt, Yonca Matbaası, Ankara, 1981.
- Atatürk Belgeliği Bibliyografyası, T.C Kültür ve Turizm Bakanlığı Milli Kütüphane Başkanlığı Yayını, Ankara, 1985.
- Atatürk Bibliyografyalarının Bibliyografyası, Milli Kütüphane Türkiye Makaleler Bibliyografyası Şube Müdürlüğü Yayını, Ankara, 1981.
- Atatürk ve Devrimleri Tarihi Bibliyografyası, Haz. Mehmet Muzaffer Gökman, MEB Basımevi, İstanbul, 1974.
- Atatürk'ün Ekonomik ve Sosyo-Ekonomik Görüşleri İle İlgili Makale ve Kitaplar Bibliyografyası, Maliye Bakanlığı Tetkik Kurulu Yayını, Ankara, 1981.
- Cumhuriyet Döneminde Bibliyografyaların Bibliyografyası, Haz. Filiz Başbuğoğlu, Sema Akıncı, F. Gülser Tuncer, İsmet Baydur, Başbakanlık Kültür Müsteşarlığı, Cumhuriyet'in 50. Yıldönümü Yayını: 3, Ankara, 1973.
- Türkiye Bibliyografyası, Milli Kütüphane Bibliyografya Enstitüsü Yayını, Ankara, 1946.
- Türkiye Makaleler Bibliyografyası, Milli Kütüphane Müdürlüğü Yayını, Ankara, 1946.
- Türkiye Tarih Yayınları Bibliyografyası (1729-1955), Haz. Enver Koray, Maarif Basımevi, İstanbul, 1959.
- 1928-1965 Yılları Arasında Türkiye'de Basılmış Bibliyografyaların Bibliyografyası, Haz. Filiz Başbuğoğlu, Lamia Acar, Necdet Ok, Ayyıldız Matbaası, Ankara, 1966.
- Osmanlı Türk Süreli Yayınları ve Gazeteleri (1828-1928), Haz. Hasan Duman, 3 Cilt, Enformasyon ve Dokümantasyon Hizmetleri Vakfı, Ankara, 2000.
- Atatürk ve 1900 sonrası Türkiye Hakkında Yazılmış Almanca Eserler Bibliyografyası, Haz. Ramazan Çalık, Manisa Celal Bayar Üniversitesi Yüksek Öğrenim Vakfı, Manisa, 2001.
- Atatürk and Turkey A Bibliography 1919-1938, MEB, Atatürk Serisi No:2, İlaveli 2. baskı, İstanbul, 1963.

¹²³ Yalçın, *age.*, s. 197-206.

- Kemal Atatürk A Centennial Bibliography (1881-1981), Compiled by Abraham Bodurgil, Washington, 1984.
- Atatürk, Kurtuluş Savaşı, Devrimler ve Cumhuriyet Türkiye'si İle İlgili Kitaplar, Haz. İsmail Arar, Baha Matbaası, İstanbul,1960.

Bu eserlerin dışında çeşitli süreli yayınlarda çıkmış bibliyografyalar da mevcuttur.¹²⁴

Tanıtım ve Kataloglar

Tanıtım ve kataloglar da yine araştırmacılara yol göstermesi bakımından yararlanılan önemli kaynaklar arasındadır. Bu alanda aşağıdaki kaynaklar örnek olarak verilebilir:¹²⁵

- Atatürk Kitaplığı Katalogu, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 1973.
- Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu ve Bağlı Kuruluşlar Yayınları Toplu Katalogu (18 Ekim 1983-18 Ekim 1993), Ankara, 1994.
- Atatürk ve Devrim Kitapları Katalogu, Haz. Muharrem Doğdu Mercanlıgil, Yeni Matbaa, Ankara, 1953.
- Atatürk Özel Kütüphanesi Katalogu, Başbakanlık Yayını, Ankara, 1973.
- Ankara Kütüphaneleri Atatürk Kitapları Toplu Katalogu, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayını, Ankara,1983.
- İsmail Arar Kütüphanesi Katalogu, Baha Matbaası, İstanbul, 1960.
- Yabancı Gözüyle Atatürk Kitapları Sergisi Katalogu (10 Kasım-20 Kasım 1981), Ankara, 1981.
- Eski Harfli Türkçe Süreli Yayınlar Toplu Katalogu, Cilt1, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1987.

Ansiklopediler ve Sözlükler

Ansiklopedi sözcüğünün etimolojisi konusunda görüş farklılıkları olsa da, “bütün bilgileri kapsayan ve abece düzenine ya da konuya göre düzenlenmiş yapıt” anlamında kullanılmaktadır.¹²⁶ Sözcük ilk defa 1532’de Fransız edebiyatçı Rabelais tarafından Yunanca’dan Fransızca’ya çevrilmiştir. Batı’da ansiklopedi

¹²⁴ Yalçın, *age.*, s. 206-209.

¹²⁵ Yalçın, *age.*, s. 209-211.

¹²⁶ Selahattin Hilav, “Ansiklopedi ve Aydınlanma Felsefesi”, *Ansiklopedi ya da Bilimler Sanatları ve Zanaatları Açıklamalı Sözlüğü*, Yaz. Denis Diderot ve Jean le Rond d’Alembert, Çev. Selahattin Hilav, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2005, s. 11.

niteliğindeki ilk yapıt Martianus Capella'nın beşinci yüzyılda hazırladığı ve gramer, diyalektik, retorik, geometri, astroloji, aritmetik ve müzik konularını kapsayan bir kitaptır. İslam dünyasında ise Farabi ve İbn-i Sina'da ansiklopedik yapıtların ilk örnekleri görülmeye başlanmıştır. Yine İhvan-ı Safa diye adlandırılan bilginlerden oluşan topluluğun onuncu yüzyılda hazırladığı 52 risaleden oluşan yapıt da ansiklopediler arasında önemli bir yer tutar.

Modern anlamda ansiklopedilerin ise 17. yüzyıldan itibaren ortaya çıkmaya başladığı görülmektedir. Moreiri'nin *Büyük Tarih Sözlüğü* (1674), Bayle'ın *Tarihsel ve Eleştirel Sözlük*'ü ve Chambers'ın Cyclopaedia'sı bu anlamda zikredilebilir. Aydınlanma olgusu ise ansiklopediciliğe yeni bir boyut katmıştır. Denis Diderot ile Jean le Rond d' Alembert'in Ansiklopedi'si, iki yüzden fazla yazın adamı ve bilginin katkılarıyla hazırlanmıştır ve Zedler'in sekiz ciltlik Universal Lexicon'u (1732-1750) dışında kendinden önceki tüm ansiklopedilerden daha hacimlidir. Hazırlanmasında güdülen amacın dinsel ya da metafizik değil; fakat bilgideki ilerleme sonucunda insanların daha erdemli ve mutlu yaşamaları şeklinde laik yönelimli olmasıyla da eser, ansiklopediler içerisinde ayrıksı bir nitelik göstermiştir.

Osmanlılarda ise yaklaşık aynı dönemlerde Taşköprülüzade'nin Mevzuat'ı Ulum'u (16. yüzyıl), Katip Çelebi'nin Keşfü'z zünun'u (17. yüzyıl) ve Erzurumlu İbrahim Hakkı'nın Marifetname'si (18. yüzyıl) gibi ansiklopedi niteliğinde yapıtlar verilmiştir.

Osmanlılarda ansiklopedi sözcüğü muhtemelen Fransızca kaynaklardaki etimoloji bilgilerinden faydalananarak Muhitü'l-maârif yani bilgilerin çevrimi şeklinde kullanılmıştır. Tanzimat döneminden itibaren önem kazanan ansiklopedicilik faaliyetlerine¹²⁷ örnek olarak modern anlamda ilk ansiklopedi denemesi olan Ali Suavi'nin Kamusu'l-ulûm'unu (1870), Şemsettin Sami'nin altı ciltlik Kamusu'l-a'lâm'ını (1889-1898) ve Emrullah Efendi'nin sadece bir cilt yayımlanabilen Muhitü'l-maârif'ini sayabiliriz.¹²⁸

Bu şekilde Tanzimat'tan itibaren önem kazanan Ansiklopedicilik faaliyetine Cumhuriyet döneminde de devam edilmiştir. Bunlardan ilki, 1932-1936 yılları arasında yayımlanan Hayat Ansiklopedisi'dir. Daha sonra çıkan ansiklopediler, Atatürk döneminden sonra yayımlanmıştır. Bunlardan Milli Eğitim Bakanlığı tarafından Hollanda'da İngilizce, Fransızca ve Almanca olarak 1908-1938 yılları arasında yayımlanan dört ciltlik "Encyclopédie de l'Islam" temel alınarak ve Türk ve İslam tarihiyle ilgili çeşitli maddelerle zenginleştirilen İslam Ansiklopedisi, 1986 yılında tamamlanmıştır. Bir diğer İslam Ansiklopedisi,

¹²⁷ Yalçın, *age*, s. 211-212.

¹²⁸ Hilav, *agm.*, s. 11-12, *Büyük Larousse Sözlük ve Ansiklopedisi*, "Ansiklopedi", Cilt2, Milliyet Yayınları, İstanbul, 1992, s. 661-662.

Türkiye Diyanet Vakfı tarafından 1988 yılından itibaren çıkarılmaya başlanmış ve 40 cilt çıkarılması planlanmış olup¹²⁹ hâlihazırda yayımı tamamlanmıştır.

1943'te yayımlanmaya başlanan 33 ciltlik Türk (İnönü) Ansiklopedisi, 1984'te tamamlanmıştır. Bunların dışında Fransa'da yayımlanmış "Grand Larousse Encyclopédique" üzerine kurulu olan "Meydan Larousse Büyük Lugat ve Ansiklopedi", "Encyclopedia Britannica"nın 1986'da yenilenen 15. edisyonu esas alınarak hazırlanan AnaBritannica, 1993 baskısında Türk okuru için yeni maddeler eklenmek kaydıyla güncelleştirilmiştir. Yine İletişim Yayınları tarafından 1983'te çıkarılmaya başlanan "Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi", modern Osmanlı-Türk tarihindeki siyasal akımlara ilişkin ansiklopedik bir kaynak niteliğindeki Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce serisi¹³⁰ ve ayrıca Yurt Ansiklopedisi ele aldığımız dönem için kullanılabilecek kaynaklar arasındadır.

Sözlükler, Atatürk dönemine ilişkin yapılan çalışmalarda kullanılabilecek bir diğer kaynaktır. Türkçe ve Osmanlıca sözlüklerin dışında M. Zeki Pakalın'ın 1971 senesinde yayımlanan üç ciltlik "Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü", Bekir Sıtkı Baykal'ın "Tarih Terimleri Sözlüğü" kullanılabilecek kaynaklar arasında sayılabilir.¹³¹

Araştırmalar

Bir tarih çalışmasında araştırma niteliğindeki eserler, çalışmayı yürüten kişiye çeşitli açılardan katkıda bulunur. Bunlardan bir tanesi, konuyla ilgili kaynaklar hakkında araştırmacıya bir fikir vermesidir. Bununla birlikte bir tarih araştırmasının orijinalliği, eldeki çalışmalarda üretilen verilere yenilerini eklemesi ve bazen de yeni bir metot önermesi olduğu için, araştırmalar bu açıdan, daha ziyade yol gösterici bir mahiyette kabul edilebilirler.

İkinci bir katkı, ürettiği bilgilerle ortaya çıkacaktır. Bilim, birikimli olarak ilerleyen bir süreç olduğu için, daha önce üretilen bilgilerin üzerine bir inşa söz konusudur; ancak bu noktada da üretilen bilgilere tarihçilerin her zaman şüpheyle yaklaşmayı bilmesi, onları kontrol etmesi gerekir. Bilimsel ilerlemenin temeli olan eleştiri, ancak bu şekilde doğabilir. Ünlü filozof Ortega y Gasset'nin "Şaşırmak, hayrete düşmek, anlamaya başlamaktır. Aydın'ın kendine özgü sporu

¹²⁹ Yalçın, *age.*, s. 211-212.

¹³⁰ Seri, Tanzimat ve Meşrutiyet'in Birikimi, Kemalizm, Modernleşme ve Batıcılık, Milliyetçilik, Muhafazakârlık, İslamcılık, Liberalizm, Sol, Dönemler ve Zihniyetler başlıkları altında toplanmış 9 ciltten oluşmaktadır.

¹³¹ Yalçın, *age.*, s. 212-213.

ve lüksüdür” sözünden yola çıkarak, şüphe, bilim adamının sporudur, diyebiliriz.¹³²

Bir diğer katkı, konuya ilişkin farklı bir yorum, kuramsal bakış ya da metodolojik yaklaşımı ortaya koyması noktasında ortaya çıkabilir. Söz konusu yorum, kuramsal bakış ya da metodolojik yaklaşım, daha sonra yapılacak çalışmalara yön gösterici, olguları kavramada ufuk açıcı bir nitelik gösterdiği ölçüde, tarih çalışmalarında önemli katkılar sunabilir.

Yukarıda işaret edilen çeşitli katkıları sebebiyle, araştırma eserleri, pek çok tarih çalışmasında yoğun olarak kullanılmaktadır. Tosh’un da işaret ettiği üzere araştırma yapılan konudaki tüm kaynaklara hâkim olmak, büyük ölçüde erişilemez bir idealdir ve bu iki sebepten kaynaklanır: Bunlardan birincisi kaynakların sayıca çok fazla olması; ikincisi ise kaynakların büyük bir dikkatle incelenmesinin gerekmesidir. Belki de bu nedenle, araştırmaların önemli bir bölümü, yeni kaynak keşfinden çok eski ve bilinen kaynaklara yeni sorularla başvurma yolunu tercih etmektedir.¹³³ Literatür bilgisi, yukarıda işaret ettiğimiz üzere hem kaynaklar hem de mevcut sorun alanları ve yaklaşımlar noktasında, araştırmacılara fikir vermektedir.

Burada incelediğimiz Atatürk dönemine ilişkin yapılan araştırmaların sayısı şüphesiz oldukça fazla sayıdadır ve her yıl bu sayı daha da artmaktadır. Araştırmaların sayısının artmasının, mikro tarihçiliğe dayalı eğilimleri beslediği de öne sürülebilir.

Atatürk dönemiyle ilgili araştırmalara bakıldığında, dönemin genel hatlarıyla iyi çalışıldığı söylenebilir. Ancak döneme ilişkin çalışmaların çoğundaki genel eksiklik, kuramsal ve metodolojik yaklaşımların yeterince başarılı bir şekilde kullanılmamış, kimi zaman da kullanılmamış olmasıdır. Türk tarihçiliğindeki kuram-kaynak ilişkisindeki dengesizlik, Atatürk dönemi çalışmalarına da yansımış görünmektedir.

İkinci bir sorun alanı, Türkiye’de özellikle Atatürk dönemine ilişkin güncel tarihsel tartışmaların yoğun olarak devam etmesi ve bir ölçüde de siyasal nitelik arz etmesi, söz konusu döneme ilişkin soğukkanlı çalışmaların ortaya çıkmasını büyük ölçüde engellemiştir.

Kuşkusuz kuram-kaynak dengesinin doğru kurulabilmesi açısından, kuramsal ve metodolojik yaklaşımların öneminin anlaşılması ve ayrıca konuyla ilgili özellikle arşiv kaynaklarına erişimin mümkün olması, zorlaştırılmaması gerekmektedir. Fakat konumuzun temelde dışında kalmakla birlikte, kaynak-kuram dengesinin kurulması açısından önemli olduğundan, Türkiye’de hala açılmamış pek çok arşivin olduğunu eklemek gerekmektedir. Dolayısıyla pek

¹³²José Ortega y Gasset, *Kitlelerin Ayaklanması*, Çev. Neyyire Gül Işık, Türkiye İş Bankası Yayınları, 11. Baskı, İstanbul, 2011, s. 41.

¹³³Tosh, *age*, s. 57-58.

çok çalışma, ilgili arşiv kaynaklarının tümü kullanılmadan yapılmakta, bazı arşiv belgelerinin ışığında yapılabilecek daha derinlikli değerlendirmelerden ve ortaya çıkabilecek yeni araştırma alanlarından yoksun kalınmaktadır. Kuşkusuz bu sorunların giderilmesi halinde, çok daha nitelikli tarihsel araştırmalar ortaya çıkabilecek ve tarihçilerin yeni ufuklara açılabilmesi mümkün olacaktır.

Kaynaklar

- ACUN Fatma (2007) “Milli Mücadele ve Atatürk Dönemi Kaynaklarının Toplu Değerlendirilmesi”, *Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 24 (2), Ankara. www.edebiyatdergisi.hacettepe.edu.tr/icindekiler.asp?y=2007&s=2. Erişim Tarihi: 16.12.2011.
- AĞAOĞLU Ahmet (1969) *Serbest Firka Hatıraları*, Baha Matbaası, İstanbul.
- ARAI Masami (2008) *Jön Türk Dönemi Türk Milliyetçiliği*, Çev. Tansel Demirel, İletişim Yayınları, İstanbul.
- ARALOV Semyon İvanoviç (2010) *Bir Sovyet Diplomatının Türkiye Anıları*, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul.
- Atatürk Kaynaççası* (1984) Haz. Leman Şenalp, 2 cilt, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara.
- Atatürk ve Devrimleri Bibliyografyası* (1957) Haz. M. Orhan Durusoy ve M. Muzaffer Gökman, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara.
- Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri I-III* (2006) Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara.
- ATAY Falih Rıfkı (2004) *Çankaya*, Pozitif Yayınları, İstanbul.
- AYDEMİR Şevket Süreyya (1993) *İkinci Adam*, Cilt I-III, Remzi Kitabevi, İstanbul.
- AYDEMİR Şevket Süreyya (2005) *Tek Adam*, Cilt I-III, Remzi Kitabevi, 24. Baskı, İstanbul.
- BAŞAR Ahmet Hamdi (1981) *Atatürk'le Üç Ay ve 1930'dan Sonra Türkiye*, Ankara İktisadi ve Ticari İlimler Akademisi, Ankara.
- BAŞAR Ahmet Hamdi (2007) *Gazi Bana Çok Kızmış/ Ahmet Hamdi Başar'ın Hatıraları-1*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul.
- BAŞAR Ahmet Hamdi (2007) *Yine Hayal Âleminde Uçuyorum/ Ahmet Hamdi Başar'ın Hatıraları-2*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul.
- BAYAR Celal (1997) *Ben de Yazdım: Milli Mücadeleye Gidiş*, 8 Cilt, Sabah Kitapları, İstanbul.
- BURKE Peter (2011) *Tarih ve Toplumsal Kuram*, Çev. Mete Tunçay, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul.
- Büyük Larousse Sözlük ve Ansiklopedisi* (1992) “Ansiklopedi”, Cilt2, Milliyet Yayınları, İstanbul, s. 661-663.
- CARR Edward Hallet (2009) *Tarih Nedir?*, Çev. Misket Gizem Gürtürk, İletişim Yayınları, İstanbul.

- CEBESÖY Ali Fuat (2007) *Siyasi Hatıralar: Büyük Zaferden Lozan'a/Lozan'dan Cumhuriyete*, Temel Yayınları, İstanbul.
- ÇOLAK MUSTAFA (2008) *Enver Paşa Osmanlı-Alman İttifakı*, Yeditepe Yayınları, İstanbul.
- DEMİRAL Hilmi (2003) *Varlık Dergisinin 400-500 Sayılarının Edebi Yönden İncelenmesi*, Osman Gazi Üniversitesi Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Eskişehir.
- DERİN Haldun (1995) *Çankaya Özel Kalemni Anımsarken (1933-1951)*, Yay. Haz. Cemil Koçak, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul.
- DUMAN Hasan (2000) *Başlangıcından Harf Devrimi'ne Kadar Osmanlı-Türk Süreli Yayınlar ve Gazeteler Bibliyografyası ve Toplu Kataloğu 1828-1928*, Cilt 1 ve 3, Enformasyon ve Dokümantasyon Hizmetleri Vakfı, Ankara.
- DUMONT Paul (2005) *Mustafa Kemal: Çağdaş Türkiye'nin Doğuşu*, Çev. Zeki Çelikkol, Remzi Kitabevi, İstanbul.
- EVANS Richard J. (1999) *Tarihin Savunusu*, Çev. Uygur Kocabaşoğlu, İmge Kitabevi, Ankara.
- GASSET José Ortega y (2011) *Kitlelerin Ayaklanması*, Çev. Neyyire Gül Işık, Türkiye İş Bankası Yayınları, 11. Baskı, İstanbul.
- GRANDA Cemal (2010) *Atatürk'ün Uşağının Gizli Defteri*, Anekdote Kitaplar, İstanbul.
- GREW Joseph (2005) *Gazi ve İsmet Paşa Çalkantılı Dönem (1922-1932)*, Ed. Ö. Uğurlu, Örgün Yayınevi, İstanbul.
- GÜRLER Hamdi (2007) *Paşaların Gözüyle Milli Mücadele*, Vadi Yayınları, Ankara.
- GÜZ Nurettin (1993) *Halkın Dergileri Üzerine Bir İnceleme*, Teksir, Ankara.
- HANİOĞLU M. Şükrü (2011) *Atatürk: An Intellectual Biography*, Princeton University Press, Princeton, New Jersey.
- HEPER Metin (1999) *İsmet İnönü: Bir Yorum Denemesi*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul.
- HİLAV Selahattin (2005) “Ansiklopedi ve Aydınlanma Felsefesi”, *Ansiklopedi ya da Bilimler Sanatlar ve Zanaatlar Açıklamalı Sözlüğü*, Yaz. Denis Diderot ve Jean le Rond d'Alembert, Çev. Selahattin Hilav, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.
- İNALKAÇ Selma (2006) *Varlık Dergisi'nin Yayınladığı İlk Yıllardaki Sanat Faaliyetleri (S. 1-60)*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara.
- İNAN Ayşe Afet (2008) *Atatürk Hakkında Hatıralar ve Belgeler*, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul.
- İNÖNÜ İsmet (2006) *Hatıralar*, Yay. Haz. Sabahattin Selek, Bilgi Yayınevi, Ankara.
- KABACALI Alpay (1994) *Türk Basınında Demokrasi*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara.
- KARABEKİR Kazım (2010) *İstiklal Harbimiz*, Cilt I-II, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.
- KARAOĞLU Yakup Kadri (1999) *Politikada 45 Yıl*, İletişim Yayınları, İstanbul.

- KARPAT Kemal H. (2009) *Osmanlı'dan Günümüze Kimlik ve İdeoloji*, Çev: Güneş Ayas, Timaş Yayınları, İstanbul.
- KAVAKLI Nurhan (2005) *Bir Gazetenin Tarihi: Akşam*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.
- KINROSS Lord (2008) *Atatürk: Bir Milleti Yeniden Doğuşu*, Çev. Necdet Sander, Altın Kitaplar Yayınevi, 20. Baskı, İstanbul.
- KOÇ İ. Ceyhan (2006) *Tek Parti Döneminde Basın-İktidar İlişkileri (1929-1938)*, Siyasal Kitabevi, Ankara.
- KOÇAK Cemil (2009) “Nutuk ve Diğerleri”, *Geçmişiniz İtinayla Temizlenir*, İletişim Yayınları, İstanbul.
- KÖKTENER Aysun (2004) *Bir Gazetenin Tarihi: Cumhuriyet*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.
- KREISER Klaus (2010) *Atatürk: Bir Biyografi*, Çev. Dilek Zaptçioğlu, İletişim Yayınları, İstanbul.
- KÜTÜKOĞLU Mübahat S. (2011) *Tarih Araştırmalarında Usul*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- LÜTFİ FİKRİ (1991) *Lütfi Fikri Bey'in Günlüğü*, Yay. Haz. Yücel Demirel, Arma Yayınları, İstanbul.
- MANGO Andrew (2007) *Atatürk: Modern Türkiye'nin Kurucusu*, Çev. Füsün Doruker, Remzi Kitabevi, İstanbul.
- MEHMET ARİF (1987) *Anadolu İnkılabı: Milli Mücadele Anıları (1919-1923)*, Yay. Haz. Bülent Demirbaş, Arba Basım Yayın, İstanbul.
- MELZIG Herbert (1941) *Atatürk Bibliyografyası: Ebedi Şef Atatürk'ün Hayatı, İstiklâl Savaşı ve Türk İnkılabı İçin İlmî Rehber*, (.yayl.y), (y.y).
- NUR Rıza (2007) *Cumhuriyet Devrinin Perde Arkası (1923-1933)*, Örgün Yayınevi, İstanbul.
- ORBAY Rauf (2003) *Siyasî Hatıralar*, Örgün Yayınevi, İstanbul.
- SERTEL Zekeriya (1968) *Hatırladıklarım (1908-1950)*, Yayıncılık Matbaası, İstanbul.
- SOYAK Hasan Rıza (2010) *Atatürk'ten Hatıralar*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.
- SÜSLÜ Azmi ve diğerleri (2000) *Atatürk ve Türkiye Cumhuriyeti Konusunda Yurtdışında Yayımlanmış Kitaplar Bibliyografyası*, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara.
- TBMM Gizli Celse Zabıtları (1985) Cilt 1 ve 4, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul
- TEKELİ İlhan ve Selim İlkin (2009) *Uygulamaya Geçerken Türkiye'de Devletçiliğin Oluşumu*, Bilge Kültür Sanat, İstanbul.
- TOPUZ Hıfzı (2003) *II. Mahmut'tan Holdinglere Türk Basın Tarihi*, Remzi Kitabevi, 2. Basım, İstanbul.
- TOSH John (2011) *Tarihin Peşinde*, Çev. Özlem Ankan, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul.
- TURAN Şerafettin (2003) *İsmet İnönü: Yaşam, Dönemi ve Kişiliği*, Bilgi Yayınevi, 2. Baskı, Ankara.
- TURAN Şerafettin (2008) *Mustafa Kemal Atatürk: Kendine Özgü Bir Yaşam ve Kişilik*, Bilgi Yayınevi, Genişletilmiş 2. Basım, Ankara.

- TÜRKKAN Yasemin (2008) *Türk Modernleşmesinde Yeni Adam Dergisi (1934-1938)*, Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara.
- URAN Hilmi (2009) *Meşrutiyet, Tek Parti, Çok Parti Hatıralarım (1908-1950)*, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul.
- US Asım (1966) *Asım Us'un Hatıra Notları 1930-1950: Atatürk, İnönü, İkinci Dünya Harbi ve Demokrasi Rejimine Geçiş Devri Hatıraları*, İstanbul.
- UZUN Hakan (2006) *Atatürk ve Nutuk*, Siyasal Kitabevi, Ankara.
- YALÇIN E. Semih (2003) *Türkiye Cumhuriyeti Tarihinin Kaynakları*, Berikan, Ankara.

CUMHURİYET TARİHİ ARAŞTIRMALARI DERGİSİ (CTAD)

Yayın İlkeleri

1. Ulusal hakemli bir dergi olarak yayınlanan *Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi*'nin amacı, dünyadaki gelişmeler ışığında; Türkiye Cumhuriyeti tarihini Osmanlı modernleşme döneminden başlayarak siyasî, toplumsal, kültürel ve ekonomik yönleriyle ele alan bilimsel çalışmaları ortaya koymak; bu alanda tartışma zemini oluşturmak ve yapılan çalışmaları kamuoyu ile paylaşmaktır. *Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi*'nde Türkiye'nin jeopolitik konumu ve sahip olduğu zengin tarihî mirasın bir gereği olan coğrafi komşuluk ilişkilerini inceleyen bilimsel çalışmalarla, pek çok farklı disiplinden (sosyoloji, iktisat, siyaset bilimi, felsefe, antropoloji, sosyal psikoloji vd.) faydalanılarak eleştirel bir yaklaşımla tarih bilimini inceleyen yazılara yer verilmektedir.

2. *Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi*'ne gönderilecek yazılarda özgün bir makale veya daha önce yayımlanmış çalışmaları değerlendiren ve bu konuda yeni ve dikkate değer görüşler ortaya koyan bir inceleme olma şartı aranır.

3. Makalelerin daha önce başka bir yerde yayımlanmamış veya yayımlanmak üzere kabul edilmemiş olması gerekir. Bilimsel bir toplantıda sunulmuş bildiriler, bu durum belirtilmek şartı ile kabul edilebilir.

4. Yazarlar, 10.000 kelimeyi geçmeyecek şekilde Microsoft Word programında yazılmış olan makalelerini, e-posta adresine göndermelidirler: **ctad.editor@gmail.com**. Makalenin başında 100-150 kelimedenden oluşan Türkçe ve İngilizce özetler ile 5 sözcükten oluşan anahtar kelimeler verilmelidir. Başlığın sağ alt kısmında yazarın adı, sayfa altında ise görev yeri (veya adresi, iş telefonu, GSM numarası ve e-posta adresi) ve unvanı yazılmalıdır.

4.1 Yazılar 1.5 satır aralığı ile 11 punto, Times New Roman karakteri ile yazılmalı, alıntı veya notlar sayfa altında yer alan dipnotlarda aşağıdaki örneklerde gösterildiği şekilde belirtilmelidir. **Örnek:** Bernard Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, Çev. Metin Kırıatlı, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1993, s. 150. **(İlk atıfta Yayınevi veya basıldığı matbaa varsa mutlaka, ayrıca ilgili eser ilk baskı değilse kaçınıcı baskısı olduğu da belirtilmelidir.)**, Eserin ikinci veya devam atıflarında ise: Lewis, *age.*, s. 200. şeklinde olmalıdır. Makaleler-Bildiri alıntılanması ise: Suat İlhan, "Türk Çağdaşlaşması", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, Cilt VII, Sayı 19, Kasım 1990, s. 7 **(Cilt, Sayı, Yıl, mutlaka yazılmalı) İlgili Makalenin tam sayfa aralığı Kaynaklar içinde belirtilmelidir.** Makalenin ikinci atıflarında, İlhan, agm., s... Sayfa içinde yer alan beş satırı geçen alıntılar girintili paragrafta, 10 punto ile yazılmalıdır. Metin içinde resim, şekil ve çizelge kullanılabilir. Bunların basımına ait teknik imkânlar yazar tarafından sağlanmalıdır. Türkçede Türk Dil Kurumu'nun yürürlükteki yazım kılavuzuna uyulması gerekmektedir. Dolayısıyla inceltme ve uzatma işaretleri, nisbî (î) kullanımına uyulmalıdır; aslî, millî, fikrî gibi, kâr, mebusân vs. **Yararlanılan kaynaklar**, metin sonunda yazarların soyadına göre alfabetik

olarak yazılmalı, aynı yazarın birden fazla eseri olduğu takdirde yayım tarihine göre sıralanmalıdır. **Kaynaklarda** eserler/kitapların gösterilmesinde şu yol izlenmelidir: Örnek: LEWIS Bernard (1993) *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, Çev. Metin KIRATLI, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara. **Kaynaklarda Makaleler/Bildiriler ise:** [Makale Yazarı], Soyad Ad (Makalenin yayınlandığı dergi/Gazetenin, Bildiri Kitapları, edisyon kitapların basım yılı) Makalenin başlığı (**İtalik yazılmamalı**), Eser adı (**Kitap, Dergi vb.İtalik olmalı**), Yayın Yılı, Sayfa tam aralığı belirtilmelidir. **Örnek:** İLHAN Suat (1990) Türk Çağdaşlaşması, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, Cilt VII, Sayı 19 (Kasım). **Arşiv Malzemesinde**, ilgili arşivin (yerli veya yabancı) standart bir kısaltması var ise ona itibar edilmelidir (özellik Başbakanlık Osmanlı Arşivi ve Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi ve Genelkurmay ATASE Arşivi için), fakat ilk atıfta bu kısaltma yapılmadan uzun açılımı (Başbakanlık Osmanlı ve Cumhuriyet ve ATASE arşivlerinin varsa arşiv rehberleri esas alınmalıdır, Örnek: *Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Dabilye, Kalem-i Mabsus Müdüriyeti, BOA DH.KMS*) mutlaka verilmelidir. Arşiv malzemesinde belgenin ayrıntılı künye bilgisi verilmelidir. (Belge tanımlaması, Belge tarihi yazılmalıdır.). Yazar eğer özel şahıs ve kendi arşivinden bir belge kaynak kullanıyorsa, belge/lerin tasnifli veya tasnifsiz olduğunu belirtmeli, tasnif tarafından yapılıyor ise kendi kısaltma tasarrufunun uyarısını yapmalıdır. Araştırma döneminin süreli yayınları kullanıldığında, ilgili gazete/dergiden bir makale veya yazı alıntılanmasında ve bunun kaynaklarda gösterilmesinde şu kurala uyulmalıdır: Örnek Dipnotlarda; Yusuf Akçura, "Muallime Dair", *Türk Yurdu*, Gün Ay (ismi) Yıl, s... Kaynaklarda Makalelerin gösterilmesinde makaleler tırnak içine alınmamalıdır; AKÇURA, Yusuf (1913/veya Hicri) Muallime Dair, *Türk Yurdu*, Gün Ay (ismi), s..., Gazetenin tümü referans alınıyorsa yine aynı şekilde gösterilmelidir: Örnek: *Türk Yurdu* (1913) Gün, Ay. Kaynaklarda makale, kitap, arşiv, sözlük vs. kaynakların iç tasnifine gerek yoktur.

5.Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi'ne gönderilen yazılar önce Yayın Kurulu tarafından incelenerek, uygun görülenler konusunda uzman iki hakeme gönderilir. Yazar ve hakem adlarının gizli tutulduğu raporlar olumlu olduğu takdirde makale yayımlanır. Yayın Kurulu veya hakemlerin yazıya ilişkin eleştiri ve önerileri varsa yazının yazara gönderilmesinden itibaren bir ay içinde gerekli düzeltmeler yapıldıktan sonra makale yayımlanır. Yayın Kurulu ve Editör tarafından esasa yönelik olmayan düzeltmeler yapılabilir. Yayımlanması kabul edilmeyen makaleler iade edilmez. Yazara yazısı ile ilgili bilgi verilir.

6.Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi'nde yayımlanacak makalelerin telif hakkı Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü'ne devredilmiş sayılır. Yayımlanan yazılardaki görüşlerin sorumluluğu yazarlarına aittir. Yazı ve fotoğraflardan kaynak gösterilerek alıntı yapılabilir. Dergide yazısı çıkan yazarlara çıkan sayıdan 5 dergi verilir.

7.Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi Yüksek Öğretim Kurumu tarafından yayınlanan "Üniversitelerde Ders Aracı Olarak Kullanılan Kitaplar, Teksirler ve Yardımcı Ders Kitapları Dışındaki Yayınlarla İlgili Yönetmelik" hükümlerine tâbidir.

Yazarlar/The Authors

Zaur GASIMOV, Doç.Dr., Leibniz-Institute of European History, Mainz. E-Posta: gasimov@ieg-mainz.de

Umut KARABULUT, Yrd.Doç.Dr., Pamukkale Ü Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, Denizli. E-posta: ukarabulut@pau.edu.tr

Mustafa GENÇOĞLU, Yrd.Doç.Dr., Çankırı Karatekin Ü Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, Çankırı. E-Posta: mgtarih@gmail.com

Mehmet KAYA, Yrd.Doç.Dr., Niğde Ü Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, Niğde. E-Posta: dr.kaya40@hotmail.com

Sinem SİKLON, Doktora Adayı, Kocaeli Ü Sosyal Bilimler Enstitüsü Halkla İlişkiler ve Tanıtım Bölümü, Kocaeli. E-posta: sinem.siklon@gmail.com

Seyfi YILDIRIM, Doç.Dr., Hacettepe Ü Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü, Ankara. E-Posta: seyfiy@hacettepe.edu.tr

Eray YILMAZ, Öğr.Gör., Yıldız Teknik Ü Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Bölümü, İstanbul. E-Posta: eray_veli@hotmail.com

Haydar Seçkin ÇELİK, Araş.Gör., Hacettepe Ü Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü, Ankara. E-Posta: haydarseckincelik@hacettepe.edu.tr